

יצחק שברזניץ

מחברת
תלמידים
במחנה
הנאצית

יצחק שברזניץ • מחברת תלמידים במחנה הנאצית

אנשים

הוצאת הקיבוץ המאוחד
בית לוחמי הטי

עבר

יצחק שברזנץ

מחתרת חלוצים בגרמניה הנאצית

בית לוחמי הגיטאות
ע"ש יצחק קצנלסון --- הספרייה

מספר מלאי / /
מספר הספר 1008
מספר מדע 11627

3'1

בית לוחמי הגיטאות
ע"ש יצחק קצנלסון
בית לחמי הגיטאות

הוצאת הקיבוץ המאוחד • תשכ"ט
בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון

מבוא

א

מסירת השלטון בגרמניה לידי הנאצים¹ ביום 30 בינואר 1933, לא היתה בה משום הפתעה לגבי אנשים גלויי-עינים. נמצאו כאלה בחוץ גרמניה ומחוצה לה, מן השמאל ועד הימין, יהודים וגויים, אמנם מספרם היה מועט. בוודאי, היו גם רבים שהזהירו מפני הנאצים, מפני כוחם הגדול ודרכי שימושם בו, ושנלחמו בהם בתחומים השונים של חיי הציבור.² אך אפילו אחר הבחירות של 31 ביולי 1932, שעלתה בהן המפלגה הנאצית עליה גוספת והיתה לסיעה הגדולה ביותר ב"רייכסטאג, אותם שדיברו על עליית היטלר ומרעיו לשלטון בגרמניה כעל מאורע העומד מאחר הכותל, נחשבו לפסימיסטים, לאנשים הרואים מהרהורי-לבם הקשים.³

כך המבוגרים וכיוצא בזה בני-הנוער: אותם מביניהם שמצאו את הדרך לאחת מתנועות-הנוער, אם כלליות אם יהודיות,⁴ בוודאי נתונים היו בתחושת המשבר הגדול, המדיני הכלכלי החברתי, שפקד את גרמניה. אך מועטים בלבד, לפי היחס, ידעו לגבש את תחושת המשבר כדי משנת-חיים מפורשת שהיקפה הלכה ומעשה כאחד. תנועות-הנוער היהודיות אמונות היו במידה רבה על דרכי תנועת-הנוער הגרמנית ה"קלאסית" שהיתה צ'פוליטית — ומכל מקום אל-מפלגתית. לא היה זה אלא המשבר החמור שהיה כפול ומכופל לגבי בני-נוער רגישים שקירב אף דהף צעירים יהודים, תוך לבטים, אל דרך מוגדרת. דומה, ששתיים מתנועות-נוער אלה יש בהן כדי לשמש דוגמא לבקשת הדרך עד לבחירתה: "קאטראדן" — ברית-משוטטים גרמנית-יהודית" — במחנה הלא-ציוני,⁵ ו"קדימה" — במחנה הציוני.⁶ ובוודאי אין זה מקרה, שבשתי התנועות האלה גם יחד נסתיימו תהליכי ההתגבשות-ההתפרדות באותה שנה, היא שנת 1932. הצד השווה שבתהליכים אלה ובהכרעות שסיימו אותם — שלא ראו הצעירים היהודים בהם עוד מקום ל"נויטראליות", אם

©

By Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd. 1969

Printed in Israel

כל הזכויות שמורות

דפוס „חדקל" בע"מ

יהודית-כללית, אם ציונית-כללית. "קאמרדן" נתפלגו לשלושה פלגים, אחד ציוני (לאחר-מכן — ציוני-סוציאליסטי עד כדי הצטרפות לאחר שנים, בארץ-ישראל, אל "השומר הצעיר"), אחד סוציאליסטי ואנטי-ציוני ("נוער גרמני-יהודי חפשי") ואחד גרמני לאומי ("הרגלון השחור"). "מ"קדימה" פרשו חברים דתיים ונצטרפו ל"ב"ד ("ברית-הלוצים-דתיים"), בעוד הרוב הלכו ונתקרבו למחנה הציונות הסוציאליסטית. מחבר הספר שלפנינו נמנה עם המיעוט של חברי "קדימה", והוא מתאר את דרכו בבהירות ובכנות, דרך שהביאתו לשורות תנועת-הנוער הציונית-הדתית — ושוב הרחיקה אותו מעל תנועה זו, אחרי שנים אחדות. ומותר לשער, שלא מעט גרם חינוכו הצופי לדרכו זו של המתבר, אותו חינוך שספג ב"קדימה" בשנות התבגרותו. לא כן רוב תנועות-הנוער הציוניות; הללו תפסו מועט בתחום הגינונים החינוכיים, כדי לתפוס מרובה בתוכן החינוך עצמו.

דבר שאין-צריך-לומר הוא, שהיה החינוך בתנועות-הנוער הציוניות מכוון כולו אל מחוץ לפולמם הריאלי של בני-הנוער עצמם; הם בגרמניה ולבם בארץ-ישראל. בוודאי, מן הנמנע היה שלא יהיו מקושרים בסביבתם הגיאוגרפית, קשרי משפחה ותרבות, קשרי לימודים ועבודה. אך דומה שכל אלה, עם שתפסו מקום נכבד במחשבה ובמעשה, לא הדרו אל שכבת-הרגשות העמוקה שבנפשם. זו נתמלאה בכשורה שבאה מן הארץ, שעמדה לפניהם ותבעה את אישיותם כולה, בחינת בכל לבכם ובכל נפשכם. הווייה זו של הניך תנועת-הנוער הציונית גודעה לה חשיבות יתרה בימי המשטר הטוטאליטרי של הנאצים; מסייעת היתה בידו למצוא את מקומו בתנאי-החיים החדשים, כפי מה שנתפתחו במהירות רבה בשנת 1933. אמנם מבחינה אובייקטיבית לא סבל פחות, אף לא במשהו, מכל יהודי אחר כיוצא בו; אך מבחינה סובייקטיבית שימשו הכוונתו הגמורה לארץ-ישראל ושאיפתו אליה מעין עוגן מייצב ותרסיס מפני הפורענויות המתרגשות מחוץ.

ב

בידוע שהמוני היהודים בגרמניה הנאצית הוכו בתחילה בתדהמה, ומסורה התדהמה — נבוכים היו. כך המבוגרים וכך הצעירים. ברם גם בחברת המבוגרים וגם בבני-הנוער ניתן להבחין בהתאוששות עוד בשנה הראשונה לקיום שלטון הנאצים. גם כאן וגם כאן שימשו המסגרות שהיו קיימות מכבר, גרעינים מלכדים להמוני היהודים שהיו עד לזמן הוא בודדים וללא זיקה

לחיי ציבור יהודי (זולת החברות בקהילה, הכפוייה מטעם החוק), וגם שימשו אחיזה לצורות-התארגנות חדשות שהזמן גרמן. בני-הנוער היהודים המאורגנים בתנועות-נוער עלה בידם לעשות בשני התפקידים הללו: תנועות-הנוער הקיימות או המתחדשות (על-ידי צירופים ואיחודים שונים) שימשו מעוז ומחסה כאחד להמוני הצעירים שהיו רחוקים עד אז ונעשו תועים בדרכם. כמעט לא תמצא תנועה שלא גדלה בעת ההיא עשרת מונים. העבודה החינוכית סבלה מכך תכופות — אך התפקיד החברתי המלכד קיים, בדרך כלל, ואין להעלים כלל את העובדה שלא נבדלו בזאת, בשמשן מקור-כוח לעמידת הנוער היהודי, תנועות-הנוער אלה כאלה, הן הציוניות הן הלא-ציוניות והאנטי-ציוניות — מכל מקום בתקופה הראשונה לשלטון הנאצים. כבר הרגישו אנשים מבני הדור ההוא וקבעו שחניכי תנועות-הנוער היהודיות לא נתפסו לתגובות שליליות ועקרונות ביסודן; לעומת זאת "מקום שחשו במאורע זה [המכה שהוכתה יהדות גרמניה], שנוכחה שם במשפט שלפני כן] בתורת פרק-זמן היסטורי שבא במקומו של פרק אחר — מקום שידעו להביט אחורה להיסטוריה היהודית וללמוד ממנה גאות, מידה ולקח — שם לא היו עוד חסרי-אונים כנגד שואה זו; על-ידי שערכו את המאורעות במסגרות יותר מקיפות ומקיפות ביותר, כבר התחילו להתגבר עליהם".^א

האומנם כן היה? למשקיף על דרכים שהלכו בהם בני-הנוער בגדולה שבפורסנויות עמנו, ייראה שגם בפרשה זו עלול לצאת שכר ההכללה בהפסדה. ואפשר שבמקום שאתה מוצא את גדולתן של תנועות-הנוער היהודיות בשעות המבחן, שם אתה מוצא את חולשתן. ננסה לפרש את הדברים; והעדות הכלולה בספר זה תסייע אף היא להבנתם.

ג

עוד בשבועות הראשונים לאחר עליית הנאצים לשלטון כתב אחד מאנשי "ארץ-ישראל העובדת" (והוא באותה שעה קרוב קירבה גיאוגרפית, כנראה, למקום המאורעות), ש"היהדות הגרמנית נעקרת משרשיה... [ש]הועמדה [ב]שאלת הקיום הכלכלי והמוסרי כאחד. רבות הן הסכנות האורבות לנוער העברי: השתעבדות לחלשי-האופי, חיפוש דרכי התקוממות בשדות אחרים — לרגישים שבו".^א ואמנם התפתחות הדברים מלמדת, שאף-על-פי שלא נתפסו רוב הצעירים לסכנות הנזכרות, הרי לא נמלטו מהן בני הנוער היהודי לגמרי. מכאן נמצאו חוגי-נוער שתלו עיניהם במשטר החדש

והביעו את תשוקתם ליטול חלק בבניינה של "גרמניה החדשה" שראו בה את מולדתם בכל, גם ברוח, עם כפריזם על נאמנותם לדת היהודית. הדברים אמורים ב"דגלון השחור" (אחד מפלגי ה"קאמראדן", ע' למעלה) ובייחוד ב"פורטרטפ הגרמני", מיסודו של האנטי-יואכים שפס ובהנהגתו.¹⁹ קרובים היו צעירים אלה ברוחם לחוגי צעירים שמרנים שהיו גם לאומנים גם דתיים, ושדימו בנפשם שיוכלו לרסן את הנאצים, לפלג ביניהם ולהתגבר על הקיצוניים שבהם.²⁰ ראיה זו, שבסיסה הריאלי היה רופף מתחילתו, לא היה לה עוד שום מקום אחרי ה-30 ביוני 1934, שעה שנתברר סופית ידו של מי על העליזנה ב"גרמניה החדשה" ובתנועה הנאצית עצמה. אם הבינו זאת גרמנים אלה בשעה ההיא — אין זה מענייננו כאן. מכל-מקום, הצעירים היהודים הקרובים להם בהלך-מחשבתם ובהוויותיהם הרגשיות, לא התחילו מתפקחים מאשליותיהם אלא אחר פירסום חוקי-גירנברג (15 בספטמבר 1935), ולא מיד ולא בבת-אחת. כנגדם היו בקצה האחר האידיאליסטים הצעירים, שהחליטו להשיב מלחמה שעה, אותה המלחמה שהכריזו הנאצים על שאיפותיהם, אם התברתיות אם התרבותיות אם המדיניות, ולא תמיד ניתן להפריד בין המניעים לקרי. הצד השווה שבכל הצעירים האלה, שעשו מעשיהם בחזר גרמנים ולמען גרמניה, שלא הכחישו היותם יהודים או "ממצא יהודי" וידעו יפה שדבר זה מכביד על עבודתם במחתרת ויחמיר את מצבם, אם ייתפסו. יש להזכיר כאן את החברים בחוגים שונים של תנועת-הנוער הגרמנית לסוגיה. הרי הצעיר היהודי, חבר "איגוד הנוער הסוציאליסטי",²¹ החוזר לגרמניה ובידו מזוודה מלאה חומרי-תעמולה אנטי-נאצי.²² והרי מטפלת-ילדים צעירה, המסתתפת בפגישות של קבוצות-נוער בלתי-ליגאליות הנערכות באי הדני בורנהולם בשנות השלושים. אחר שהזרה לגרמניה נאסרה ונידונה לשנתיים מאסר.²³ מסופר על צעירים יהודים, המוסיפים להיות חברים בחוגי נוער בלתי-ליגאליים,²⁴ ומהם גופלים בידי ה-גיסטאפו.²⁵ גם חברים לשעבר ב"קאמראדן"²⁶ היו מצטרפים אל ארגון בלתי-ליגאלי המתארגן עוד בראשית שלטון הנאצים.²⁷ כאן המקום להזכיר גם דמויות אחדות של יחידים, יהודים צעירים, שחירפו נפשם למות במאבק המחתרת כנגד הנאצים. כבר בדצמבר 1936 נאסר סטורנסט יהודי כבן עשרים, הלמוט הירש; באביב 1937 נשפט, נידון למיתה והוצא להורג. הוא הואשם בנסיון התנקשות בחומר נפץ, ותכנון המעשה יחם לאוטו שטראסר, אויבו הדוע של היטלר. הירש טען לאורחות אמריקאנית, ושגריר איה"ב בברלין, הפרופ' ויליאם דוד, השתדל להמתיק את גור-הדין — אך לשווא.²⁸ ובימים האחרונים לקיום ה"רייך השלישי" נפלה חלל הילדה מייל,

שהיתה לוחמת פעילה במשטר הנאצי מראשיתו, מאז היותה בת 19 בלבד. היא שימשה קשרית ל"ארגון הלוחם הסוציאליסטי הבינ-לאומי"²⁹ והעבירה חומר בלתי-ליגאלי בעברה את גבול גרמניה פעמים הרבה. באחת השליחויות האלה בשלהי המלחמה נורתה למוות, בהיותה בדרכה חזרה לשווייצריה.³⁰ בין המועדים הנזכרים חלה פעילותם של הצעירים והצעירות היהודים, הקרויים על-שם מנהיגם במחתרת "קבוצת באום". קבוצה זו נתפרסמה בשל מעשה-התבלה הנועז שעשתה, בהצתת תערוכת ההסחה הנאצית "גן-עדן סובייטי", בלב ברלין, ב-17 במאי 1942. כיומיים אחרי המעשה נאסרו חברי הקבוצה, נחקרו ונידונו — רובם המכריע למיתה.³¹ אך יש ענין לא פחות בדרכם של פעילי הקבוצה לפני כן, בשנים הראשונות לשלטון הנאצים.³² הרברט באום נצטרף לתנועת-הנוער הקומוניסטית עוד לפני עליית-הנאצים לשלטון, אחר שהיה חבר בתנועת-נוער יהודית לא-ציונית.³³ בימי שלטון הנאצים החליטה המחתרת הקומוניסטית, שהשתייך אליה, להפעיל חברים יהודים בעבודה ליגאלית, בתנועות-נוער יהודיות. נראה הדבר שהרברט באום שימש מרכז הפעולה הזאת: הוא שלח חבריו לתנועות שונות ושימש להם מקשר אל המחתרת הקומוניסטית (ואין הדבר ברור לגמרי, אם ידעו חבריו הצעירים על תפקידו זה של הרברט באום). המדובר בשתי תנועות, האחת ה"ריינג" הלא-ציונית,³⁴ והאחת — "השומר-הצעיר".³⁵ בחירתה של תנועה שניה זו אין בה משום הפתעה. אדיקותו המארכסיסטית של השומר-הצעיר אמנם הוסתרה בגרמניה הנאצית כלפי חוץ, כמובן,³⁶ אך לא היתה סמויה מעיני בני-הנוער היהודים עצמם. אחד הניצולים מ"קבוצת באום" מספר, שהדרך קבוצת בני 12 עד 14, והוטל עליו "לקרבם למארכסיזם-לניניזם. התפקיד היה לחנכם ללוחמים בפאשיזם בעלי-תודעה". דברים אלה אינם חורגים מעבודתו החינוכית של השומר-הצעיר, ועל-כן קרוב הדבר שהכוונה אליו.³⁷ הדברים המועטים שפורסמו עד היום על פעולת השומר-הצעיר בגרמניה הנאצית לא אחר המעשה, תואמים וזכרונות מקרב אנשי "קבוצת באום" על השנים ההן: זה אומר, ש"נחוגו מסיבות אוקטובר האחד במאי",³⁸ וזה אומר ש"באחד במאי ובשבעה באוקטובר ש"יילגר ב"אונטר-דן-לינדן, עברנו על-פני שגרירות ברית-המועצות כדי לברך את הדגל האדום שהיה מונף לכבוד היום".³⁹ ואולם לא לגבי השומר-הצעיר בלבד תופסת ההגדרה שהיתה תנועת-נוער נתונה ב"מצב של ליגאליות-למחצה",⁴⁰ כלומר התנועה עצמה היתה ליגאלית לגמרי, רשומה כחוק וסרה לפיקוחו — אך כפעם בפעם עסקה גם בפעולות בצנעה, שהיתה השתיקה יפה להן. נפרש את הענין במלים מספר.

המחבונן בדרכי הפעולה של תנועות-הנוער היהודיות בגרמניה הנאצית, אפשר שיראה בהן מעין פאראדוקסון: "מחוק" — עינו של המשטר פקוחה על כל הליכותיהם של הבריות, והוא רודף כל קבוצת-נוער גרמנית כקטנה כגדולה שיש בה שמץ של מרי, "ובחדרים", בתחום היהודים, אפשר להם לקבוצות הצעירים לעסוק לפרקים בדברים שאין רוח המשטר נוחה מהם, כי אמנם הפיקוח המשטרתי קיים אך אין הוא חודר לפני ולפנים, ואל נא יטעו בדברים. צעיר יהודי, חבר לתנועת-נוער, היה נתון בתור יחיד לפיקוח מתמיד ככל תושב ה-"רייך השלישי", ובאותה המידה מוסיף עליו היה השלטון (קרי: "שירות הבטחון" — ה-S.D. — והגיסטאפו) מפקח על התנועה שנמנה עמה. שמו של הצעיר רשום ברשימת-החברים שחייבים להגישה לגיסטאפו בכל רבע שנה ואם הוא משמש בתפקיד של מרדך, עליו לשאת תעודת-המרדך הרשמית, בכל פעולה שהוא מנהלה.³¹

דרכי השלטון הנאצי עם תנועות-הנוער היהודיות הוסדרו בעיקרן עוד בשנת 1933. כבר בחדשים הראשונים לשלטון הנאצים הויבה כל תנועת-נוער להירשם ב"הנהגה הארצית של הנוער".³² כשגרשמו קרוב למאה (1) תנועות ואגודות של נוער יהודי, דרשה ה"הנהגה" הקמת מסגרת ארגונית אחת, שתייצג את כל ארגוני הנוער היהודי. כבר היתה קיימת (מאז שנת 1924) מסגרת על-מפלגתית, ולוינסאריט, כמובן, לנוער היהודי המאוורגן, הלא-הוא "הוועד הארצי של איגודי-הנוער היהודיים". ועד זה נהפך למסגרת מחייבת והופך בנובמבר 1933 לדוברן הרשמי של כל ההתאגדויות של נוער יהודי בגרמניה.³³ נקל לראות שקיומו של פארטנר אחד ורשמי מול "הנהגת הנוער" הגרמנית שימשה תריס מפני תואנות והתעללויות מצד רשויות השלטון למיניהן; ויקח "הוועד הארצי" אל השלטון המרכזי חיזוק את מעמדו לעומת הרשויות המקומיות ונתנה בידו אף לרכך גזירות שהיו מקומיות בלבד.³⁴ כמובן, גם על ארגוני-הנוער היהודים הוטלו הגבלות מהגבלות שונות (כשם שהוטלו על ארגוני המבוגרים היהודים), והרי מקצתן: בשלהי 1934 נאסר עליהם לערוך טיולים בצעידה קצובה ובקבוצות מלוכדות, ללבוש מדים אחידים, לעסוק בספורט שימושי, ללחץ בצוותא, להפיץ דברי-דפוס משלהם ולהקים מועדוני נוער.³⁵ חייבים היו ארגוני-הנוער להיוועד בבתי-שחורו לשם-כך על-ידי השלטונות, והיו צריכים להגיש מראש תכנית-פעולות מדויקת, לרבות מועדה ומקומה של כל פגישה.³⁶ אך באלה לא נבדלו מארגוני

המבוגרים היהודים. נבדלו מהם במקצת במימוש הדברים למעשה; קבוצות-נוער קטנות מורכבות מתלמידים יכלו להיפגש גם בבתי-פריטים — כאילו "לשם הכנת שיעורים" — מבלי שיעורר הדבר תשומת-לב. כך, מכל מקום, בפרקים. אף-על-פי שגם בפגישות אלה היו צריכים לנהוג זהירות כנגד "עין הרע" — ובפגישות שבבתי-הנוער הרשמיים לא-כל-שכן — בכל-זאת למדו הצעירים גם לנהוג בערמה, לדבר בנושאים "עדינים" ולהחליף את נושא השיחה במהירות, בשעת הצורך. בין-כך ובין-כך ניתן היה להם, לבני הנוער היהודי, לעסוק בדברים שהנוער הגרמני היה מנוע מהם, כגון כתבי משוחרים וסופרים יהודים, או לא-רצויים למשטר הנאצי (לדוגמה: תומאס מאן, יעקב וטרמאן, ססיפאן צווייג, ארנולד צווייג — ואלה רק אחדים, אמנם פופולאריים בעיני הנוער היהודי בעת ההיא). בוודאי, גם בנידון זה הלך והחמיר המצב, ולא מה שמוחר ב-1933, עוד מותר ב-1936 ודברים שהרשו השלטונות לעשותם ב-1937, שוב לא אושרו ב-1940.

מקובלת הדעה, שפרעות נובמבר 1938 היו מפנה מכריע במצבם של היהודים שבארצות שלטון הנאצים. בוודאי גררו פרעות אלו גזירות קשות ורבות שהיה בהן כדי להרע את מעמד היהודים ואת תנאי הפעולה של חיי הציבור היהודי. אך יותר ממה שהיו ימי הפרעות עצמם בחינת מפנה, היו כשיא בתהליך שלם שהוא הוא המפנה מתקופה מתונה-יהיסית במדיניות הנאטי-יהודית לתקופה מחמירה והולכת, עד לשלב האחרון — התגלית והרצה.³⁷ לא בכל התחומים הורגשה החמירה בשווה. פעולת תנועות הנוער נמנתה עם אותן פעולות הציבור היהודי, שחורו והתירו אותן השלטונות זמן מה אחרי הפרעות. העבודה במרכזי-ההכשרה נתחדשה עוד לפני כן, בשוב החברים ממחנות-ההסגר (נאסרו מבני 16 ומעלה).³⁸ אמנם חברים לא-מועטים של תנועות-הנוער ובהם פעילים וכן טובים — לא נמצאו עוד עם חבריהם; מקצתם גורשו עם משפחותיהם בגירוש היהודים אורחי פולין, בשלהי אוקטובר 1938,³⁹ ומקצתם הצליחו להגיע לחוף-מבסחים לאנגליה בפעולת ההצלה הגדולה שנמשכה עד פרוץ מלחמת-העולם השנייה.⁴⁰ החברים הנשארים חזרו למתכונת-חיייהם, הבוגרים שבהם — לעבודתם, הצעירים שבהם (בני 15 עד 18) — לסדר-יומם, חציו ללימודים חציו לעבודה. הנאצים ראו בעין יפה כל פעולה שכיוונה את היהודים להגירה, ועל-כן היפלו לטובה את התנועה הציונית וממילא גם את תנועות-הנוער הציוניות — כבר בשנים הראשונות לשלטונם.⁴¹ מאליו מובן וידוע הדבר, שלא היתה הפליה זו פרי של אהדה מצד הנאצים, אלא של זהות אינטרסים, לפי ראייתם. הנאצים רצו

ביציאת היהודים, וכל מי שסייע בכך, נראה להם ראוי לתמיכתם.⁴¹ והרי תוצאת-לוואי, שאולי לא שיערה מראש: הנוער הציוני אף שסלד רובו ככולו במשטר הנאצי גם ללא כל קשר לאנטישמיותו, נעשה אדיש למתרגש בגרמניה ובעם הגרמני. מעייניו נתונים היו לארץ-ישראל בלבד. כל מעשה של מרי כנגד הנאצים — עניינם של הגרמנים הוא. ועל כן, יהודי הנוקט פעולה של נחירת מחוץ לתחום יהודי ספציפי — כמו מכרזו על הזדהותו עם העם הגרמני, הפליית הציונות נהגה במיוחד במרכזי ההכשרה, שנוסדו בשנים ההן בכל רחבי גרמניה; רובם ככולם נועדו לחברי התנועות הציוניות-החלוציות, ומעטים גם ללא-ציונים.⁴² כולם היו נתונים בצורה זו או זו לטיפולה של "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" (משנת 1939 ואילך: "האיגוד הארצי של יהודי גרמניה").⁴³ מטעמה פעל בתור איש קשר לגיסטאפו בכל מה שקשור היה למרכזי-ההכשרה — מרטין גרסון, אגרונום מוסמך עוד מלפני ימי הנאצים, איש בעל תודעה לאומית גרמנית ובעל גאווה יהודית — ושתייהן מפותחות במידה שלא היתה נדירה ביותר ביהודי גרמניה.⁴⁴ פיקוח השלטונות על מקומות-ההכשרה נתהדק והלך וחדר אף לפרטים. פקידי הגיסטאפו השגיחו על קיום הכניית-העבודה (שהוגשה להם מראש לאישורם, כמוכז) הן העבודה הגופנית הן הלימודים⁴⁵ וזאת — אפילו בתקופה מאוחרת שבה פעלו האנשים כמו בצל קרונות ההגליה "למזרח"!

ה

זה ההקשר וזו הסביבה שיש לראות בהם את דברי העדות הנפרשים לפנינו בספר זה. דרכו של המחבר אמנם אינה דרכם של רבים, אך גם אינה יחידה במינה. בן הוא למשפחת "טיפוסית" בגרמניה (ובברלין במיוחד): הויקה לדת ישראל ולמסורתה קלושה למדי, התחושה הלאומית — גרמנית היא בלבד.⁴⁶ דברים אלה משתנים והולכים בנער בהשפעתן של שלוש פגישות: האחת — עם יהודים ממזרח-אירופה,⁴⁷ האחת — עם ביטויי השנאה האנטישמית, ושלישית להן — עם היהדות החרדית בנוסחה המודרני שנתגבש בגרמניה.⁴⁸ צירופי ההשפעות בהינכרו ניכרים בדרך שחיפש לו אל חברת-הנוער היהודית: מתנועת-נוער דתית לא-ציונית הוא עובר דרך תנועה ציונית לא-דתית אל תנועה ציונית-דתית — עד שלבסוף הוא מוצא את מקומו בתנועה ציונית-חלוצית שאמנם אינה דתית-חרדית, אך נוהגת יחס חיובי במסורת ישראל ובצורותיה.⁴⁹ החשבת הצורה בחיי היחיד כבחי החברה, השאיפה לשימוש

בסמלים בתור אמצעי-חינוך, מקרבים אותו אל הצופיות, וזו קושרת אותו אליה עד היום הזה.⁵⁰

מעמדו של ה"מדריך" בתנועת-הנוער היהודית בוודאי היה מושפע ממעמדו ומדמותו של ה"מדריך" בתנועת-הנוער הגרמנית שעד שנת 1933. אין צריך לומר שעל המדריך לשמש דוגמה אישית למימוש האידיאלים שתנועתו מחנכת לקראתם. הוא משמש מקור של סמכות לחניכיו גם בעניינים שאין להם זיקה — או זיקה עקיפה בלבד — לנושאי החינוך התנועתי, והוא עם זאת גם אובייקט לנאמנות האישית של חניכיו. עלינו לזכור גורמים אלה כדי להבין את מעשיו של המחבר והמשך דרכו. תנועתו, "ברית-הצופים מכבי-הצעיר", היתה לחלק אינטגרלי במכלול התנועות החלוציות, אותן שהיו מאוחדות — למרות ההבדלים הניכרים ברעיונותיהן — על-ידי השתייכות בוגריהן ל"החלוץ" — בגולה, ולהסתדרות — בארץ. ככל שהחמירו הגוירות שניתכו על היהודים, כן דבקו התנועות החלוציות בדרכן, דרך ההכנה הפעילה לחיי עבודה וחברה בארץ-ישראל. יותר שגברה ההשפלה וההסתה — יותר גראתה העבודה בקיבוצי-ההכשרה ביטוי מתאים לעמידה על כבודם האנושי והיהודי כאחד. כשהטילו השלטונות עבודת-כפייה על כל היהודים לרבות בני-הנוער,⁵¹ נתפכו מרכזי-ההכשרה למעין "מחנות-עבודה". החברים הועסקו בחקלאות ובתעשייה, בסלילת דרכים ובהנחת כבלי טלגראף.⁵² תנאי החיים החמירו והלכו, העבודה היתה מפרכת, "זמן העבודה גדל הולך והאוכל פוחת והולך".⁵³ ואף-על-פי-כן המשיכו בפעולות חרבות, בקריאה ובעריכת מסיבות בשבתות ("עונג שבת") ובחגים.⁵⁴ חזו החברים שבהתאמצם "לעסוק באיזו פעולה רוחנית", הם גלחמים במשטר שהוטל עליהם, שבכוחו ביקש השלטון להורידם ממדרגת בני-אדם: "לא רצינו ליהפך לגמרי לבהמות-עבודה".⁵⁵ ולא זו בלבד, אלא חברים אחדים מהם התחילו חושבים גם על התנגדות פעילה, לכשתגיע הפורענות אליהם, והיו מדברים ביניהם בזהירות "על אפשרויות ההגנה העצמית במקרה של פוגרום".⁵⁶ המחבר היה קשור הרק עם חברי תנועתו שנמצאו בהכשרה, אף שהוא עצמו פעל במסגרות אחרות. בעיקר יש להזכיר כאן את "בית-הספר לנוער העולה"⁵⁷ בברלין, שהוא היה אחד ממנהליו בתקופת-קיומו האחרונה של המוסד, שמקצתה — ברשות, וסופה — בחשאיות. שעת ההכרעה לחברי תנועות-הנוער — כמו לכל היהודים — הגיעה כשנמסרו הצווים שקראו להתייבץ להגליות. אמנם החלוצים הצעירים לא נכללו במשלוהים הראשונים, אך מיד נתלבטו בשאלה, כיצד ינהגו בהוריהם: היצטרפו אליהם כדי לעמוד לימינם בקשיי החיים שב"מזרח" (שהרי אז לא

"החוג החלוצי" הזה, תיאור קורותיו⁶³ הוא בלי ספק שיאו של הספר שלפנינו. בבירת ה"רייך השלישי" גועדים צעירים וצעירות יהודים, ובהם נערים ובהם ילדים, והם מפירים בהתמדה את כל הגזירות שהקיפו בהן את היהודים במשך השנים. בוודאי, עצם הווייתם — כשלעצמה "עבירה חמורה" היא... אך הם מוסיפים "חטא" על "פשע"; כל שיחה וכל טיול, לבישת-מדיהם ולימודיהם — כל אלה כבר היו אסורים בתקופה ההיא בתכלית האיסור. אך הם בשלהם, כי לפי דעתם דברים אלה הם הנותנים טעם לחייהם. על דעתם זו מעידים המכתבים ששיגרו בימים ההם "אל המזכירות [של "גורדוניה" — מכבי הצעיר]" ואל החברים בארץ-ישראל ובארצות הגולה". מכתבים אלה הנקראים במקורם ה"שלישי" וה"רביעי"⁶⁴ תואמים את דברי העדות של המחבר, הוא ראש "החוג החלוצי" ומדריכו. חשיבותם איפוא גם בתכנם — המתואר בפרקים שלפנינו כפירוש יתר על מה שניתן במכתבים שנכתבו ונשלחו בחשאי — ובייחוד במועדם, שכן הם מאמתים בכללם ובפרטם את דברי המחבר. אין זה אלא טבעי שבדבריו אלה הוקצה מקום נרחב לקורות עצמו, אמנם בלא לקפח — כך נראה לנו — את המפעלים שפעל בהם בשנות הרדיפות והחורבן. בוודאי גאה הוא בהישגים שהשיג, אך איננו מעלים מפנינו חולשות וכשלונות, לא של עצמו ולא של אחרים. הוא יודע בבירור, שניצל ושהגיע אל ארץ-מבטחים בעזרתם של אנשים חסידים מאומות העולם והוא מכיר להם טובה בכל לבו.

דרכו של יצחק שבורגן אחר הצלתו פרשה בפני עצמה היא, ולא נראה לערב אותה בפרשה המסופרת בספר זה. לא נוסיף אלא מה שיתקשר במישרין אל חיי "החוג החלוצי". אחר שעבר את מכשולי הנהלים הביורוקראטיים שנהגו בשווייץ בשנים ההן, כגון ישיבה במעצר במשך שבועות מספר, ניתן לו להתקשר אל אנשים קרובים לו, שביקש לעוררם למעשה שראה בו את משימתו החדשה: הצלת חבריו שנשארו בברלין, ולפחות — הגשת עזרה להם. ראשון האנשים שהוא מבקש את עזרתם הוא, כמובן, נתן שוואלב (דרור), מזכיר מרכז "החלוצי" בזינבה, ששימש בימי-המלחמה איש קשר חיוני בין ארצות השואה לעולם החפשי. ועוד חיפש המחבר את הקשר אל תנועתו, היא "גורדוניה" — מכבי הצעיר", ואמנם, אחר זמן לא-רוב כבר היה נוטל חלק בעבודת חבריו השווייצריים. תחילה הוא מספר להם בשעות של התכנסות תגיגית על חיי "החוג החלוצי", ובקיץ 1944 כבר הוא פעיל בהנהלת מחנה

ידע איש על דברים גרועים יותר מחיי-דוחק בגיטו שתכנם עבודת-פרך ורעב ומגיפות) — אם יישארו במקומותיהם, בחברתם ובעבודתם? הנהגת התנועה החלוצית דנה בשאלה זו והכריעה: "החבר נשאר עם חברתו. המטרה צריכה להיות לדחות ככל האפשר את מועד הגלות [= ההגליה]... בתוך החברה היה חשוב כל יחיד להחזיק הכלל, ואפילו כשתבוא שעת הגלות. ומצד אחר, בחברה וברצונה המלוכד היו ערובות בטוחות יותר, שנוכל להחזיק מעמד בדרך ל'מזרח', שלא ידעו את מקומו. היחיד, כך חשבנו, עלול להישחק על גקלה..."⁶⁵ "להחזיק מעמד" נעשה לרעיון המנחה לחברים אלה, ביטוי לעקשנות ולהרגשת כבודם. ואמנם כשהגיעה גם שעתם הם להגליה, לא נשברה רוחם, והם הוסיפו ושמרו על סדרי חייהם ועל ההווי שלהם, במפקדי-בוקר, בשירה בציבור ובמחול, בעריכת "עונג שבת" וסדר-ליל-פסח: אין הם מוכנים לוותר על דבר מן הדברים המציינים את ייחודם.⁶⁶

זו הרוח שפיעמה גם את המחבר ואת חבריו-חניכיו. לא קלה היתה עליהם ההחלטה לחיות חיי-מחותרת. מלבד הסיבות הרגילות, שהיקשו על חיי היהודים במחותרת והידועות לנו מכל ארצות שלטון הנאצים וגרוריהם, יש להזכיר כאן סיבות נוספות: החברים שבמרכז "החלוצי" הביעו את התנגדותם לדרך זו, שנראתה להם נוגדת את האחריות הציבורית שחשו בה ושהכריזו עליה. נדמה שראו בירידה למחותרת לא פרישה בלבד מן הציבור היהודי, אלא גם בגידה בו. רצונו של היחיד להציל את עורו נראה להם לא-מוסרי בשעה שנסתמו דרכי ההצלה מפני הרבים, ולא מיתנו את התנגדותם אלא בשעה שכבר יצאו משלוחי-ההגליה תכופים מכל קצווי הרייך הנאצי. ואף בעת ההיא לא הטיפו לדרך-המחותרת, אלא היו מוכנים להסכים בדיעבד, כשההיע להם חבר על החלטתו ללכת בדרך זו.⁶⁷ הלא כך אירע גם במחבר בדבריו עם אלפרד זלביגר,⁶⁸ מזכירו האחרון של "החלוצי" בגרמניה. ועוד יש להוסיף, שגם חששו צעירים, שלא "יחזיקו מעמד", כלומר שלא יהא ניתן להם לחיות בחברה ובהווי שהורגלו אליהם. יצחק שבורגן עצמו, הדבק באידיאלים של הצופים המדגישים נימוסים ויושר והליכות-נועם, רחוק היה מלהיות נוח לדרך-חיים המיוסדת על הפרת החוק שמסביב והמצריכה קונספיראציה מתמדת.⁶⁹ ואם בכל-זאת עלה בידו לעבור את המכשולים שבדרכו ולהינצל מכל הסכנות, היה הדבר לא בשל העזרים המרובים-יחסית בלבד, שנמצאו לו, ושהוא מזכירם איש איש במקומו, אלא — כך נדמה — גם בשל תודעת-היעוד שהיה חדור בה, בדבר משימתו החינוכית ב"חוג החלוצי" שייסד עם חבריו.

הקיץ של תנועתו.⁶⁵ ומאז אינו פוסק עוד מפעילותו; אחר הדשים מספר הוא מייסד את "ברית הצופים" בשווייץ ומנהלו עד לעלייתו ארצה. ואף כאן במדינת ישראל הוא ממשיך בפעולתו בתנועת הצופים באותה המסירות והנאמנות, שציינו אותו גם במבחן הקשה ביותר של חייו, שעה שפעל ב"בית הספר לנוער העולה" וב"חוג החלוצי".⁶⁶

שאול אש

פ ר ק א

מבט אל נעורי

ברלין, סתיו 1941. הקיץ חלף, חג הסוכות עבר, יום "שמחת תורה" מגיע לקיצו.

בשעת דמדומים, בטרם יבדילו בין קודש לחול, מתאספים כמאה נערים ונערות, תלמידי "בית-הספר של עליית הנוער" בחדרם, בבנין בית-הספר שברחוב ארטילרי.

החדר מקושט לכבוד החג, שממנו אנו עומדים להיפרד בתפילה. יושבים אנחנו מסביב לשולחן קטן, מואר בנרות, ופותחים את החגיגה, כמקובל, בשיר "הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד..."

כך שרים אנו, מאושרים, את הפסוק הידוע מתהילים. שכן, אף-על-פי שמכבר ירדו על בני נוער אלה ועל משפחותיהם פורענויות קשות וחמורות, מחמת חוקיו ונגישותיו של שלטון-הנאצים — הרי דבר אחד עוד נותר לנו: עדיין ניתן לנו להימצא יחד, לשיר יחד שבת אחים גם יחד...

כמדריך האחראי לצעירים אלה, שלמרות הכל שרויים הם היום בשמחת חג, מתכווץ לבי בקרבי לשמע צלילי השיר ובזכרי מה שעבר עלי ומה שנודע לי לפני שעה קלה — ומה שיוודע בהכרח גם לילדים הללו עוד שעה.

לפני כשעה סרתי יחד עם מדריכתנו הראשית לויט קייזר למשרדי הקהילה, כדי לבקש, כדבר שבשיגרה, אינפורמציה על מצב היהודים. בימים האחרונים פשטה השמועה, כי עתה יוחל גם בברלין במה שכבר נעשה באזורים אחרים של הרייך: בהגליות היהודים.

ואכן אישרו לנו במשרד, כי בעוד ימים ספורים יוחל גם בברלין במימושה של גזירה נוראה זו. שוחחנו עם ד"ר פיק, מן המשרד הארצישראלי, על

מציאת דרכים להצלתם של כל ילדינו ואף תיכננו תכניות מסוימות בכיוון זה. רעיהו מוטל עלי להודיע לנערים אלה את מה שהם צפויים לו. אחד הנערים פותח בשיר, הגותן ביטוי לרגשי הפרידה הנוגים מן החג, שיר המביע את הרגשת האדם, הנאלץ לצאת מן החמימות ומרוממות-השמחה של ימי החג אל ימי החול האפורים, אל ימות-החורף נעדרי החגים. לאחרונה קוראת החברה איננה תיאור על מנהגי החג בימים שעברו, וחדורי כמיהה אנו שומעים גם על שמחת החג בחיי העם המתחדשים בימינו — בארץ-ישראל הרחוקה.

מוציאים ספר תורה מן הארון, הנערים קוראים את הפסוקים האחרונים מן התורה, ובסיומם הם קוראים איש אל רעהו, כמנהג העתיק: "חזק, חזק ונתחזק" — ברכה המזכירה את ברכתנו, ברכת הצופים היהודיים "חזק ואמץ". בעוד ספר התורה מונח על השולחן ועיני הילדים ובני הנוער מופנות אל מדריכים-ידידם הבוגר, כדי לשמוע מפיו — כבתחילתו של כל שבוע — דברי עידוד ונחומים, פותח אני ואומר בהיסוס: "בירכנו היום איש את רעהו בברכה העתיקה 'חזק חזק ונתחזק', ואם זקוקים היינו אי פעם לעידוד הדדי זה, הרי היום אנו זקוקים לו שבעתיים. אמנם כבר התנסינו בשנים האחרונות בנסיגות רבים ובכל פעם סבורים היינו, כי נסיון קשה מזה — אין. אולם היום מוטל עלי להודיע לכם על גזירה חדשה שנגזרה עלינו, על כל היהודים, גזירה שתוצאותיה תהיינה קשות מכל מה שיכולנו להעלות בדמיוננו..."

הקורא בן דור אחר ואף הקשישים מבין הקוראים, שלא גדלו באירופה, מן הטתם ישאלו את עצמם, למקרא תיאורה של מסיבת החג: מה גרם להתרחשויות אלה בגרמניה? ומי היו הצעירים, שהתכנסו לחוג את החג בצוותא, והנה היה עליהם להאזין לדברים קשים אלה? מי היו מדריכיהם, שאנוסים היו לבשר לנערים ולנערות אלה אותה בשורה מרה, שעמה נפתח הפרק האכזרי ביותר בתולדות יהודי אירופה כולה?

כדי לתת גם לקוראים אלה אפשרות לחוש תחושה חיה את מאורעות הימים ההם ולהגיע להבנה מסוימת של תקופה זו על אנשיה, ננסה לסקור בקצרה את השנים המסוערות שבין שהי מלחמות העולם, בין תקופת הקיסרות הגרמנית ובין המשטר הנאצי, תינו ימי הרפובליקה של ויימאר — כפי שילד יהודי, נוער יהודי, תזה אותם מברור.

בתחילה, בהיותי בן שש ועד הגיעי לעשר, למדתי בבית-ספר יסודי כללי. שם היינו רק שני תלמידים יהודיים בכיתה של ארבעים ילד. כאן טעמתי זו

הפעם הראשונה, אף כי במידה זעומה לפי שעה, את טעמה של גלות. לא עבר כמעט יום, שלא הוטרדנו על ידי הברינו לבית-הספר. כמעט מדי יום ביומו היו צוחקים לנו ומלעיגים עלינו. היו שרים באזנינו שירי-גנאי ובהצד בית-הספר היו קוראים לעומתנו "איציק היהודי". הדרך מבית-הספר היתה לפעמים לדרך-יסורים ממש, כאשר היו מיידים בנו אבנים. מאמציו הכנים של מורה כיתתנו להסביר לתלמידים, ש"כל הגרמנים שווים, וגם היהודים בכלל בני אדם הם", הוכתרו בהצלחה מועטת בלבד.

לעומת-זאת, תבריי-לכיתה היהודי, שמעון פפיפנקופף, נעשה לי מורה ומעורר. שכן תבריי-לכיתה זה היה ממוצא מורת-אירופי. כדרך רוב המשפחות היהודיות בנות המעמד הבינוני, הסתגרה גם משפחתי מפני יהדות-המזרח, שורמה אחרי מלחמת העולם הראשונה לגרמניה, ונמנעה בקפדנות מקשרים אישיים כלשהם עם "יהודי-המזרח". לפי דעת משפחתי, הם שיעורו את האנטישמיות בגרמניה. הורי העדיפו, אפוא, שאבלה בחברתו של נער נוצרי, שגר בביתנו ושאשחק עמו ברחוב — אך לא עם שמעון פפיפנקופף, אלא שבבית-הספר היינו שנינו — הנער המערבי והנער המזרחי — בני מעמד אחד, כלומר שנינו כאחד בתונים היינו לאותן פגיעות מצד התלמידים הנוצריים. התיידדתי אפוא, בסתר עם תבריי-לכיתה יהודי זה ואפילו ביקרתי בבית פפיפנקופף. שם הכרתי, זו הפעם הראשונה, אנשים והליכות-חיים מעולמם של יהודי מורת-אירופה.

כד כבר עם לימודי בבית-הספר ביקרתי פעמיים בשבוע בשעות אחר-צהריים בשעורי הדת היהודית. כאן נפגשתי, אף כי רק למשך ארבע שעות בשבוע, גם עם ילדים יהודיים אחרים מרובע המגורים שלנו. ואמנם לימודי-דת אלה הקנו לי את היסודות הראשונים בשפה העברית ובלמודי יהדות בכלל. אלא שלימוד זה היה רשות בלבד והשתתפות הבנים היתה נתונה לשיקול דעתם האישי של ההורים, כלומר תלויה היתה בויקחם או בהעדר-ויקחם אל היהדות. נמצאו אפוא ילדי יהודים רבים, שלא נהגו כובד-ראש במוסד זה, ובשיעורים הנוספים שלאחר-הצהריים, והוא שימש להם רק הודמנות נוחה להשתוללות. על כן נעשו כמעט כל המורים שלימדו בו מטרה לשובבותם של הילדים ולתעלוליהם. בעיני רוב הילדים היו שיעורי-אחר-הצהריים אלה, שעה שילדים אחרים פנויים למשחקם, כעינוי ממש, ועל זאת גמלו למורה. אני כשלעצמי עקבתי בענין רב אחר שיעורי הדת, וביחוד נמשכתי אחר שיעוריו של מנהל בית-הספר — הדרי אמיל לוי, רב בבית-הכנסת שברחוב פסטאלוצקי, ואף הוא התחיל נותן עינוי בי בתשומת-לב מיוחדת. התענינותי

זו התעוררה בי במוקדם; וזאת בהשפעת החרדים שבין קרובי משפחתנו. ביקור בבית-כנסת עם האנשים הללו, שעדיין דבקו בכל לבם ביהדות ובמסורתה — ביחד בבית-הכנסת שבסימטת-היינרוויטר, אותו בית-כנסת עתיק יומין והדור-מראה שבמרכזו ברלין⁶ — וגם לילי-שבתות, ולילי-הסדר, לא כל שכן כשהזמינו אותי קרובים אלה אליהם — כל אלה עוררו בי משתר ילדותי רגשות דתיים עמוקים.

משנת היי העשירית, עם סיום לימודי בבית-הספר היהודי, ועד היותי בן שבע-עשרה, למדתי בגימנסיה, היא הגימנסיה הריאלית על שם שילר בשארלוסנבורג.⁶ כאן הייתי, כמעט במשך כל שנות לימודי, היהודי היחיד בכיתה. אולם עם שרבים מבין חברי לכיתה השתייכו לארגוני-נוער גרמניים-לאומיים ואנטישמיים, שקמו והתפתחו עם הפוליטיזאציה ההולכת וגוברת של תנועת הנוער בגרמניה בתקופת הרפובליקה של ויימאר, רכשתי לי בכל זאת עמדה איתנה למדי בכיתה, ואפילו יחסי ידידות — וזאת דווקא עתה, משום תודעתי היהודית המאוששת.

כבר בהיותי בן תשע הצטרפתי על פי רצון הורי — שהייתי בנם יחידים — לארגון נוער יהודי ושם זכיתי לשני מדריכי נוער מזהירים. עד לגיל שלוש-עשרה הייתי חבר בברית הנוער היהודי-דתי "עזרא" בהדרכתו של מאנפרד ליטן, ולאחר זאת עברתי לברית-הצופים היהודיים "קדימה"⁸ בהדרכתו של חנוך ריינהולד (כיום הד"ר חנוך רינות).⁹ מאנפרד ליטן עדיין סטודנט היה ולאחר מכן הוסמך להוראה. עם כינונו של המשטר הנאצי נתמנה מדריך במפעל עליית-הנוער ויצא עם הקבוצה האחרונה להכשרה בהולנד, שם נרצח כעבור זמן, יחד עם אשתו שושנה ועם חניכיו, על-ידי הפולשים הנאציים.

הטוב בחברי היה ברטולד יעקבסון. בהשפעתו נכנסתי, זמן קצר לפני הגיעי לבר-מצוות, לבית-הספר ללימודי הדת של הרב הד"ר הארטוויג (נפתלי) קרליכך.¹⁰ שם התנהלו הלימודים באופן רציני ועניני, ובהדרכתו הדרתי במהרה לעולמה הרוחני של היהדות. עם הגיעי למצוות חלה תמורה נוספת בהתפתחותי, שניכרה בעיקר בהעמקה נוספת של תודעתי היהודית. על-פי משאלתו של הד"ר קרליכך חדלתי ללכת לגימנסיה בשבתות ובמקום זה הלכתי בקביעות לבית-הכנסת, ואילו בבית נאותה אמי להכשיר את המטבח, על פי בקשתי.

התעצמותה של המפלגה הנאציונאל-סוציאליסטית, מפלגת היטלר, גרמה בשנות העשרים להגברה ניכרת של האנטישמיות בקרב האוכלוסיה. התקפות

על יהודים בעתונות, וכן מקרי הטרדות והתגרריות ברחוב, הלכו ותכפו. אף בחיי תנועת-הנוער היהודית ובבית-הספר התחיל הדבר להיות מורגש. בצאתנו לטיולים, קבוצות-קבוצות של תנועת-נוער יהודית, קרה לא אחת שהתנפלה עלינו קבוצת-נוער נאצית; גם התנפלויות על מחנות הקיץ שלנו היו לדבר שבשיגרה. אבל למדנו להתגונן מפני התקפות מסוג זה. לעולם לא אשכח את המחנה הגדול של ברית-הצופים "קדימה" שגערך בשנת 1931 בדסאו,¹¹ ובעיקר את החוויה שהתנסונו בה באותו מחנה.

באחד מלילי השבת, אחרי הדלקת הגרות, שעה שהוטל עלי לספר למאות החברים והחברות מסיפורי מיכה יוסף בן גריון, נשמעו לפתע מרחוק קריאות-גנאי אנטישמיות. משחזרנו לאוהלינו, זמן מועט אחרי התחלת מנחת-הלילה, ניתן אות האזעקה. מיד מיהרנו אל מגרש המיסדרים ושם חולקנו לקבוצות, להגנת המחנה. נמצא או עמנו — שליח מארץ-ישראל — אַנצו סירני שנפל כעבור שנים כצנתן בידי המרצחים.¹² הוא והמדריכים קיבלו על עצמם את השמירה על נקודת התורפה של המחנה. לדידו, העיר, אין התנפלויות על מחנות-נוער או קיבוצים דבר בלתי רגיל, כבר התנסה בשכמותן לא אחת בארץ-ישראל. הוא עחד אותנו להיות אמיצים ולהתגונן כמיטב יכולתנו. אחד הנערים הצליח לפרוץ לו דרך בין הצדים עלינו ולהזעיק את המשטרה אשר — כרגיל במקרים כאלה — הופיעה באיחור רב. בינתיים כבר הספקנו לעמוד כולנו שעה ארוכה בהגנה אמיצה על המחנה. אחדים מבין החברים נפצעו פצעים חמורים למדי, והיה צורך להעבירם לאחר מכן לבית-החולים. בכל זאת הצלחנו להתזקק במחנה עד בוא המשטרה. אף-על-פי-כן נאלצנו — על-פי לחץ מבחוץ — לפרק את המחנה למחרת היום, בשבת אחר-הצהרים, ואפילו לא ניתן לנו להמתין עד צאת השבת. בעת הצעידה חזרה, דרך העיר דסאו, לתחנת-הרכבת, עוד זכינו למנה נוספת של קריאות גנאי, אף נרגמנו באבנים.

עם כל זאת הוסיפה יהדות גרמניה לראות בציונות תופעה פסולה. אותם החוגים שהגדירו עצמם כ"יהדות ליבראלית" אף הגרילו לעשות: הם יצאו למלחמה גלויה נגד הציונות שהיא גורם המעורר, כביכול, את האנטישמיות ההולכת וגוברת. רבים מבני הנוער היהודי היו מאורגנים בארגוני נוער "גרמניים-יהודיים", אחרים, השתייכו לתנועות נוער בין-לאומיות, כגון אירגוני הנוער הפאציפיסטיים, הסוציאליסטיים ואף הקומוניסטיים. על פיצול זה ועל מצב גרוטסקי זה ששרר בקרב הנוער היהודי תעיד הדוגמה הזאת: בסיומה של עצרת ציונית, בשנת 1930, באחד האולמות הגדולים בברלין,

כאשר פתחו באי העצרת בשירת "התקוה", שוסעו על-ידי חברי קבוצות הנוער הגרמניות-יהודיות שנכחו במקום, בשריקות ובקריאות-גנאי הדבריים הגיעו לידי קטטה המונית.

בעוד שאמי ראתה באהדה את התפתחותי היהודית-הדתית ואף סייעה לי בדרכי זו ככל שהשיגה ידה, עורר הדבר מורת-רוח גלויה אצל אבי ובחוגים רחבים של קרובי משפחתו. בהיותי בן ארבע-עשרה, כאשר החלטתי בהשפעת תנועת הנוער להחליף את שמי הפרטי הגרמני בשם עברי, הביעה משפחת אבי בחלקה את דעתה, כי זו "חרפה", וקרובי משפחה אלה סירבו בעקשנות להיענות לבקשתי, לקרוא לי בשמי העברי החדש. אף שאר חברי התנועה נתקלו ברובם בבית הוריהם בקשיים גדולים מאד עקב הצטרפותם לתנועת נוער ציונית. רבים מהם אפילו נאלצו להסתיר עובדה זו מפני בני-ביתם; לא כל שכני שהחלטה לעלות לארץ-ישראל נחשבה בבתים יהודיים רבים לחטא לא יכופר, והיא שגררה אחריה, במקרים רבים, ניתוק מוחלט של קשרי המשפחה. הוריהם של חברי, שהצליחו להגשים את החלטתם זו והם יושבים כיום בישראל, נרצחו ברובם על ידי הנאצים או הומתו במחנות ההשמדה הגרמניים, כשם שגם על ההורים שלי לא פסח גורל אכזרי זה.

אף אל בין כתלי בית-הספר חדרה האנטישמיות בעוצמה גוברת. רבים מבין התלמידים היהודיים קיבלו את הנגישות בהכנעה ובלבד שלא להסתכסך עם שאר התלמידים, או כדי שלא לעורר תשומת לב. אך לנערים אלה דווקא היו התלמידים הלא-יהודיים בזים ומציקים במיוחד. לעומת זאת, מי שהיה מדגיש ביותר את יהדותו ונותג לפי אורח חיים יהודי — היה בדרך כלל גם זוכה ליחס של כבוד מצד חבריו לכיתה.

גם אחד המורים החל עתה מפגין את השקפותיו האנטישמיות, כשהוא מנצל לשם כך את הבדלי הגישה בין התלמידים היהודיים. בעוד אני מדגיש את יהדותי בכל שעת-כושר ומגן עליה, למד עמי בכיתה החמישית, נער יהודי מתבולל, גרצר שמו. והנה באחד הימים פנה המורה ללאטינית, למרבה הנאתה של הכיתה כולה, אל גרצר באומרו: "אתם היהודים, הנכם באמת טיפוסים משונים. האחד בא בשבת לבית-הספר והאחר מעדיף במקום זאת ללכת להתפלל!". בפעם אחרת אמר, בפנותו אלי: "במלחמה למדו גם היהודים לאכול בשר חזיר. אם כך הרי יכול גם אתה, שברונץ, לבוא בשבת לבית-הספר!". או מקרה אחר: כאשר אחד התלמידים, בתפילת הבוקר היומית, פתח ואמר במקום התפילה הנהוגה, לפתע את התפילה הנאצית החדשה: "גרמניה התעוררי — אלוהים שחררגו — יהודה התפגרי!" נתקבל הדבר

ללא כל תגובה. תלמידים אחדים גיחכו, אחרים ציפו במתיחות לסנסאציה, השאר ישבו בשקט, אך המורה לא נקף אצבע. ניגשתי, איפוא, אל המנהל כדי להודיע לו על התקרית. משנודע לו הדבר, התערב אמנם מנהל בית-הספר לטובת היהודים — יש לציין זאת לשבח — אף-על-פי שאידע הדבר בשנת 1932, כלומר, בשעה שסיסמאות אנטישמיות כבר התנוססו על קירות בתים לאין-ספור, שלא להזכיר את צלבי הקרס שהחלו צצים בכל מקום.

הבדלי היחס אל התלמידים היהודיים השונים לא היו אלא אספקלריה של העמדה הכללית כלפי היהודים ועל-פי-רוב סבלו מכך המתבוללים יותר מאתנו. שכן לנו, המתנגדים להתבוללות כוללת, געשתה עתה היהדות במידה גוברת והולכת לבסיס המאבק על זהותנו. שיעורי הדת הם שוקפו עתה את קומתנו ותנועת הנוער הפכה לנו את יהדותנו לחוויה ממש. היא חשפה לפנינו את ערכי היהדות ולימדה אותנו עמידה של כבוד כיהודים. ערבי הפגישות בתנועה, שבהם למדנו פרק בתורת הציונות, הטיולים ומחנות סוף-השבוע, שבהם קיבלנו את השבת בדפוסיה המסורתיים; עצרות-התנועה, שעברו עלינו בשמחה ובאווירה תגינית; תולדות עם ישראל, ששיעורי הדת קירבו אותן אל לבנו; התפילות ההגיגיות בבתי-הכנסת — כל אלה העשירו את חיינו, חיזקו את בטחוננו העצמי, האישי והכללי-יהודי כאחד, עד שלמדנו לא רק "לשאת" את יהדותנו אלא לסגלה לנו בגאווה ובאהבה.

בשנת 1932 התפוררה תנועת הצופים "קדימה"¹⁴. או יסדו רוב חבריה את תנועת הנוער הציונית-הסוציאליסטית "הבונים"¹⁵. אחרים הצטרפו לתנועת הצופים הציונית "מכבי הצעיר"¹⁶. כעבור שנים, בשנת 1937, הלכתי גם אני בעקבותיהם, אך תחילה הצטרפתי לתנועת-הנוער החלוצית הדתית "בח"ד" (ראשי תיבות של "ברית חלוצים דתיים").¹⁷ הייתי חבר בתנועה זו ארבע שנים.

הגיעה שנת 1933. ב־30 בינואר, בצהריים, פגשתי בדרכי מבית-הספר הביתה חברה לתנועה שאמרה לי בעצבות: "היום נתמנה היטלר לרייכס-קאנצלר, עכשיו הנאצים בשלטון — מי יודע, מה יהיה עתה עלינו! הנוכל עוד אייפעם לצאת למחנה?" באותו יום התקיים ערב-קן. כרגיל, התכנסנו שם בתלבושת התנועה. בערב, כאשר התפורנו ויצאנו בדרך הביתה, נתקלנו בתלוכת אנשי אס-א, שערכו לכבוד המאורע החגיגי מצערי-לפידים,¹⁸ כשהם מצווחים ומגללים ושואגים: "גרמניה התעוררי, יהודה התפגרי!". יעצו לנו להסתיר את תלבושתנו התנועתית מתחת למעיל. בהתרגשות חיכתה לי אמא בבית, כשהיא חשה כבר בערב ראשון זה לשלטון-הנאצים בפורענות ההולכת

ומתרגשת עלינו במלוא הומרתה. כעבור הדשים מספר כאשר נתקיימה באולמה הגדול של התזמורת הפילהארמונית הברלינאית אזורה לחיים ארלונזורוב הנרצח — חדרו גם לשם אנשי ה"אס"א. ביום ההוא ניצלנו אך בקושי ממאסר, שכן ערכו אז מצוד על חברי תנועות נוער יהודיות, שלבשו את תלבושתם האחדה, דמינו חולצות לבנות.

התחיל, איפוא, השלב הראשון של משטרי-הרודנות הנאצי, שנמשך משנת 1933 ועד לפרעות בנובמבר 1938, ומכאן ואילך הלכו והחמירו משנה לשנה הגזירות שנגזרו על יהודי גרמניה.

יהודי גרמניה הגיבו על כל הגזירות הללו גם עלידי הקמת מפעלים קונסטרוקטיביים בתחום החיים היהודיים עצמם. נוסדו בתי-ספר יהודיים חדשים, בתי-ספר יסודיים, מקצועיים ותיכונים.²⁰ האמנים היהודים, שנבצר מהם מעתה להופיע על הבמות הציבוריות, התאגדו ב"איגוד-התרבות היהודי"²¹ שהגיע במשך השנים להישגים מזהירים. שם שמענו הרצאות וקונצרטים, שם ראינו אופרות, מחזות וסרטים.

יהודים רבים התחילו להגר, לארצות ש"מעבר לים" או לארץ-ישראל, כי עתה כבר זכתה התנועה הציונית לתשומת-לב מרובה; היא התרחבה והתעצמה. עתה כבר הרשו רוב ההורים לבניהם להצטרף אל תנועות-הנוער הציוניות. וילדים רבים אף נרשמו מיד לעלות לארץ-ישראל בעליית-הנוער. זרם המצטרפים גאה פתאום עד שארגון עליית-הנוער לא יכול היה עוד להיענות לכל הפניות ולהשתלט על כל הבקשות שהוגשו. ניטל אפוא לחפש דרכי פעולה אחרות. ועוד, "עתון-הציונים" הבזוי לפנינו, "ידישה רונדשאו" נעשה עתה לעתון הנקרא והמבוקש בכל חוגי הציבור היהודי בגרמניה. רושם עז על הכול עשה במיוחד הגיליון מיום 4.4.1933, שבו הופיע מאמר ראשי, כתוב בידי עורכו הראשי של העיתון, רופרט גלס²² תחת הכותרת המסעירה: "שאוהו בגאון — את הסלאי הצהוב!" (ואמנם עדיין לא שיער איש באותם הימים, כי מה שנאמר כאן בדרך ההשאלה ייחפד באחד הימים למציאות אכזרית). גבר הביקוש אף לעתונים יהודיים אחרים. יהודים רבים שהתרגלו עתה לקנות בקביעות גם עתון יהודי, אלא שלא רצו להיראות עמו מחשש לגילויי איבה ברהוב, נהגו להסוות את עצמם ואת עתונם היהודי עלידי עטיפתו בעתון גרמני, ואפילו אנטישמי. גם אסיפות ציוניות וכללי-יהודיות זכו עתה להשתתפות מוגברת וביחוד בתי-הכנסת היו באותם הימים מלאים, לפרקים אף גדושים מתפללים עד אפס מקום, כי כאן ביקש האדם היהודי דברי נחמה וכוה עמידה בפורענויות.

תנועתנו הוסיפה לפעול — אף היא במשנה כוח ודבקות. תנועות-הנוער היהודיות עדיין לא הוצאו אל מהוץ לחוק, ורק נאלצו להשלים עם פיקוח משטרתי מסוים. הוטלה עליהן החובה להגיש מדי חודש בחודשו לשלטונות את לוח-הפעולות החודשי, לשם אישורו מראש. אך כמו בכל מקום כבר קרו גם בקרב תנועות-הנוער היהודיות התקריות הראשונות. כחודש אחרי עליית היטלר לשלטון קרע אחד מחברי קבוצתי, יעקב ארנפרוינד שמו, הגל-צלב-הקס מעל מועדון נאצי ורמסו ברגליו בעפר. עוד באותו יום נאסר ונשלח לאחר זמן מה למחנה ריכוז. הוא נעלם, ומעולם לא נודע מה עלה בגורלו.²³ מקרה אחר, סראגי לא-פחות, קרה במחנה-ההכשרה הרתי בומסדורף (על-יד לייפציג). נודע לנו, כי שם נורה חבר עלידי הנאצים, על שום שסייר לציית לפקודה לרמוס ברגליו ספר תורה.²⁴

אחרי מאסרו של יעקב חמיר גם מצבי ומצב הקבוצה כולה. בבית הוריו ובבתי ידידים נערכו חיפושים אחרי חומר מרשיע ודומה היה כי כולנו נתונים עתה בסכנה. אמי חרדה עתה מדי לילה בלילה, פן יבואו לאסור גם אותי, כפרט שהייתי חברו של יעקב ארנפרוינד. על כן השמרנו את כל חוברות ההדרכה שנמצאו בביתי וכן מכתבים וכל חומר אחר בכתב, שעלול היה לעורר חשד כלשהו.

להופשת הקיץ של שנת 1933 תוכנן — עוד זמן רב לפני ההפיכה הפוליטית — מסע גדול להולנד. מסע זה עוד עלה בידי לבצע עם קבוצתי, יחד עם המדריכה רות וולפנדרג. ואולם, כאשר חלפו ארבעת השבועות של הטיול הנפלא וכבר התכוננו לנטיעה חזרה לברלין, קיבלתי מברק מאמי, ובו הזהירה אותי שלא לשוב לגרמניה. השגתי את הסכמת הורי כל הילדים שנמצאו עמנו, שישובו בהשגחת המדריכה בלבד. נשארתי אפוא, כפליט כביכול, בהולנד שם הצטרפתי, בהסכמת התנועה, לקבוצת-הכשרה, לשם עליה לארץ-ישראל.

במסגרת "החלוץ" יסדתי קבוצת-נוער, שקלטה בני נוער שנמלטו עם הוריהם מגרמניה. כעבור שנה הגיעה לבסוף אמי; היא גיחלה את משק הבית וטיפלה גם במרדכי, אחיו של יעקב ארנפרוינד, שנעשה בינתיים לטוב שבידידי.

בסתיו 1934 קיבלתי מכתב ממרכז התנועה בגרמניה. נתברר ממנו, כי לפי-שעה לא הובאתי בחשבון לקבלת רשיון העלית, אלא חוייבתי להמשיך ולפעול עוד שנה כמדריך בגרמניה — בשל המחסור החמור במדריכים ששרר שם. על-פי הידיעות שהגיעו אלינו מגרמניה, עדיין לא חלפה סכנת

מאסרי. התנהלה חליפת מכתבים, אך לבסוף הכריעה התנועה, "בח"ד", כי עלי לשוב. כך עברתי באביב 1935 שנית את גבול גרמניה, בהשאירי מאחורי בהולנד את אמא. מפתח הגרמנים העדיפה להישאר בהולנד, עד שבשנת 1940 פלשו הללו גם לארץ זו והנהיגו בה אותן הגזירות נגד היהודים כבגרמניה. כעבור שלוש שנים נעצרה על ידי הנאצים יחד עם רוב רובה של יהדות הולנד, ועמהם הוגלתה "למזרח" ולא הוספתי לראותה.

עם שובי לברלין התייצבתי מיד לפני כהן, ²⁵ או ראש ההסתדרות הציונית בברלין. שם נמסר לי על הוראה חדשה, שלפיה יוכזו כל היהודים החוזרים לגרמניה במה שקרוי היה "מחנה-אימונים", שלא היה אלא מחנה-הסגר. ²⁶ בנו כהן הורה לי להישאר לפי שעה בברלין ולצפות לבאות — בשעת צרה יהיה בידו להצילני. כעבור ארבעה שבועות אמר לי: "באורח-פלא חמקת בין חרירי הרשת של הביורוקרטיה!" — נמצאתי, אפוא, במצב של בטחון מספיק כדי לקבל על עצמי את תפקידי החדש. נשלחתי לקלן לשם פתיחתו וניהולו של מעון מטעם מפעל עליית-הנוער. במעון זה רוכזו כארבעים נערים ונערות, שמחצית היום עסקו בלימוד מלאכה ומחציתו שמעו שיעורים בנושאים יהודיים וציוניים בעיקר. עם זה ניתן לי כעת להגשים את שאיפתי הישנה ולהשתלם במקצוע ההוראה. נכנסתי לבית-המדרש למורי-דת יהודיים שבהגות הלחו של הרב דר' רוד קרליבך. ²⁷ עם סיום לימודי שם, בתחילת שנת 1937, נתמנית מורה בקרלינג, ליד אולם על-נהר דונא ושם התחלתי בעבודת ההוראה בבית-הספר התיכון היהודי שבכפר-הנוער היהודי המצוי, שניהם בהנהלתו המעולה של הפדגוג הוגו רוזנטל (הוא יוסף ישובי). ²⁸ בהדרכתו רכשתי לי נסיון יקר-ערך בעיצוב אורח-חיים יהודי גם בתחומם של מוסדות ההוראה וחינוך. אחרי זמן-מה חזרתי לברלין, על-פי הצעת הוגו רוזנטל, כדי להשלים שם את חוק-לימודי ולהיות גם מורה ללימודים הכלליים בבית-ספר יסודי. נרשמתי לסמינר למורים היהודים ²⁹ שבהנהלת הדר' פריץ במברגר ³⁰ ועם זה קיבלתי על עצמי תפקיד מרכזי בברית הצופים "מכבי-הצעיר", שאליה הצטרפתי בינתיים. אחרי השלמת חוק-לימודי נתקבלתי בשנת 1939 כמורה לכל המקצועות בבית-ספר יסודי של קהילת ברלין. אחרי זמן-מה נשלחתי על-ידי תנועתו בחור מורה ומדריך לבית-הספר של עליית-הנוער בברלין, ובסתיו של אותה שנה נתמנית למנהלו. הוא המוסד שבו ניטל עלי, כעבור שנתיים, לבשר לקבוצת נוער חוגגת את הבשורה המאיימת על אודות ההגליות בתוקף הוראה ממשלתית.

פרק ב

שאלות-ייסוד וענינים שבהשקפת-עולם

בפנותנו אל תפקידי החינוך בקבוצות בני-אדם — תפקידי הנהגת בני-אדם והנהגת המונים — מתעוררות שאלות עיוניות, שהן עדיין שנויות במחלוקת גם לגבי תנועת-הנוער. כך, למשל, גוהגים תכופות להתווכח על הצורך בסמלים ועל משמעותם, על צורות בכלל ובתנועות-הנוער בפרט. אין ספק כי הצופיות, התופסת חלק נכבד בעבודתנו התנועתית, עשירה באלה. מצד אחד, שמירה קפדנית על צורות קבועות עשויה לכלול בתוכה הסכנה שתהא דבר שמן-השפה-ולחוץ בלבד, שכן השיגרה בענינים הללו נמצאת בסתירה גמורה לתנועת-הנוער, אשר לפי מהותה היא מתחדשת תדיר. מצד אחר, אין להתעלם מן העובדה הבולטת, כי חשוב הוא לקיומה של תנועת-נוער, להנהיג צורות של קבע ולשמור עליהן שנים על שנים ללא-שינוי. על-ידי צורות וסמלים, מסורות ומנהגים, הנמסרים מדור לדור והנשמרים בקפדנות, נשמר קיומן של תנועות עממיות נרחבות, ובייחוד קיומן של דתות, עם כל תמורות העתים — אף כי מלכתחילה נועדו הצורות והטכסים רק להביע את תוכנן של דתות ותנועות אלה בדרך מוחשית. תופעה דומה מוצאים אנו גם בתנועת-הנוער: מדריך הולך ומדריך בא, קבוצות מתהוות וקבוצות מתפוררות, חברים יוצאים את התנועה וחברים חדשים מצטרפים אליה — אך קיומה של התנועה עצמה נשמר בזכות מערכת הסמלים שלה. ואל לנו לשכוח, כי מערכת סמלים זו לא באה אלא כדי לתת ביטוי לתכנים המיוחדים, לערכים המיוחדים ולתכליות המיוחדות, שתנועת-נוער מבקשת להתדיר אותם ולמלא בהם את גפש חבריה.

אם נכונה הנחה זו בתקופות נורמאליות ובטוחות יחסית, לא כל שכן בתקופות של רדיפות, של התפוררות ושל התמוטטות. בזמנים כאלה, לא זו

בלבד שהדפוסים הקבועים נעשים לאגד מוצק המקיף ומאחד את החברים יותר מתמיד, הם נעשים גם כלי-קיבול לכל ההרגשות הנדכאות והנדחקות על-ידי העולם החיצון — והרגשות אלה הכרח היה שיתעוררו ושיצטברו בכוח דינאמי בקרב תנועת-נוער של קיבוץ יהודי נרדף. לפיכך מוצדק לקיים דפוסים מסורתיים, ויתרה מזו: יש לשקוד על קיומם, תוך משמעת פנימית וחיצונית כאחת, דווקא בעתות של חירום ופורענויות. חובה על החבר הקשיש להעביר אל הצעירים את יחס הכבוד שהוא נהג במסורת, על-ידי דוגמה אישית. ואילו שילובה של המסורת התנועתית עם המסורת היהודית עתיקת היום ויום ועם מנהגיה המקודשים של הדת היהודית, שימש קרקע-צמיחה מעולה לעבודה פורית ולגיבושה של חברה עומדת על נפשה כנגד כל כוחות-הזדון.

זה היה אפוא סוד פעילותנו הבלתי חוקית בשנים ההן. ואולם מתפקידם של המדריכים-המחנכים הוא — בתוך כלל תפקידיהם — לעמוד על המשמר ללא ליאות ולדאוג שלעולם לא יתקפח תכנם החי של הסמלים והצורות. על כן שומה עליהם לחזור ולבהון את הצורות המקובלות משכבר הימים ולחדשן פעם בפעם. אך בראש וראשונה שומה עליהם לחזור ולמסור לצעירים מהם את משמעותן של צורות אלה ואת תולדות התהוותן ולהווד ולקרבן אל לבם של הללו.

כמובן, כל תנועה מבוססת גם על גודמים אחרים ואף עמוקים יותר: המטרה המוצגת וההתלהבות הדרושה להגשמתה של זו וכן קשרי אנוש אמיצים וידידות נאכנה בין חברי התנועה. מבחינה זו אין הצורות והסמלים אלא חוליה מקשרת בין הפרט לחברה, מצד אחד, ובין הרעיון לדרכים המובילות להגשמתו, מצד שני.

עד כאן דיברנו בעיקר על צורותיה וסמליה של הצופיות. אך דוגמה מאלפת מאין כמוה למשמעותם ולערכם של סמלים וצורות עשויות לשמש הדמות הגדולות. כיאות לנושא שלפנינו, נייחד את הדיבור על הדת היהודית בלבד. סוד קיומה של היהדות בכל הדורות ועד עצם היום הזה סמוך מן הסתם בעובדה, כי בצד ערכי הנצח שבתורתה, באמונת-האל ונכסי-הרוח שבה — חי העם היהודי תמיד בתוך גדרות קבועות של מנהגים וצורות. האדם היהודי, כל עוד היה יהודי בעל הכרה וביקש להישאר ביהדותו, שמר בכל זמן ובכל מקום על מסורתו ועל מנהגיו מתוך יראת קודש. בזכות זה, לא זו בלבד שלא גותקה שרשרת הדורות, אלא גם נתקיימו קשרי השייכות בכל הארצות ובכל הקהילות ויתרה מזו — תודעת השייכות. כנגד זאת מיטיבים אנו לדעת, לאן עשויה להוליך שמירה חיצונית בלבד של צורות וסמלים, אפילו

בתחום זה. המדובר בעיקר באותם הסמלים שמשמעותם מוגבלת לתקופתם ולאחר זמן אבד טעמם הפנימי. כאן רובצת סכנה של התאבנות ופורמאליזם ריק. אבל צא וראה, מה עשירה היהדות במנהגים ובסמלים שהם חדורים תוכן עמוק, ערכי עיצוב חברתיים וזיקה דתית תיה. יהודי, כשהוא נוטל בידו בחג הפסח את המצה או בשבתו בסוכתו בתג הסוכות, לא די שהוא רואה את עצמו "כאילו הוא יצא ממצרים", אלא הוא מודרך במישרין אל תכני-האומה המקוריים, הוא מונחה אל היזכרות היסטורית, וחיודש החוויה בדרך הסמל גורם לו שייטיב להבין את תולדות עמו וירגיש את עצמו חלק מעדה מסוימת ומיוחדת.

אם מיוגנו אפוא בתנועתנו צורות של מסורת יהודית בצורות תנועתיות של הנוער, הנחנו בכך יסוד מוצק לחוויות שנודעה להן משמעות מדריכה גם בהמשך חייהם של אנשינו. לכל הפחות נעשו צורות אלה לזכר בל-יימחה וממילא למקור-כוח, הניזון משעות מאשרות שבעבר. יש בידינו להוכיח זאת על-ידי דוגמאות מחייהם של אנשי תנועתנו כיום, לאחר שבגרו, והלכו איש בדרכו. דוגמאות אלה מעידות, כיצד הרשמים והחוויות של עדתנו התנועתית נסכו כוח בלב האנשים הללו, ובכמה מקרים אף גרמו למהפכה גמורה בהשקפותיהם. נסתפק כאן בהעלאת דוגמה אחת, והיא מובהקת — מכתבה של קארלה ואגנברגר (אז בת 17), בהיותה האסירה מס' 42020 במחנה בירקנאו (חלק ממהנה אושוויץ), שכתבה בחודש יולי 1943, אל החבר גד (גרד) בק: ²

"גרד היקר!

שמחתי מאד בידיעות שהגיעו מכם. במחשבותי אני תמיד אתכם. מה שלום...? אל לכם לדאוג לי הרבה. אנחנו כאן שתיים ויש לנו עבודה משלנו. מה טוב שלמדתי לנגן בתליל, כי דבר זה הציל אותי. אנו עובדות במסבת. החיים והעבודה כאן היו נסבלים למדי אלמלא ה'תנור' [כך במקור] בקירבת מקום. מדי יום ביומו נכנסים שם מאות! אין אנו נואשים מן התקווה להתראות אתכם באחד הימים. לעתים קרובות אנו שרים או משוחחים בינינו. עודנו מנסים גם ללמוד. אין בפי אלא בקשה אחת: הכניסו אותנו תמיד במעגלכם בשעת ההבדלה ואל תשכחו אותנו לעולם!

שלכם קארלה

רבים מאתנו כבר נמצאים עם אלפרד. —" ³

ובכן רואים אנו: לקארלה ואגנברג שימש זכר ה"הבדלה" מקור כוח ועידוד, מקור לעמידה בכבוד, עוד בהיותה במחנה ההשמדה. דוגמה מתקופה מאוחרת ישמש סטודנט צעיר מירושלים, גרשום ז', ששהה בחופשתו באחד ממחנות-הקיץ שלנו בשווייץ, לימד אותנו שם שירים וריקודי עם ישראלים והעניק לנו מאוירת ארץ-ישראל. הבחור לא היה דתי, וכאשר נדע לו כי תנועתנו שומרת מסורת, סירב להישאר אתנו ליום השבת. אכן הצטרפנו מאד על לכתו. והנה קרה המקרה ומסיבות חיצוניות אילצוהו לתזור ולבלות את יום השבת אתנו במחנה, למן הקידוש ועד ההבדלה. הוא נתרשם כה עמוקות, ששוכנע מצידקת דרכנו לשמור על ערכי הדת, וברוח זו עוד כתב לי מכתבים רבים לאחר שובו לירושלים.

אין כאן המקום לפרט את כל מנהגי המסורת היהודית שהנהגנו אותם בעבודת התנועה שלנו. שאיפתנו היתה להגיע לידי שילוב הארמוני בין מנהגי הדת היהודית לבין מנהגים תנועתיים. עם אלה נימנו בראש וראשונה טכסי התפילות השונות, שנערכו על-פירוב בחיק הטבע. חגיגות בר-מצווה ובת-מצווה שנחגגו במחנות, תיקוני ליל שבעות, תשעה באב על הצום והלימוד, לילי השבת עם הקידוש ומירות עתיקות בצד שירי ארץ-ישראל חדשים, ולבסוף, ברכת המזון המשותפת.

כדי להבהיר גם לאחרים את דרכנו בשילוב הישן בחדש, אתאר את ההבדלה, כדרך שנתקבלה עלינו, בצאת השבת:

בדמדומי יום השבת היוצא עומדים מחרישים במעגל רחב, חברים וחברות בתולצותיהם הלבנות. שרים ברגש את השיר הישן-נושן "אליהו הנביא אליהו התשבי...". אחד החברים, שעל-פירוב נקבע לכך מראש, מברך על היין, על הבשמים ועל הנר. אך כיבו את הנר, המוצב בסבורו של חוג החברים או גם בצד על גבי שולחן קטן, וכולם קוראים בקול רם ובשמחה: "שבוע טוב". ולאחר זאת, טובבים החברים במתינות ומברכים זה את זה בברכה זו, תוך הושתת יד שמאל, על פי מנהג צופים, שכן יד שמאל באה מן הלב. אחד מאירים את החשיכה באור הגדול או במדורה. נערך מיסדר צאת-השבוע ולבסוף יוצאים בשמחה, בריקוד ההורה, הנמשך שעות רבות. בשעת לילה מאוחרת מאד מתפורים וכולם שבים בביטחה, איש איש אל מלאכתו, מלאכת היום-יום של שבוע חדש — ובימות החול מצפים בכמיהה לשבת הבאה.

פרק ג

יהודי גרמניה בתוך הפורענות

במשך שנת 1941 כבר נפוצו שמועות בדבר משלוחים שהיהודים צפויים להם. אף כי באותו פרק עדיין לא ידעו על אימת הגליית היהודים לפולין או, ליתר דיוק, עדיין לא האמינו בכך, כבר החלו ניתוחים בדבר ריכוזם במחנות או הקמת גיטאות בערים ידועות. באוקטובר 1941 בוצע בברלין ה"פינוי" הראשון: — מטעם השלטונות הוגדר מבצע זה כ"הגירה" סתם, וכל כינוי אחר נאסר על-ידי הרשות. אך אפילו היהודים עצמם התקשו להבין מיד מה פירושו האמיתי של פינוי זה — דחינו, צעד ראשון בהגליה למזרח, לשם השמדה גמורה.

ואמנם, תחילתו של תהליך ההגליה עדיין לא העידה על סופו. וכך נהגו במשלוח הראשון מברלין: 1200 יהודים, תושבי ברלין, קיבלו הוראה רשמית בכתב להימצא במועד שנקבע באולם האסיפות של בית-הכנסת לשעבר שברחוב לבצוב.² למכתב צורפה רשימה מפורטת של חפצים, שהורשו לקחתם עמם. נתעורר, אפוא הרושם כי ניתנת הזדמנות נוחה להגירה מסודרת כהלכה. בעקבות המשלוח הראשון באו ברווחי-זמן בלתי-קבועים, שרירותיים, משלוחים נוספים של 1200 נפש כל אחד.³ בשלהי שנת 1942 חדלו לשלוח ליהודים הודעות מוקדמות ואף לא מסרו עוד את הרשימות השמיות. או הנהיגו שיטה חדשה: היהודים המיועדים להגליה הוצאו במפתיע מבתיהם וניטל עליהם להכין את עצמם ליציאה תוך רבע-שעה. כשבועות האחרונים של מבצע זה שוב שוגתה השיטה ונעשתה "פשוטה" עוד יותר — היהודים היו נלקחים ממקומות עבודתם או נחטפים ברחוב. ב-27 וב-28 בפברואר 1943

נערכו ההגליות האחרונות בעת ובעונה אחת ברחבי הרייך כולו.¹⁷ בשעה 7 בבוקר הופיעו אנשי-ס"ס חמושים בכל מגורי היהודים הנותרים ובכל מקומות העבודה שם הועסקו יהודים, ועצרו את האנשים בו במקום. מן התאריך ההוא והלאה לא נמצאו עוד, יהודים בגרמניה, באופן רשמי, פרט למת-מספר שעדיין מילאו תפקידי מינהל מסויימים או שירותים אחרים, כגון בבית-החולים היהודי שבברלין.¹⁸

"הרשות המפקחת", זו הרשות שהיתה ממונה על הוצאתן לפועל של כל הגזירות, לא היתה אלא אותה המחלקה של הגיסטאפו, שעסקה בעניני היהודים.¹⁹ היא שקבעה בשנים ההן את עיקרי ההוראות נגד היהודים והשגיחה על ביצוען לפרטי-פרטיהן. תקציר היריעה למנות את כל פרטי המאורעות, שקרו אז מדי יום ביומו, ואת כל דרכי התערבותה של "הרשות המפקחת", לדוגמה, חמש דקות אחרי השעה 17.00, נהגו להופיע אנשי גיסטאפו בחנויות כדי לראות אם עדיין מוכרים דבר ליהודים — והרי אי-אפשר היה לקונים היהודים לערוך את קניותיהם בחנויות הגדושות לקוחות בשעה האחת שהוקצבה להם, דמינו משעה 16.00 ואילו פקידים אזרחיים אחרים הוצבו בשעת סיום העבודה בבתי-החרושת וביציאותיהן של תחנות-הרכבת ובדקו בעיפרון, אם אמנם סמלי המגן-דוד הצהוב תפורים כהלכה בבגדיהם של היהודים בכל ששת הקצוות.²⁰ פקידים אחרים היו פוקדים בשעות הערב, אחרי השעה 20.00 — או בקיץ אחרי 21.00 — דירות של יהודים, כדי לבחון, אם אמנם נשמר על-ידיהם איסור היציאה כראוי.²¹ אחרים היו באים לתפילה לבתי-כנסת, כדי לשמוע אם ייאמר בדרשה דברי-מה שאינו "כשר".²² כן היו עורכים חיפושי פתע בבתים, כדי לראות אם אין היהודים מחזיקים במצרכי מזון אסורים,²³ או אם אגרו, הלילה, כמות שלמעלה מן המותר. כך, למשל, היה מלאי של יותר מעשר סכיני גילוח בר-עונשין וסיבה מספיקה למאסר. הסטיות הקלות והמגוחכות ביותר מהוראה, שהוצאה נגד היהודים, שימשו דרך-קבע עילה למאסרים. ומובן מאליו, כי נמצאה תמיד האפשרות להוכיח עבירות על הוראות מחוכמות כאלה. לפני תחילת ההגליות הוטלו על עברניים אלה לפעמים קנסות כספיים בלבד, אך ברוב המקרים נכלאו במחנות-ריכוז. אחרי תחילת ההגליות גררה כל סטייה ועבירה על ההוראות מאסר מיד והעברה למחנה-איסוף, שפירושה היה אחד ויחיד: צירוף העברן ל"משלוח".

תגובתה של האוכלוסייה היהודית על כל התקנות הללו היתה שונה מאד, כשם שעמדת היסוד של היהודים רבת-פנים היתה. היו יהודים

שהוסיפו להקל ראש בחומרת המצב, ועם פרסום כל פקודה חדשה היו טוענים: ענין זה עודו ניתן לסבול, ואם לא יוחמר המצב עוד אפשר לעמוד בחידוש זה. אנשים אלה מסתגלים היו כמהירות מפליאה, וכעבור ימים ספורים כבר הורגלו לכל הוראה חדשה — ובמתרה היו מוצאים מוצא כלשהו. כך, למשל, ניתן להקל על הגבלת הקניות לשעה אחת בלבד, על-ידי השגת אישור מבית-החרושת, כי בשל עבודת שעות נוספות ניתן רשיון מיוחד לערוך קניות לאחר השעה הקצובה. כן אפשר היה להשיג בחליפין מצרכי מזון, שהקצבתם נשללה מן היהודים. על-סמך הארכת יום-העבודה ניתן היה לבקש רשיון מיוחד לשהות ברחוב לאחר איסור-היציאה. גם טענה של פגישה חיונית או ביקור אצל הרופא יכלה לשמש נימוק לבקשת רשיון מיוחד. ועם התחלת ה"פינויים", ואפילו כשנעשו תופעה חוזרת ונשנית לעתים מזומנות, היו אנשים מסוג זה מתנחמים שביום מן הימים יופסקו המשלוחים, ותורם הם מן הסתם לא יגיע...

מקרב האוכלוסייה הלא-יהודית היו רבים שנהגו בשנים הללו כלפי היהודים יחס הוגן למדי. אף-על-פי שמעולם לא הגיעו הדברים לידי מעשי-עזרה ליהודים במצוקתם, הרי מיעוט קטן בקרב האוכלוסייה הגרמנית עזר ליהודים יחידים מתוך מניעים הומאניים-נוצריים. היום שחששו לו, הוא היום שבו הונהגה החובה לשאת את מגן-דוד הצהוב, לא גרר אחריו בשום מקום התפרעויות אנטי-יהודיות מצד האוכלוסייה הגרמנית. יתר-על-כן נמצאו גם לא-יהודים, שסייעו ליהודים במצרכי מזון ואפילו דברי לבוש. כעוזרים ייחשבו גם אותם גרמנים, שעודדו את ידיהם ומכריהם היהודיים, ניסו לחזק את רוחם ולעורר בהם תקוה ובטחון, וגילו להם ללא היסוס מה רבה סלידתם מן האנטישמיות של המשטר השליט.

בגילחים של יחס אנושי פשוט בתכלית נתקלנו אנו עצמנו לעתים קרובות. קרה כחשמליות ובשאר כלי-תחבורה, שאנשים זרים לחלוטין היו תוחבים לידי חברינו מטבעות כסף או מצרכי מזון אחדים. ביחד חברים צעירים יותר וילדים יהודיים זכו למתן-עזרה ספונטאני מעין זה מצד מקצת מן האוכלוסייה הלא-יהודית. חברות סיפרו לנו על מקרים, לאחר הנהגת סלאי מגן-דוד, שלא-יהודים היו פונים אליהן בחיבנות יתירה ומעודדים אותן שלא להתייאש אלא "להחזיק מעמד". שונה, כמובן, היה יחסם של המנגנונים השליטים, שראו תפקיד לעצמם להציק לאוכלוסייה היהודית ככל האפשר ולדאוג לביצוען של הגזירות האנטישמיות.

עמדתם של היהודים לא היתה אחידה בחילופי העתים. בשנים הראשונות

לאחר ה"מהפכה" הנאציונאל-סוציאליסטית גאה גל כביר של נהירה אל היהדות על ערכיה, אלא שאט-אט חזר גל זה ושכך. ככל שהדבר יישמע גרוטסקי: רבים מן היהודים הוסיפו גם עתה לטעון להתבוללות ולדגול בה. כמו לפני שנת 1933 כן גם בשנים שלאחריה — עם ירידת גל-ההתעוררות היהודית — לא השתרש הרעיון הציוני אלא בחלק קטן מיהדות גרמניה, שאמנם דבק באמונתו במשנה להט ונאמנות, כמו שנהגה גם היהדות הדתית. אף הנוער, שעוד ידובר בו להלן ביתר פירוט, נשאר רובו ככולו מתבולל ויחסו אל היהדות היה אדיש ואפילו שלילי. רק מיעוט קטן בנוער היהודי היה ציוני והתארגן בתנועות החלוציות או בעליית-הנוער. טראגית היא העובדה, כי מעל שער בית-הכנסת שברחוב לבצ'ו, אשר היה למקום-ריכוז למוגלים, התנוססה עד הסוף הכתובת מאירת-העיניים: "בית-יעקב לכו ונלכה"...

לקריאה זו אטמה יהדות גרמניה את אזניה, כמו יהודי שאר ארצות הגולה במשך שנים על שנים, ואילו עתה מוכרחה היתה להישמע לה, אנוסה על-ידי האלימות. אבל משמעותה של קריאה זו בתחלפה — אמנם הלכו למורת, אך לא לציון, לארץ-ישראל ולחיים, אלא לפולין, למוות.

אט-אט השתלטה על המוני היהודים השלמה ואדישות. עם ראשית ההגליות שוב נתקפו חרדה שהלכה וגברה עד שנהפכה ליאוש. רק בני הנעורים התחילו מראים סימני התמרדות נגד הלך-רוח זה ומבקרים מסויימים אף התקוממו לגזירות ולפעולות מיוחדות המכוונות נגד היהודים. ברם רק חברי התנועות החלוציות היו בכל הזמן איתנים ביחסם האופטימי אל החיים ונחושים בהחלטתם להוסיף ולפעול למען הגשמת מפעל הבניה והיצירה. מאמונתם בתנועתם ומהכרתם שאבו את הכוח לעמוד בכל הפורענויות. עם זאת עלינו לציין, כי האוכלוסיה היהודית בכללותה נשאה את גורלה, מבחינת העמידה האנושית, תוד התאפקות ושלווה, התחגים הדתיים והחרדיים אפילו באומץ ובביטחה.

תפקיד מכריע בחייהם של יהודי גרמניה בתקופת זו נועד ל"איגוד הארצי של היהודים בגרמניה", שהוקם בשנת 1939, על-פי הוראת השלטונות.¹² תפקידו של ה"איגוד" היה בעיקר לשמש מקשר בין הדיסטאפו לבין האוכלוסיה היהודית, אלא שהוגבל, למעשה, להוצאה לפועל של פקודות השלטונות.¹³ עם זאת מן הראוי להדגיש, שלפעמים הושגו על-ידי ה"איגוד" גם הקלות ידועות או רחיות לגבי הוראות שונות. לא היה זה אלא בשנתיים האחרונות לקיומה הרשמי של היהדות ב-רייך הגרמני,¹⁴ כאשר השלטונות החלו להדיח מתפקידם גם את פעילי ה"איגוד" ולהגלותם למורת,¹⁵ אבדה

ל"איגוד" שארית עצמאותו והוא מילא תפקיד של עוזר לתליין בלבד. אך עד לעת התיא עדיין נעשתה במחלקות השונות של ה"איגוד" עבודה קונסטרוקטיבית, שהיה בה כדי להקל לא מעט על חומרת המצב. במסגרת זו פעלו — עד לאיסור-הלימוד הכללי ליהודים והיסול בתי-הספר היהודיים¹⁶ — מחלקת-ההוראה, מחלקת-הסעד, וכן המחלקה להכשרה מקצועית ולהחלפת מקצוע. מחלקת-הסעד, שבטיפולו נמצאו מושבי-זקנים, בתי-יתומים, בתי-תמחוי ושאר מוסדות סוציאליים, ניתן לה עוד בתחילה לבסס ולהרחיב מוסדות אלה ולהושיט עזרה ממשית לנוקמים הרבים, שמספרם בהכרח הלך וגדל במרוצת השנים. מחלקת-בתי-הספר — כל עוד נתקיימה — היה לה, כדרך הטבע, תחום הפעולה הרחב והתפשי ביותר. אף המחלקה להכשרה מקצועית ולהחלפת מקצוע עוד יכלה לחנך את הנוער ולקדמו במפעליה השונים. בטיפולו של מחלקה זו היו כל מקומות ההכשרה וההשתלמות שעדיין היו קיימים, ובייחוד "קיבוצי-ההכשרה" של עליית-הנוער ושל "החלוץ", בתי-הספר המקצועיים של "אורט" לנגרות ולמסגרות וכן מעונות-הנוער שהוקמו על-ידי ארגון זה ליד מוסדותיו אלה למען צעירים שלא מבני המקום.¹⁷ עם הפסקתה של כל פעילות מקצועית וסגירתם של כל מוסדות-ההכשרה ליהודים, נהפכה מחלקה זו למרכז גיוס-עבודה של ה"איגוד", שעדיין יכלה לקיים פיקוח מסוים על מפעלים שהושארו בהנהלתה.

בשנים האחרונות היו מראשי המחלקות של ה"איגוד", חנה קארמינסקי¹⁸ וקונראד כהן¹⁹ (מחלקת הסעד), פאולה פירסט²⁰ (המחלקה לבתי-ספר), אלפרד זלביגר²¹ ("המחלקה להכשרה מקצועית ולהחלפת מקצוע" — או "המחלקה לגיוס-עבודה", כפי שנקראה לאחר-מכן).

נציגו של ה"איגוד" לפני השלטונות הגרמניים שימש הדר' פאול אפשטיין.²² תפקידו — ובייחוד בשנים האחרונות — לא היה אלא לקבל פקודות מאת "הרשות המפקחת", במשך שעות אחדות מדי יום ביומו, לעבדן במשרדו, כלומר לסווג ולמסור אותן לידי ראשי המחלקות השונות. תיאורי המפורט של מצב היהודים בשנים אלה מכונן ליהודי ברלין בלבד, שכן ברלין משמשת דוגמה אפיינית לכלל פעולתו של ה"איגוד", וגם משום שנודעה להשתלשלות הענינים בברלין — שקהילתה בולסת כשיעור-קומתה — משמעות מכרעת לגבי יהדות-גרמניה כולה.²³

בראש קהילת ברלין, שהיו בה לפני התחלת ההגליות למעלה משבעים אלף גפש,²⁴ עמד ועד-הקהילה, שהיה חלק מן ה"איגוד" וכפוף לו, אף כי נהנה מחופש מסויים. מן הראוי להזכיר את הפעולה המצויינת בתחומים של

אדגווי סעד, מוסדות סוציאליים וטיפול בבני גוער — בכל אשר לסיפוק צרכיהם החומריים. יצוין כי אף בשנת 1942, היא השנה האחרונה לקיום הקהילה, ניתנה לכל יהודי — אמנם בצימצום — מנת המזון היומית שלו — בזכות בתי-התמחוי, שדאגו גם לכלכלתם של אנשי גויסה-העבודה שבבתי-החרושת. גם לא נותר יהודי ללא קורת-גג, אף ששוכנו מחוסרי בית בצפיפות בחדרים ובקיתונות, בשל מגבלות הדיר, יחד עם יהודים אחרים שמצויים היו באותה מצוקה, צפיפות שהייתה רחוקה מן הצרכים ההיגייניים והנפשיים של הפרט.²⁵ אך על-ידי מאמציה של הקהילה, שעמלה ללא-הפוגות למצוא מקומות-מגורים נוספים במושבי זקנים, במעונות-נוער ובייסוד "דירות משותפות" לכמה משפחות בדירות יהודיות פרטיות, הושג לכל יהודי, כאמור, מקום-מגורים. כן היו עדיין כל היהודים לבושים בצורה נאותה, דבר שהפליא אותנו יותר מכל, שהרי שוב לא ניתן להם להשיג בגדים חדשים, משום שהוצאו מכלל הזכאים לתלושי קיצוב לרכישת חפצי-טכסטיל.²⁶ מחסני-הבגדים היהודיים, הם שמנעו מחסור חמור על-ידי איסוף בלתי-פוסק של דברי-הלבשה ותיקונם.

אין די מלים לתאר את הישגיהם של פעילי הקהילה, מקטנם ועד גדולם. עלינו לזכור כי כל יהודי היה מטופל, בנוסף לעבודתו ומלבדה, בצרות משלו, צרות הגוף וצרות נפש.

אני עצמי עבדתי בבית-תמחוי במשך שנה וחצי, (1941—1942) — בגמר פעולתי בחור מורה בקהילה, לאחר סגירת בתי-הספר שלה. כל עובדי הקהילה מצויים היו לאמץ את שארית כוחותיהם, וביחוד העובדים הבכירים. איוו שליטה עצמית, איזה כוח ריכוזו היו דרושים לעובדי-הקהילה, שהיה מוצא בין מכתבי-הבוקר צו לפנות את דירתו תוך עשרים וארבע שעות; או שהיה מקבל הודעת-החרמה של חפץ חיוני ויקר לו, והנה נצטווה לפתע למסרו בו ביום; או כשמצא בערב, בשוכו הביתה מעבודתו, הודעה על קנס בסך 500 מארק שהוטל עליו, משום שעבר את הרחוב בכיוון אסור או משום ששכח לצרף לשמו את השם הנוסף "ישראל" בחתימתו על בקשה או על קבלה. קל וחומר בתקופת ההגליות התדירות. אף יש לזכור את הסבל הקשה בעתות של הפצצות-האוויר התכופות, שמהן נפגעו היהודים כשאר האוכלוסייה.

סבלם של פקידי הקהילה הבכירים היה על-פי-רוב קשה עוד יותר מסבלם של האחרים, משום שמפאת מגעם ההדוק עם השלטונות היו קרובים יותר להישגיהם.²⁷ אם בשנים הראשונות לשלטון הנאצים עדיין היה היחס אל פקידי הקהילה הבכירים הוגן למדי, הרי לבש במשך הזמן צורה של הטרדה

ועינוי. משיחות אישיות רבות שמן הימים ההם ידוע לי, כי האנשים הללו פעמים לא עצרו עוד כוח להמשיך בתפקידם הכבד מנשוא. במאי 1942, אחרי תדליקה בתערוכה הנאצית האנטי-סובייטית,²⁸ משנאסרו מאתיים יהודים ללא הבחנה, נצטוו למחרת היום כל בעלי התפקידים הבכירים של ה"איגוד" להתייצב לפני "רשות הפיקוח", וביניהם הרב ליאו בק, שהיה אז כבן שבעים שנה. שם אנוסים היו לעמוד במשך שעות רבות, פניהם אל הקיר, עד שאחד הפקידים הודיע להם, כי בזמן שהותם במקום נורו ונהרגו 200 יהודים,²⁹ בתור פעולת עונשין והרתעה על ההצתה. אם בשל פעולות חבלה נוספות ייאסרו ויוצאו להורג יהודים במספר כפול ואף משולש מזה, תחול האחריות עליהם. אך עוד בערבו של אותו יום עצמו, ישבנו שוב, עם כל הנוכחים במעמד זה, על עבודתנו המשותפת. בשנה האחרונה, עד סוף פברואר 1943, הכפו ביקוריהם של נציגי השלטונות במשרדי הקהילה ו"האיגוד הארצי", חיפושים ונבירה בחומרי-התיקים נעשו לחזיון יום-יומי. על-פי-רוב אף נאסר בהזדמנות זו אחד העובדים. השאר אנוסים היו להמשיך בעבודתם, כדי שתהיה ליהודים העמלים בבתי-החרושת פת לחם לקיים את נפשם ומצע להניח עליו את ראשם — ומן הראוי לציין, כי כמעט כולם קיימו למופת חובה קשה זו.

קשה יותר לאיין-ערונך להשיב על השאלה, אם אמנם מילא ה"איגוד" את תפקידו בדאגה לצרכים הנפשיים והאנושיים של היהודים. עד לראשית ההגליות עדיין היו קיימות אפשרויות לפעולת תרבות ולקיומם של חיים יהודיים בכלל.³⁰ דווקא מפאת המיגבלות החמורות שהוטלו עליהם ומפאת בידודם וקיומם בשולי העולם הסובב, צמא היה האדם היהודי לערכים ולתכנים. ובענין זה הרגישו בחסרון. לא יקשה אפוא לתאר את יציבתם הנפשית — או ליתר דיוק את העזובה הנפשית. העולם שחיו בו לא היה אלא עולם של שמרנות ושל ידיעות מבוהלות שנפוצו מדי יום ביומו. והחדשות שהיו מספרים איש לרעהו היו כמעט תמיד משתקות ומתרידות. עד שלבסוף לא דובר בשיחה בין יהודים בשום נושא אחר. מבחינה זו היתה היהדות משוללת הנהגה וההרכה של ממש. לידי פעולה ותפיסה אחידה, לידי הצבת מטרה ודאגה לצרכים התרבותיים של המוני היהודים לא הגיעו. בקשר זה אין לשכוח, כי רוב בניגה של הנהלת הקהילה עדיין דבק בעמדת ההתבוללות. ולפיכך לא ניתן לקבוע קו אחיד. צו השעה היה, כמובן, לכונן את האנשים אל ערכי היהדות ולמלא את נפשם ערכי רוח ותכני-רגש ממקור היהדות. מנהיגים מסוג זה — לכלל האוכלוסייה היהודית — לא נמצאו בין

אנשי ה"איגוד" הנהלת הקהילה. ואם בכלל יכולת למצוא גברים ונשים כאלה, הם הקדישו את עצמם לרצח.

החיים הדתיים נשארו הבסיס היחיד לכל מה שחרג מעבר לקיום החומרי. ארבעה חודשים לפני ה"חיסול הסופי", דהיינו עד אוקטובר 1942, עדיין נערכו תפילות בציבור. בתי-הכנסת היו מלאים, ובחגים שחלו בימי א' בשבוע, גתמלאו עד אפס מקום. כינון שבית-הכנסת היה מקום ריכוז של המוני יהודים קרה לא אחת, שהגיסטאפו ערכה באמצע התפילה מעצרים לשם הגליה. ואף-על-פי-כן הוסיפו לזרום אל בתי-התפילה. חג שמחת-תורה בשנת 1942 עוד נחוג בבתי-תפילה רבים כהלכתו.¹¹ ואפילו בריקוד הורה עוד יצאו המתפללים באותו יום והנוער חזר מן התפילה כולו התלהבות. אין להכחיש, כי רק חלק מן היהודים — חלק זעום — מצא את הדרך אל המסורת ושמר עליה. בתחום זה עדיין היו אפשרויות להשפעה על המוני היהודים, אך למרבה הצער, רק מעטים מבין הרבנים מסוגלים היו לעמוד במשימה הנעלה לשמש מתנכמים לעמם, אם משום נסיונותיהם להתבוללות, ואם משום הצמצום שבהגדרת תפקידם כ"רועי-גשמות" או כממונים על שמירת המצוות. שונים היו פניו של דור הרבנים הצעירים והציוניים. מן הדין להזכירם כאן בניגוד לרוב הרבנים הקשישים, ובראשם המועמד לרבנות ברסולד יעקבסון.¹² אף-על-פי שהיה בן 26 בלבד, ידע יעקבסון לעודד בדרשותיו מעין תודעה לאומית, ולטעת בלב הציבור את הרגשת השותפות היהודית והכרת הקשר בין העם לארצו. הנהירה המיוחדת לדרשותיו מוכיחה עד כמה היה בידו להעניק לאנשים והוא מראה איזו אפשרויות החמיצה המנהיגות.

אחד התפקידים שהוטל על-ידי השלטונות על הקהילה, היה להעמיד אנשים מתאימים לרשותו של ה"מכון לחקר בעיית היהודים" שלא היה כמובן אלא מפעל אנטישמי טהור, אך נוהל — כענינים רבים ב"רייך השלישי" — באיציטלה של יסודיות מדעית.¹³ כעשרים אנשי-מדע יהודיים הועסקו בברלין בסידורו ובסקירתו של חומר שדוד מספריות יהודיות. יהודים אלה כמו ניתן להם מעמד מיוחס: עדיין נותרו להם קצת זכויות אישיות ואף יחסם של המפקחים מטעם ה"ס" אליהם היה אדיב למדי. עד לקיץ 1943 ניתן להם להמשיך בעבודתם זו, כלומר עוד חודשים אחדים לאחר מועד ה"חיסול הסופי" שחל בתודש פברואר. בשעה שנתקבלו לעבודה זו הובטח להם פיטור מן ההגליה, אך כמובן, שלא היה שום ערך להבטחת מעין אלו. ואמנם השיגה ידי-הגורל, לבסוף, גם עשרים יהודים אלה והם הוגלו...

בתקופה קשה זו של שקיעה כללית, של התרופפות מתמדת ושל התפוררות

הדרגתית בתחומי החיים היהודיים, גמצאה רק קבוצת-אנשים אחת ויחידה, שהיה בכוחה להפיח אומץ לב ועוז רוח ואמונה בעתיד טוב יותר בלבבות בני משפחתם, ואף מחוצה לה, בלב סתם אובדי-עצה ומיאוסים: הלא היא התנועה הציונית. לגבי המבוגרים היתה זו — אף כי למשך שנים מעטות בלבד — "ההסתדרות הציונית", שסניפיה היו שלוחים ברובע-עיר שונים, ומרכזו ברחוב מיינקה 4,10 בנין-מידות לא הרחק מרחוב קורפירסטנדאם.¹⁴ בבית זה היו כל משרדיה של ההסתדרות הציונית בגרמניה, על כל מחלקותיה, המשרד הארצישראלי שהיה גם הוא בבית זה, עוד הוסיף לפעול בשנות המלחמה הראשונות. לאחר שיצאה האחרונה בקבוצת-העליה הסדירות, בדצמבר 1939, אירגן המשרד הארצישראלי במחציתה הראשונה של שנת 1940, את המפעל המכונה עליה ב', דהיינו עליה בלתי חוקית (לפי מושגי החוק המאנדאטורי בא"י). המשרד הארצישראלי, שמתפקידו היה לבחור את האנשים לעליה זו ולספל בהשגת הנגרות הדרושים למועמדים לעליה ובשאר הסידורים הפורמאליים, הצליח להוציא בדרך זו משלוחים בזה אחר זה אל מחוץ לתחומי ה"רייך השלישי", ולהציל בכך מהשמדה מספר ניכר של יהודים.¹⁵ חסימתו של פתח הצלה זה הכבידה, כמובן, על החלק הציוני שבאוכלוסיה להוסיף ולדגול ברעיונו. אבל חמורה הרבה יותר היתה העובדה, שעם השתלשלות מאורעות המלחמה נבלמה גם פעילותה הפוליטית והתרבותית של ההסתדרות הציונית עד שנפסקה כליל. נותרו אפוא רק תנועות הנוער הציוניות ו"החלוץ", שהיה בידם להעניק יציבות ותוכן לחייהם של רבים מבני הנוער שנשאר בגרמניה, וגם לכל המבוגרים שהקדישו עצמם לעבודה עם נוער זה. עם אלה גם מקומו של מפעל "עליית הנוער", שיוזמה אותו בשנת 1932 רחה פרייאר, והיא שגם גיהלה במשך שנים את המפעל שאורגן וקויים על-ידי מוסד ה"עזרה-לנוער היהודי".¹⁶ משרדי המוסד היו במשך שנים בבנין ה"נציגות הארצית", ברחוב קאנט 158, וכעבור זמן הועברו גם הם לרחוב מיינקה 10. כל משרדי "החלוץ", על תנועות הנוער השונות המאוגדות בו, היו גם הם באותו הבנין.

כבר צוינו, כי בתחום של חינוך הנוער והדאגה לו לא עשתה קהילת ברלין וה"נציגות הארצית" כל מה שניתן היה לעשות — על כל פנים בכל אותם תחומים שנודעה להם חשיבות מכרעת להתפתחות אישיותם של בני-נוער, כגון יעוד יהודי, השפעה חינוכית ואנושית.

מכל הנאמר מצטייר, מה חמורים היו תנאי חייה של האוכלוסיה היהודית בגרמניה הנאצית. כידוע, תנאי חיים קשים ומוגבלים מסוכנים פי-כמה לבני

בעוריים. במצב זה יש אפוא צורך חיוני פיי-כמה למנהיגות חזקה וראויה. תפקיד חיוני זה נתמלא רק מקצתו על-ידי ציבור המחנכים — מורים, מדריכי נוער ועובדי הסעד של הקהילות היהודיות. הנוער שלנו, שנאסר עליו לבקר בתיאטרון או בקולנוע, שנמנע ממנו לצאת לטיולים, שניטלה ממנו חוויית הבילוי בצוותא, החשובה כל כך לעיצובו של הצעיר המתבגר, שלא זכה עוד ללימוד סדיר בבית-ספר ולא ללימוד מקצוע, — נוער זה כלתה נפשו לתוכן, לערכים נותני טעם לחיים, והיה פתוח ונוח לגישה לכל מנהיגות. אף-על-פי שהנוער, בשל היותו נוער, לא נכנע מיד ליאוש ולאולת-יד, שנכנעו להם המבוגרים בכלל — ביתור עם תחילת ההגליות — הרי גם בו ניכר היה התהליך של התדרדרות וירידה מבהילה, בעיקר ביציבתו המוסרית והאנושית. והוא שגרם בסופו של דבר ליאוש מן החיים גם בלב רבים מבני הנוער. לא ייפלא אפוא כי התגובה לכך היתה רתיעה מן היהדות, סלידה מעצם העובדה של היות יהודי, ואפילו היו שבאו על לידי עמדה אנטי-יהודית מפורשת. אם בשעות הצהרונים ישבו הילדים והנוער בגיל חינוך החובה בכיתתם (החינוך היסודי לילדים יהודיים קויים עד קיץ 1942³⁸ ואילו החינוך התיכון נפסק עוד קודם) הרי בשעות אחר-הצהרונים לא נותר להם אלא לשבת בטלים בבית, וניטל עליהם להיות עדים לקובלנות המבוגרים ולתאנויותיהם. עם זאת אין להתעלם מן המיגבלות שהוצבו לפעולתם של המחנכים היהודיים ושל כל המוסדות היהודיים; אמצעי-העזר שלרשותם לא היו מספיקים או היו חסרים לחלוטין, ואפילו על מכשירים טכניים חיוניים, כגון טלפון ומכונת כתיבה, היה עליהם לוותר. בהיעדר חבר עובדים ורשיון תנועה, נמנעה מהם בדרך כלל האפשרות לערוך במקרה הצורך ביקורי בית, כדי לעמוד בעצמם על תנאי חייהם של ילדים ובני נוער מונחלים, או כדי לשוחח בו במקום עם ההורים. יתר על כן, בהיותם נתונים להוראות החמורות של איסור היציאה ומחונכים להימצא בדייקנות במקום עבודתם, בשעות של היתר-יציאה לרחוב (למשל, אחד התפקידים הבכירים של ה"איגוד" נאסר בו במקום, משום שבעת ביקורם של אנשי הגיסטאפו הגיע למשרדו בשעה 8.05 במקום בשעה 8.00) — היו גם מורים ומחנכים מוגבלים בזמנם הפנוי משיוכלו אפילו בקירוב למלא את תפקידיהם החינוכיים, מעבר לתחום ההוראה בלבד. הנותן דעתו על כל אלה, לא יתפלא על הפגמים והליקויים. בני הנוערים שכבר חלה עליהם חובת גיוס העבודה,³⁹ כלומר בני ארבע-עשרה ומעלה שעברו את גיל חינוך-החובה, נמצאו בבית רק בימי א'. בשאר ימות השבוע היו עובדים מבוקר עד ערב עבודה מפרכת, ובאים הביתה עייפים

עד מוות ובאפיסת כוחות ושוקעים מיד בתרדמה. צעירים אחרים, שכוחותיהם הספיקו להם, היו מבליים את זמנם הפנוי בדירתם של אחד הידידים והיו רוקדים לצלילי תקליטים ישנים. כעבור זמן נצטוו היהודים למסור גם פאטיפונים ותקליטים לידי השלטונות הגרמניים.⁴⁰ צעירים רבים, אף היו יוצאים — ללא "מגן-דריד", כמובן — לקולנוע, למועדון-דיקודים או לבתי-קפה ובתי-שעשועים מפוקפקים. מהם שהחגאו כי עלה בידם להכיר ברחוב "ידידה ארית", כשם שגם גערות יהודיות "שיחק להן מולן" להגיע בהיכרותן עד לקצין צבא גרמני...

בקיץ 1942 משפורקה רשת-החינוך היהודית, החמיר גם מצבם של תלמידי בתי-ספר. לכן קיבלו הורים וילדים רבים כמעט בברכה את הגזירה החדשה, שצירפה גם בני ת"ד 12 ות"ד 13 לחייבים בגיוס עבודה (הם הועסקו בדרך כלל בעבודות גננות קלות באחד מבתי-הקברות העירוניים).⁴¹

עד לסתיו 1941 עדיין עמדו לרשות הנוער מוסדות להכשרה מקצועית. הקהילות היהודיות בערים השונות וגם "אורט" קיימו בתי-ספר מקצועיים למלאכות המסגרות והנגרות. אולפני-מלאכה אלה, אשר כמורה ומדריד-נוער נודמן לי תכופות לבקר בהם, היו מצוידים כהלכה (הם נוהלו על-ידי חברי-מורים בעל רמה מקצועית גבוהה, בחלקם אפילו על-ידי מומחים ומנוסים, מהנדסים ומנהלי-יצור לשעבר. הצעירים עבדו ולמדו במוסדות אלה בדרך כלל בשמחה. בערים שנמצאו בהן אולפני-מלאכה כאלה, צירף להם ה"איגוד" מעונות מגורים לתלמידים.⁴² כך אפשר היה להוציא צעירים יהודיים מערים אחרות ובעיקר מעיירות קטנות ולהצילם מן הבידוד שהיה מגת חלקו של היהודי בערים הקטנות, עוד יותר מאשר בכרכים. גם אחרי איסור ההכשרה המקצועית ליהודים נשארו מעונות-נוער אלה בידי יהודים, והם שימשו לשיכונם של הצעירים, שהפכו עתה ל"פועלים".

בברלין נמצאו בשנת 1942 מעונות-הנוער האלה: (1) מעון-הנוער של הקהילה, בתחילה בפרבר פאנקו,⁴³ בשנים 41—1940 ברחוב וילסנאקר, בבית שהיתה בו גם הגימנסיה היהודית של קהילת ברלין עד לגזירת פירוקם של בתי-הספר. עם התרחמתו של בית זה הועבר המעון לבית הקהילה שברחוב רוזן ומשם יצאו בסופו של דבר כולם יחד להגליה. (2) המעון של ה"איגוד" ברחוב רוזנטאלר, שהועבר אחרי-כך לרחוב לֶבְצוּ, ובו 60 בני-נוער. (3) מעון "בתי היתומים המאוחדים" בשדרות שנהאזור, ובו כ-120 ילדים ובני נוער. מוסד זה נוצר ממזוגם של בתי-היתומים היהודי שהיה קיים ב־פאנקו עם בית היתומים עלישם רייכנהיים.⁴⁴

בסתיו 1941 עוד נערכה, תערוכה בשם "עבודה", מעבודותיהם של תלמידי בתי-הספר המקצועיים ואולפני-המלאכה. היתה זו תערוכה יפה עד מאד, שלא נפלה ברמת מוצגיה משום תערוכה פומבית גדולה מסוגה. היא גם זכתה למספר מבקרים רב מעל למשוער, אף-על-פי שלא ביקרו בה כמובן אלא יהודים בלבד.⁴⁵ כן הוצגו שם עבודותיהם של מבוגרים, שעברו "קורסים להחלפת מקצוע". שלל המוצגים מכל שסחי המלאכה והחקלאות, ובהם מוצרים, מדגמים וטבלאות סטטיסטיות, שימשו עדות להישגים שהגיעו אליהם גם בני-נוער יהודי וגם מבוגרים "מחליפי המקצוע". מסתבר, כי גם השלטונות התרשמו למדי מתערוכה זו, שכן למחרת התערוכה מיהרו לצוות על איסור כל בתי-הספר המקצועיים, והטילו עבודת הכפיה בבתי-הרושת על מבוגרים ונוער בלי יוצא מן הכלל וללא הבחנה.⁴⁶

מה פלא שבתנאים אלה גברה והלכה העבריינות בקרב הנוער היהודי. רוב העבירות שבוצעו על-ידי נוער יהודי בימי שקיעתה של יהדות גרמניה, היו גניבות. למרות המצוקה הכללית בשל המלחמה, היה רואה ילד יהודי בחנויות ובשווקים מצרכי מזון שונים, שמכבר נעלמו משולחנה של משפחה יהודית. תפעמים, בעוברו על פני המעדנים, היה חוטף דברי-מה ותוחב אל כיסו או אל פיו. לאחד ממצעונות הנוער היתה מסוגפת מחלקה סגורה לחינוך עבריניים צעירים, שנתקיימה עד מחצית 1942, ובין עובדיה נמצא גם עובד לא-יהודי. בכך הושג, לפחות, שבת-משפט גרמניים ראו צורך להפנות עבריניים צעירים ממוצא יהודי לרשותם של מוסדות-חינוך יהודיים. אחרי זמן-מה הועברו ילדים אלה למוסדות-חינוך כלליים ומשם הוגלו ל"מזרח".

פרק ז

המעבר ל"פתרון הסופי של בעיית היהודים" — חיסולה של יהדות גרמניה

בפרעות בנובמבר 1938, בעיקר בליל ה-10 בו ולמחרתו — שריפת בתי-כנסת, מעצרים המוניים של יהודים והריסתן של החנויות שעדיין היו בבעלות יהודית¹ — נפתח שלב חדש בדרך הייסורים של יהדות גרמניה, שעתיד היה להסתיים בחיסולה של יהדות זו. עד אז עדיין ניתן לסבול בצורה זו או זו את ההפלות וההתנכלויות, שהיו מנת חלקם של יהודי גרמניה על-פי "חוקי נירנברג" משנת 1935. בין הגזירות שהוטלו אחרי חוקים אלה על היהודים, רובן מחוכמות וחלקן גרוטסקיות למדי, נכללו גם תקנות נוקבות בדבר מתן שמות או שינוי שמות. היה זה כמעט טראגי-קומי לראות כיצד יהודים אנוסים לעשות את אשר השתדלו להימנע ממנו ער כה, דקינו לפדסם את יהדותם ואת מוצאם היהודי על-ידי קבלת שם פרטי יהודי. רק מי שמקודם נקרא בשם "יהודי", היה פטור מכפיה זו. (אלא שהשם העברי המובהק "יוסף" לא הובא במנין השמות היהודיים, משום שגם מיניסטר התעמולה, גבלס, נקרא בשם זה).² כל שאר היהודים, הם רוב מנינם ובנינם, שלא היה להם "שם יהודי", חויבו עתה בתוקף החוק, לקבל שם יהודי כולל נוסף על שמם הקודם, — כלומר כל הגברים נאלצו להוסיף את השם "ישראל" ואילו כל הנשים — את השם "שרה".³

הוראות אנטי-יהודיות כגון זו בוצעו בפיקוחם החמור של שלטונות גרמניה, רק בהמשך הזמן, צעד אחרי צעד, החלו רותמים את היהודים עצמם לפעולות ההכנה לקראת השמדתם הם. ראשי הציבור היהודי נאלצו לדאוג בעצמם שחברי-הקהילה ימלאו בקפדנות אחר ההוראות הרשמיות, הוטל עליהם לאסוף את החומר, לערוך רשימות הכתובות ולבור את האנשים

שעליהם תחול הוראה מסוימת. ולבסוף, משהוחל בהגליות, שותפו הקהילות היהודיות בהוצאתן לפועל של פקודות הגיסטאפו, שנמסרו להן על-ידי ה"איגוד הארצי של יהודי גרמניה". הן הרכיבו את רשימות המועמדים להגליה ודאגו לביצוע המסודר של ה"אקציות". הן אלה שהכינו את הרשימות והן אלה שהוצבו כסדרנים בעת ביצוען של האקציות היו יהודים, שתפקידיהם הוטלו עליהם על-ידי הקהילה עצמה.⁴ הסדרנים הללו היו החוליה התחתונה של השלשלת המבצעת את הפקודות שיצאו מאת הדרגים העליונים.

וכך נערכה הגליית היהודים:

כשבועיים לפני המועד שנקבע על-ידי פקידים גרמניים כיום "הלקיחה" נמסרו "הרשימות" למשפחות הנוגעות בדבר. ברשימות הללו הובא לידיעתן מועד העקירה, אלו החפצים שהן רשאיות לקחת עמהן, והסידורים שעליהן לעשות ביחס לדירות ולמטלטלים. מן הסתם יקשה על הקורא להבין כיצד יתכן, כי לאחר שנודעה להם מראש ובעוד מועד דבר הגלייתם, ישבו האנשים וכמו חיכו ליום זה. רק במועד מאוחר הרבה יותר, משנתחוויר ליהודים פירושה המתריד של "העברה" זו, החלו יחידים מסתלקים ונעלמים לפני יום הלקיחה. אך משרבו מקרים אלה, שמועמדי הגירוש לא נמצאו על-ידי הגיסטאפו בדירותיהם (בחורף 43—1942) שוב לא נמסרו הודעות על מועד הלקיחה. מעתה בוצעו המעצרים בתכלית הפשטות, ללא הודעה מראש, תוך הוראה להתכונן ליציאה תוך שעה אחת. לאחר זמן לא ניתנה גם ארכה זו ולאנשים הוקצה רק כרבע שעה לאריות חפצים כלשהם; ולבסוף, בשלב האחרון של הלקיחות אנוסים היו הלקוחים להילוו את הלקוחים ללא דיחוי ובו במקום, בלי דשות לקחת עמהם שום חפץ. וכ"גולת הכותרת" לשיטות אלו נעצרו בברלין ביום אחד — ב-27 בפברואר 1943 — במחיידי אחד כל היהודים הנותרים, כשהם מוצאים באלות ובמקלות על-ידי קלגסי הגיסטאפו — אנשי ס"ס כולם — מדידותיהם וממקומות העבודה, להסעה מיד.⁵

בשנה הראשונה למעצרים, כאשר נעשו עדיין בצורה "תרבותית" כביכול, היתה מגיעה לבית המשפחה הנלקחת, משאית מכוסה וממחינה לפני הבית, בעוד פקיד הגיסטאפו, בלוויית שני סדרנים יהודים, עולה לדירה כדי לקחת עמו את האומללים שכבר המתינו על מוודותיהם, ארוות, מוכנים לצאת לדרך. המחזות המוזעזעים שהתחוללו כאשר הוכרחו אנשים לנטוש את הדבר האחרון שעוד נותר להם — את ביתם — כשפעמים גם נגזר עליהם להיפרד מיקריהם, שכן תכופות לא הורשו בני משפחה אחת להישאר יחד, אלא חולקו

לטרנספורטים שונים — יסורים אלה אין בידי ולא ברצוני לתאר. הסדרנים היו משתדלים לעזור במשהו — אם בדברי עידוד ונחמה, אם על-ידי נשיאת מזוודות וכדומה. במשאית כבר ישבו אותה השעה — בהשגחתם של פקיד גיסטאפו אחר וסדרנים אחרים — משפחות יהודיות נוספות עם מזוודותיהן וצדורותיהן. משנתמלאה המכונית "מטען חי" עד אפס מקום, פנתה אל מחנה האיסוף שברחוב לבצו. להשלמת המיכסה לטראנספורט, שהגיעה בכל פעם לאלף איש בדיוק, החזקו העצורים בבית-הכנסת לשעבר, שהוחקן בדוחק למקום-ריכוז ולתחנת ביניים. גם שם שימשו סדרנים יהודיים, ותפקידם היה לפקח על חלוקת הארוחות ומנת הלחם, לדאוג למקומות שינה, לספק שמיכות ושקיקש (או גם המזרונים), ובכלל לקיים סדרים מסוימים. יתר על כן, הם השתדלו עד הסוף להושיט עזרה וסעד כאיש אל רעהו ולהקל ככל שניתן בידם בגסיבות טראגיות אלו.⁶

משנתמלאה המיכסה היה יוצא הטרנספורט — בדרך כלל בימי שני בשבוע — שיירה שלמה של משאיות, אל תחנת הרכבת של ברלין-גרונאוולד. היתה זו רכבת-משא, מורכבת תכופות מקרונות-בקר ריקים, שקלטה את האנשים; הרכבת היתה יוצאת לדרכה רק כעבור שעות רבות. ליוצאים הוגשה ארוחה אחרונה וידי הסדרנים היו מלאות עבודה עד שיצאה הרכבת הארוכה את התחנה, כשפניה מורחה ויעדה — מחנה-השמדה ומוות. בכל משלוח הלכו גם סדרנים אחרים באותה דרך...

כאן ניצבת השאלה, שלא נפתרה עד עצם היום הזה: כיצד אפשר היה שיהודים — ובמקרה שלנו המרובר אפילו במורים ומחנכים שהיו מגויסים לשירות הסדרנות — היו נכונים לתת ידם לשירות הגיסטאפו ולשתף פעולה עמה? שהרי, משמעותו של הדבר היתה לא רק עקידה מוחלטת של המוני יהודים ממקומות יישובם, לא רק עבודת פרך, לא רק שיעבוד גמור וחיי-עבדות ללא קץ, אלא גם אבדנם הפיזי. שאלת שיתוף-הפעולה עם שלטונות הנאצים ניצבת — בהיקף נרחב יותר, כמובן, ובמידת אחריות כבדה הרבה יותר — ביחס למוסדות היהודים בכלל, וביתוד ביחס לאלה שעמדו בראש ה"איגוד הארצי" והקהילות היהודיות. עבודתם המשותפת של מוסדות היהודים והמנהיגות היהודית עם השלטונות הנאציים, הלא פירושה הוא, ככלות הכול, שיתוף פעולה עם האויב. שכן, אנשי ה"איגוד הארצי" וקהילת ברלין היו באים במשך שנים לקבל את פקודות הגיסטאפו. המנהל הכללי של ה"איגוד הארצי של יהודים בגרמניה" דר' פאול אפשטיין,⁷ חייב היה להתייצב בגיסטאפו מדי יום ביומו, לקבלת הוראות חדשות מפיו. אחר

כך העביר אותן אל המחלקות השונות של ה"איגוד", ואלו מצדן עיבדו אותן בציינות ובנאמנות ומסרון לקהילות היהודיות השונות. שם בוצעה עבודת ההכנה האחרונה לקיום פקודות הגיסטאפו. במקרים חמורים במיוחד נצטוו גם אישים אחרים מצמרת ה"איגוד", מלבד הדר' אפשטיין, להתייצב במטה הגיסטאפו לעניני היהודים, ופעמים הוזמן אפילו נשיאו הישיש של ה"איגוד", הרב ליאו בק.

מתעוררת כאן השאלה הגורלית בדבר צירקת עמדתה של יהדות גרמניה.

ואמנם היו יהודים שנמנעו משיתוף פעולה זה, כגון נחה פרייאר שעוד בשנת 1938 — לאחר שילוח גברים ובני-גער בעלי נתינות פולנית — הלכה בדרכים משלה, כדי לפעול להצלתם של הללו. אבל מוסדות היהודים הרשמיים לא זו בלבד שלא חייבו פעולה זו, אלא בחלקם אף גינהו בחריפות, ובראשם אלפרד זלביגר. שכן היתה אז יהדות גרמנית, ומנהיגותה בכללה, עדה נכנעת וציונית. אך לזכותה ייאמר, כי התנהגות זו נבעה מתוך ההכרה, כי היהודים מצווים ללכת בכבוד ובקומה זקופה בדרכם הקשה, דרך הגורל היהדי, שפעמים רבות כל כך היתה הליכה אל האבדון. היתה זו ביסודה גישה המבוססת על האמונה העמוקה והאיתנה, כי כוח נעלה מן הנאציונאל-סוציאליזם הגרמני יביא בסוסו של דבר לנצחוננו של הצדק והמוסר היהדי, שהם גם הצדק והמוסר של כל חסידי אומות העולם. ישנו, כמוכן, גם נקודות-ראות אחרות להבנת התנהגותם הצייתנית של יהודי גרמניה: עידעורו של כוח התנגדותם על-ידי פעולת דיכוך, על-ידי גזירות והתנכלויות עד אין-סוף. התנכלויות קטנות אלה, בשנים 1933—1941 היו בבחינת הקדמה ל"אקציות" הקטלניות העתידות. הסבר אחר הוא החינוך "הפרוסי" לצייתנות ולמשמעת קפדנית לגבי הרשות, או תפיסתו של האזרח היהדי הממוצע, שמדינת-חוק כגרמניה לעולם לא תניח שיעשה הרע מכל רע. ולבסוף, הייאוש שהלך ונתגבר עם כל אכזבה נוספת מיסועה שתבוא אי-פעם מחוץ לגרמניה.

רבים מאלה שהסכימו לבצע את פקודות הנאצים, הוררכו במידת-מה על-ידי השיקול והשאיפה למונע בדרך זו את הגרוע מכל. לדוגמה אביא את התנהגותם של ידידי וחברי היקרים, מורי ההתעמלות רודי זוננפלד ורעייתו. שניהם נקראו על-ידי הקהילה לשמש סדרנים, אך יחד עם זאת עסקו בהכנות לרדת למחתרת. וכאחרים שתיכננו מוצא זה, סבורים היו גם הם כי מוטב להמתין עד לקבלת הרשימות. אלא שתכופות איחרו המתמהמהים את המועד, וביחוד בשלב האחרון, כשנהגו אנשי הגיסטאפו להקציב לעצורים רבע שעה

בלבד. במקרה של הוג זוננפלד הבענו לפניהם את הדעה, שמא מוטב שירדו למחתרת ללא שהיזות, ולא יקבלו על עצמם תפקיד של סדרנים לדרך שילוח יהודים. אך שניהם סבורים היו, שבתור סדרנים עוד יינתן להם להושיט סעד, לשכך כאב ולהקל. על כן מוכנים היו לקבל על עצמם את תפקיד הסדרנות, ולא ראו בפעולה זו שמץ משיתוף-פעולה עם הנאצים והגיסטאפו. למרבה הצער, לא עלה עוד בידם להימלט על נפשם ולהינצל, שכן למשלוח הבא צורפו הם עצמם.

עם הוצאת פקודת האיסור על ההודאה לילדים יהודיים, נצטוו כל המורים היהודים להעמיד עצמם לרשות הגיסטאפו כסדרנים למשלות-יהודים. הומינגי אלפרד זלביגר למשרדו, כדי להודיע לי שאני לא נועדתי לשמש סדרן, שכן דאג לי לתפקיד אחר וכבר נתן הוראה שאתמנה מיד לעוזר בבית-התמחוי של הקהילה ברחוב גורמאן. באופן זה, הסביר לי, תינתן לי גם להבא האפשרות, להמשיך בעבודתי החינוכית בקרב הנוער ולהדריך את שרידי בית-הספר של עליית הנוער, שבאותם הימים מצא מחסה במפעל גננות שבוואגנר.

כך נעשיתי עוזר-לטבה ברחוב גורמאן. היה זה מטבח המוני שמתפקידו היה לספק מדי יום ביומו תבשיל חם ליותר מ-600 נצרכים. למטבח זה היו באים, לשבור רעבונם, העניים המרודים מבין היהודים שנתמכו על-ידי מחלקת הסעד של הקהילה; הוא גם סיפק ארוחה חמה לפועלים היהודים במפעלי החימוש, לאחר שנאסר עליהם לאכול בקאנטינות של מפעלים אלה. מנהלת המטבח הוזה היתה הגב' קארקר, שחקנית תיאטרון לשעבר, אשת-חיל שעינה פקוחה על הכל. טבחיות שימשו על-פירוב גשים מגישואי תערובת. העבודות הפשוטות, כקילוף תפוחי אדמה וכניקוי ירקות, נעשו ברובן על-ידי גשים ישישות, תושבות מעון הזקנים שבאותו הבנין. עוזר במטבח שימש יחד עמי גם מנהלה לשעבר של חברת-תובלה יהודית. עבודתנו נמשכה משעה 6 בבוקר ועד שעה 4 אחר-הצהריים. מלבד העבודות הפשוטות למיניהן במטבח, היה מוטל עלי לעסוק בהובלת דוודים בני חמישים ליטר, ובהם תבשיל חם, אל בתי-החרושת שבהם עברו יהודים.

נהג גוי הובילני מדי יום ביזמו במשאיתו עם דודי-האוכל הכבדים אל בתי-החרושת. על בית-התמחוי היה מוטל לספק מזון גם להמוני יהודים שהתקבצו בבית-הכנסת שברחוב לנצו, ששימש, כנוכח, מקום ריכוז ליהודים מועמדים להגליה. שם היו מעכבים אותם, בדרך כלל, ימים מספר עד שהגיע תורם להסעה. ולבסוף, בית-תמחוי זה הכין מזון גם בשביל הטראנספורטים וסיפק

להמוני המוגלים כריכים צידה לדרך. בימים, שבהם הוכנו התבשיל האחיד וכריכי המרגרינה ליוצאים בטרנספורט, שררה בחדרי בית-התמחוי אווירה של דכדוך ויאוש, יותר מחמיד. בימים ההם היו ממשכיכם לעבוד גם בשעות הערב והלילה, ואילו עלי הוטל להזור ולנסוע למקום הריכוז ברחוב לבצו ולמסור שם את מצרכי המזון. פעמים ניתן לי, בהודמנות זו, להעיף מבט אחרון באותם אומללים, אף כי הכניסה לבנין עצמו היתה אסורה עלי. כך ראיתי שם באחד הימים את דודתי אלה ליבורג. ראיתי עומדת בתור, יחד עם חבריה לגורל, פיגכה בידה — היא, שמשק ביתה היה מן המטופחים והמצוחצחים שראיתי מימי. לפרקים אף הצלחתי, בעת מסירת המזון במקום הריכוז, להגניב מכתב אחרון — לחברים שכבר נמצאו שם — או שעלה בידי לקבל מהם ידיעה על פתק. בשעת עבודתי זו בבית-התמחוי שברחוב גורמאן, קיבלתי באחד הימים, באוגוסט 1942 — את ה"רשימות" בעצמי, ועל כך עוד יסופר כשידובר בירידי למחתרת.

בשלהי חודש מאי, בדיוק ביום שמלאו לי 27 שנה, קרא לי אלפרד זלביגר, אחרי סיום עבודתי במטבח, להיכנס למשרדו. הוא הודיע לי, שדר' אפשטיין, מנהל ה"איגוד הארצי", הציע אותי למשרה מיוחדת, וכי עלי לפנות אליו לקבלת פרטים. ניגשנו שנינו לדר' אפשטיין וזה הציע לי להחליף את עבודתי במטבח בעבודה במוסד רשמי, הוא המכון לחקר בעיית היהודים, שכבר דובר בו למעלה.

אחר שיקול-דעת החלטתי לרחות את ההצעה, מצד אחד פקפקתי מראש בכנות ההבטחה לחסינות מהגליה, ומצד שני, עדיין ניתן לי בזכות עבודתי במטבח חופש מספיק לשם עבודתי עם הילדים בוואנוזה. על פעולה זו לא רציתי לוותר, מה גם שלא היה לי כל ענין לעבוד במשרד אשר שירת רק את האינטרסים של הנאצים, ולטייע בניצול גזילת הרכוש היהודי לשם ביטוס האגטישיות.

לי נודע דרך קבע על אודות ההתרחשויות והגזירות האחרונות, בבואי בערב עם סיום עבודתי, אל משרדו של אלפרד זלביגר, שהיה בבנין ה"איגוד", ברחוב קאנס 158. פעמים הרבה היינו מהרהרים במצב ומשתדלים לשוא למצוא מוצא כלשהו. עד שקם אלפרד ומפסיר לבסוף: "שום דבר לא יועיל, אין ברירה אלא להמשיך — במה עלינו עוד לדון עכשיו?"

פרק ה

"החלוק" ותנועות הנוער

בפרק זה ידובר בעבודה הפוריה והגדולה שנעשתה על-ידי תנועות-הנוער הציוניות ו"החלוק" — גם בשנות-מלחמה גורליות אלו של "הרייך השלישי". למרות הפעולה העל-תנועתית הענפה שהיתה מוטלת עלי במסגרת "החלוק" ועליית-הנוער, יקל עלי לכתוב בעיקרו של דבר מנקודת ראותה של אותה התנועה, שאליה השתייכתי בימים ההם — ה"מכבי הצעיר" — "ברית הצופים" — בלי לגרוע בשל כך מערכו ומהישגיהן של תנועות אחרות. אם עד שנת 1933, ואפילו בשנים הראשונות של המשטר הנאצי, ניתן לתנועות-הנוער לפעול באופן חופשי ובאין מפריע, הרי בשנים שלאחר מכן הועמדה פעילותן במידה גוברת בפיקוח השלטונות. (ראוי לציין, שמקרי התנפלות של נוער אנטישמי על מחנות וקבוצות מטיילים שלנו, היו עוד לפני שנת 1933 חזיון נפרץ למדי). פיקוח השלטונות בוצע על-ידי הטלת חובה על תנועות-הנוער היהודיות להודיע מראש למשטרה על כל פגישה, על נושאה ועל המדריך האחראי בה. ואכן יש שחוליית ביקורת של אנשי משטרה היתה מופיעה במועדוני הנוער היהודיים, כדי להיווכח אם אמנם מתנהלת הפגישה בהתאם להודעה. יותר ויותר היה הכרח למעט בעריכת מחנות וטיולים. פעולת הארגונים נצטמצמה אפוא לפגישות במועדונים. עם זאת יש לומר, כי עד ל-10 בנובמבר 1938, ניתן היה לקיים את הי תנועות תוך חירות יחסית ועדיין נעשתה עבודה פוריה. מרכזי ההשתלמות של עליית-הנוער ושל הכשרת הבוגרים לא הוגבלו בפעילותם, משום שכל מאמצי ההגירה מצד יהודי גרמניה זכו עד אז — ואפילו עד שנת 1940 — להסכמת השלטונות.

ה-10 בנובמבר 1938:1

בשבתי בשעות הבוקר של אותו יום במחלקה לבתי-הספר של "הנציגות

הארצית" ברחוב קאנט 158, כדי לדון עם פאולה פירסט, המנהלת הוותיקה של מחלקת זו, בעניינים שונים, היתה כל מחשבתנו נתונה לשאלה אחת: מה עלינו לעשות כדי ללקט את ילדינו היהודיים ולאמץ את רוחם? דאגתי העיקרית היתה נתונה להמשך העבודה התנועתית, ועל כן שאלתי את פאולה פירסט אם אמנם סבורה היא שנוכל להמשיך בה. במקום תשובה קמה ממקומה, הלכה אתי אל חלון משרדה והצביעה על הבגין שמנגד. שם בחוץ, בדיוק מול בנין המשרדים של "הנציגות הארצית", עמד אחד מבתי-הכנסת המפוארים של ברלין, בית-הכנסת שברחוב פאזאנג. עתה פרצו להבות מן הבגין שלפנים סימל את יהדות ברלין האמידה ושורת-הזכויות. היה זה אותו בית-כנסת, שבחנכתו בשנת 1913 השתתף גם וילהלם קיסר, לפי מה שאבי היה מספר וחוזר ומספר בגאווה. עתה הבטנו דוממים על הבגין העולה בלהבות ומחמוטט. ואכן, נוכח חזיון זה לא נמצאה עוד בארץ זו תשובה לשאלתי. בשעות אחר-הצהריים של אותו יום סרתי אל ראש תנועת, הארדי סווארןסקי,⁷ שהיה גר בסמוך לכנסיית-הזיכרון על-שם וילהלם קיסר. מה תמתי ושמתתי במצאי שם, לא רק את הארדי עצמו אלא גם מספר חברים מרכזיים, שקועים בהתעצות. כאן נמצאה תשובה לשאלתי. היא: להמשיך, ללקט את החברים ולהציל את אשר ניתן להציל.

נמשכה אפוא פעילותן של תנועות-הנוער. חדשים ספורים אחרי פרעות נובמבר 1938 חודשה העבודה, תוך שינוי הכרחי של שיטות הפעולה. תנועות-הנוער שפעלו עד כה באופן חפשי, אם כי תחת השגחת הגיסטאפו, נהפכו עתה לגופים בלתי-חוקיים מבחינה ארגונית. מסיבות גדולות וכינוסים של כמה קבוצות היו מעתה מן הנמנע, והפעולות יכלו להיערך רק בקבוצות קטנות. גם מחנה תנועתי או תלבושת תנועתית היו בבחינת בלייראה. אף-על-פי-כן ולמרות כל המיגבלות נמצאו דרכי עקיפה: כנס תנועתי נערך בהסוואה של חגיגת בית-ספר, מחנה-קייק נתקיים באחד מקיבוצי עליית-הנוער. אפילו מדי תנועתנו, שסימני ההיכר שלה היו חולצה ירוקה של "מכבי-הצעיר" ועניבה כחולה, נצבעו ונוספו להם כתחליף אבזורים סמליים — כפולגות, למשל, שרוף צבעוני מתובר למשורקית, שהוכנסה לכיס.

התנועות המשיכו בפעילותן גם בשנות המלחמה הראשונות, בשינוי צורה ופעמים כבר בתנאי-מתרת, אך בביטחה ובחיוניות בלתי מעורערת, עד גמר ההגליות בשלהי פברואר 1943... בקבוצות קטנות היו החברים נפגשים ל"שיחות", למסיבות "עונג שבת" ולמסיבות אחרות, שלבסוף נאסרו מטעם השלטונות. לעומת זאת נותר לתנועות שדה-פעולה מוגדר ונרחב משום

שהארגונים הנסבלים על-ידי השלטונות, הקיפו עתה את מכלול החיים היהודיים: בתי-ספר, מעונות-ילדים, עליית-הנוער. כן ניתן גם ל"החלוק" להמשיך לפעול בקיבוציו, אף כי לבסוף רק בהסוואה ידועה, תוך חילופי כינויים לפי שינוי המסיבות. בתוך חילופים אלה נתכנה תחילה "הכשרה מקצועית",⁸ הקיימת כמחלקה במשרד הארצישראלי, אחר-כך, משפורק משרד זה בשנת 1940, — המשיך לפעול בחוקת מחלקת של "האיגוד הארצי" בשם "החלפת-מקצוע";⁹ ולבסוף, בפשטות, כ"גיוס-עבודה".¹⁰ לעומת זאת יכלה עליית-הנוער להמשיך את קיומה בכינויה המקורי גם לאחר פירוקו של המשרד הארצישראלי. אלפרד זלביגר, שטיפל עד סוף שנת 1942 בשרידי "החלוק" ו"עליית הנוער" הצליח לבסוף להוסיף ולסייע להם בעצה ובמעשה כתבר מחלקת הכספים של "האיגוד הארצי".

באחד הימים בנובמבר 1941 הזמין אלפרד זלביגר אותי ועוד עשרה חברים מרכזיים אל משרדו. שם הגיש לכל אחד מאתנו שרשרת מתכת ואמר: "אסור לנו עתה לעגוד את סמלי התנועה. על כן הנני מוסר לכל אחד מכם שרשרת זו, כדי שתישאנה במקום הסמל. היא נועדה לסמל את הברותנו ולהעיד על המשך פעולתנו — עד לסוף המר. ואם יזכה מי מאתנו להגיע באחד הימים אל החופש, תהיה לו שרשרת זו מזכרת לתקופה הקשה, העוברת עלינו עתה. היא תהיה לו לאות וזכרון ליעודנו הגדול, שאותו עליו למסור לדורות הבאים". ברגשים ומסוערים נפרדנו ופנינו לדרכנו.

למן היום הזה נשאתי תמיד את שרשרתו של אלפרד על גופי, מחוברת אל חגורת, והיא השפיעה עלי בשעות קשות הרבה עידוד וסעד. גם לאחר מכן, בבריהתי אל החופש, עלה בידי לקחתה עמי, היא נמצאת ברשותי עד היום הזה. מבין החברים, שקיבלו אז את השרשרת מידי אלפרד נותר בחיים, מלבדי, רק אחד (הרברט) גרובאלד.⁸

אך לפי שעה עדיין עומדים אנו בברלין של תקופת הנאצים. כיון שעיקר פעולתנו התרכזת בברלין ושם גם נמצאו רוב חברינו, הגבלנו את העבודה בתנועה למסגרת של קבוצות בנות 6—8 חברים כל אחת. ההדרכה בקבוצות הללו נתחלקה בין החברים האלה: ארווין טיכאואר בשכבת הבוגרים, יצחק שברואנץ יחד עם לוסה קיזור בשכבת הביניים, עבודת ההדרכה בקרב הצעירים הוטלה על חברים שונים משכבת הביניים או משכבת הבוגרים. חלוקת עבודה מקובלת היתה ב"מכבי הצעיר". ב"הבונים" אורגנה הפעולה לפי אותה שיטה על-ידי החברה סוניה אוקין.⁹ כבימים כתיקנם, המשיכו קבוצותינו להתכנס פעמיים עד שלוש פעמים

בשבוע. באמצע השבוע נפגשנו לערב־קן, שבו נערכה בדרך כלל שיחה על נושא מן ההיסטוריה של עם ישראל או מידע ארץ־ישראלי. בימי השבתות, אחר הצהריים, הוקדשו פגישותינו לעונג־שבת ובימי ראשון היינו יוצאים לטיולים. הפגישות באמצע השבוע ובשבתות נערכו, כאמור, בקבוצות קטנות והן נתקיימו חליפות בדירותיהם של חברים שונים. הטיולים בסביבה הקרובה והרחוקה יותר של ברלין יכלו להיערך באין מפריע. אף לא הסתפקנו בפגישות סדירות אלו, אלא עשינו כל אשר לאל ידינו, כדי להעניק לחברים בתודמנויות מיוחדות את חוויית היחד בהיקף גדול, למרות מסיבות הזמן החמורות. בתגים נהגנו להתפלל יחד בבית־הכנסת שברחוב הייזרוויטר.

תוך סיכון מסוים הוספנו לקיים שנה בשנה את סדר הפסח. הדבר נתאפשר בעזרתה של משפחה, שעמדה לימיננו בנאמנות במשך שנים ארוכות, עד שגם עליה עלה הכורת. המדובר במשפחת לוין. ההורים, שהיו נכונים תמיד למלא את משאלות תנועתנו וחמסת בניהם שלא ייטכחו מן הלב כולם חברי תנועתנו: שלמה, מאיר (מנפרד), ראובן (רודי), חנה (צילי) וגד (גרד). המשפחה התגוררה בתנאי דוחק ודלות — שבע נפשות בשלושה חדרים קטנים. היה זה בית ישן ורעוע בדראגונרשטראסה⁶, אחד הרחובות במרכז ברלין, שהיו ידועים כרחובות "יהודיים". בדירה עלובה זו של אבא לוין, בעל מספרה, היינו יושבים לילות שלמים עד עלות השחר, שקועים בשיחה ועורכים תכניות. כל חבר שהיה פוקד את בית לוין היה מתקבל שם בחמימות ובכיבוד מידי אמא לוין, על אף האמצעים הדלים שברשותה. מרכז משפחתי זה, שכל קבוצת נוער תנועתית זקוקה לשכמותו, נהרס בן יום. המשפחה כולה הוגלתה בדיוק ביום שבו הגיע גד, צעיר הבנים, למצוות...

בית לוין היה לנו מפלס ומחסה; כאן עוד יכולנו לשיר יחדיו, לקרוא יחדיו ולהתפלל יחדיו; כאן עוד זכינו לחיות בלב שמח את חוויית הצוותא כנוער יהודי. וכך כתבתי אז ביומני:

ברלין, 8.6.1939

אמא לוין — "אם התנועה", כך מכנים אותה כולם. כך היא נקראת בפי הנערים והנערות. חברי תנועתנו, וכך קוראים לה גם תלמידי בית־הספר של עליית הנוער. בכל עת אפשר לבוא אליה, ותמיד תהיה מוכנה לעזור ולעוץ עצה. כאשר מבקשים לערוך עונג שבת ואין יודעים היכן — אמא לוין מוכנה תמיד להעמיד את ביתה לרשותנו. עומדים לקיים שיחה, בהשתתפות כשלושים חברי. היכן ניתן לעשות זאת? — שוב אצל אמא לוין. יש להכין את סדר הפסח היכן אפשר יהיה לערוך אותו ומי יבשל? רק אמא לוין! והיכן ייערך

תיקון ליל שבועות הכרוך בלינת כעשרה חברים במקום? כמובן אצלה, אצל אמא לוין הטובה והנאמנה.

וכאשר אין הפגישה נערכת בביתה, היא כועסת: "כלום אין ביתי טוב בשבילכם די הצורך?" הכל היא מבינה ותכל היא סולחת. אם אני מאחר לבוא או כשאני מביא עמי לארוחה אחד מחברי, היא אומרת: "אין דבר, יצחק, כאן אתם בבית!"

כן, כולנו אותבים אותה — הילדים, חברי התנועה, כל אחד, גם אלה היושבים בקיבוץ, אפילו הפעילים של עליית־הנוער. אכן רבים המסייעים, אך אמא לוין יש רק אחת!

בלילי הסדר היו מתאספים בבית לוין כעשרים חברים וחברות. לפי המסורת היינו מאריכים להסב ככל האפשר. וכתום הסדר, עם דמדומי השחר, עוד היינו חוטפים כאן תנומה קלה של שעה־שעתיים, מי ישוב על גבי כסא ומי שרוע על הרצפה, איש איש באשר מצא מקום. אפילו את תיקון ליל שבועות ערכנו כאן, כפי שצינתי ביומני. הבן השני, מנפרד־מאיר הצטיין בכשרון אמנותי בכתיבה ובמשחק. היה כותב מחזות ומביימם בעצמו עם חברי קבוצתו, אחיו וידידיו. גם ההצגה נערכה, כמובן, בבית לוין, כשהדירה כולה משמשת אולם תיאטרון וחדר המגורים כבימה לכל דבר.

אפשר יעורר הדבר פליאה, שבמשך שנות הרדיפות והמלחמה, ואפילו בשנים 1939—1941, עוד עלה בידנו לצאת למסעות גדולים. ידועה חשיבותם של מסעות־טיול לבני נוער. אך קשה לתאר את ערכם לצעירים יהודיים חברי תנועות נוער בימים הקודרים ההם. באותם הימים היה פירושם של המסעות שיחרור זמני מן ה"גטו" ומאווירת הדיכאון של בית ההורים. אז אירגנתי את רוב הטיולים כמסעות על אופניים. כן בילינו בקיץ 1939 חמישה ימים בהרי הארץ, בקיץ 1940 — אחד־עשר יום באזור האמבורג, כשאנו לגים, כמובן, בקיבוץ־ההכשרה של עליית־הנוער שנמצאו בסביבה זו. בטיול זה, בהגיענו להאמבורג, טעמנו זו הפעם הראשונה טעמה של הפצה מן האוויר, אך פרט לכך עבר עלינו הטיול ללא תקלות, והוא נסתיים בקיבוץ־ההכשרה הדתי שטקלסדורף שליד העיר בראנדנבורג. לבסוף יצאנו בקיץ 1941 — כלומר זמן מועט לפני התחלת ההגלות — לטיול נוסף, הפעם לאזור קוטבוס ולאוזיץ במזרחה של גרמניה, ושם התאכסנו בתחילה בקיבוץ־ההכשרה אייכו ואחר כך בקיבוץ של עליית־הנוער יאסן. שהותנו בקיבוצים אלה של "החלוץ" ושל "עליית־הנוער" נהפכה, כמובן, בשבילנו, הברלינאים ובשביל אנשי הקיבוץ כאחד, לחוויה של ממש. הניכינו מצאו בקיבוצים חיי חברותה יהודיים, מלאים

ותוססים, והצעירים, יושבי הקיבוצים, שהיו מנותקים מן הנעשה בחוץ, קיבלו באמצעותנו דרישות שלום וידיעות מחבריהם לתנועה. בדרכנו חזרה היה עלינו להיוקק, גם לרכבת, ודבר זה כמעט המיט עלינו אסון. במסענו האחרון, כדי להחיש את שובנו לברלין, קנינו כרטיסי נסיעה בתוספת כרטיסי אופניים רק עד פראנקפורט על-נהר אדר, משום שלפי חוקי התירום של ימי המלחמה מותר היה להוביל אופניים ברכבת עד למרחק של 100 קילומטר לכל היותר. בהגיענו לפראנקפורט ירדנו מן הרכבת והורדנו את האופניים מן הקרון המיועד למטען האישי. אחר ניגשנו אל הקופה, קנינו כרטיסים וכרטיסי אופניים חדשים עד ברלין וביקשנו בקלות-דעת לחזור ולעלות על אותה רכבת. אלא שהפקיד בקרון המטען, שלידינו ביקשנו שוב למסור את האופניים, הכיר אותנו מיד והרים קול צעקה: "נוכלים! בוגדים במולדת! קומוניסטים אתם!" אילו זיהה אותנו האיש גם כיהודים, היינו אבודים. למרבה המזל נכנסה בזה הרגע רכבת-האכספרס לתחנה. במהומה הכללית שקמה עם היעצרה, קפצנו איש איש על אופניו ונמלטנו כהרף עין מתחום התחנה. לברלין הגענו, כמובן, רק ברכבת המאוחרת.

בשל הקשיים הכרוכים בטיולים אלה, שהלכו וגברו, עד שבשנת 1941 היה מן הנמנע להוסיף ולערוך אותם, שקלתי אפשרות להוציא את חברי קבוצתי הברלינאית לאיזה מחנה כדי לספח בה חיי חברותה. חשיבות מיוחדת ייחסתי לבילוי המשותף של השבת כהלכתו. הודמנות גפלאה לכך נמצא בקרמסדורף, פרבר של ברלין. אלמנה מנישואי-תערובת היה לה כאן בית בן שתי קומות עם גן גדול, והיא היתה מוכנה להשכירו לנו לימי סוף השבוע. מעתה ובמשך כל שנת 1941, יצאה אפוא אחת מקבוצותינו מדי שבוע בשבוע ביום שישי, לקרמסדורף, לבלות שם את השבת ואת השבת עצמה עשינו בתפילה, בסעודות משותפות היינו מעבדים את הגן, ואת השבת עצמה עשינו בתפילה, בסעודות משותפות מעשי ידינו, בלימוד תורה ובטיולים קצרים. בחורף אף היינו מביאים עמנו מגלשים ומזחלות. כך עלה בידנו, עוד בימי ייאוש אלה, להעניק לבני הנוער שלנו מעט שמחת-חיים.

גולת הכותרת היה ביקורו של אלפרד זלביגר מהנהגת התנועה בברלין עם אשתו אָקָה (אָריקה), שבאו אלינו לשבת אחת, שהיתה, אמנם, השבת האחרונה שלנו בקרמסדורף. יום השישי וגם קבלת השבת עברו עלינו כרגיל. אבל בלילה הוחרדנו משנתנו על-ידי ברד של אבנים. התאספנו כולנו בחדר המגורים, מוכנים לכול, וממתנינים בשקט לבאות. כבמקרים דומים בעבר, גם הפעם היה זה אלפרד שלא נתן לנו להיחפס לבהלה.

ידוי האבנים עוד נמשך כחצי שעה, אך מלבד זה לא אירע דבר. הגענו לידי מסקנה, כי לא היה זה אלא מעשה התפרעות של פרחים גרמנים, אף-על-פי-כן ראינו בתקרית מעין אתראה, והחלטנו לגטוש את קרמסדורף היפה שלנו.

מדי שנה בשנה נחוג בתנועתנו "יום הצופים", שחל תמיד בט"ו בשבט. יום-הצופים האחרון כבר נערך בימים הקשים ביותר — בפברואר 1942, כלומר כמחצית השנה אחרי התחלת ההגליות מברלין. השתתפו בו חברי שלוש הקבוצות שעדיין נותרו לנו בברלין, 35 חברים בסך הכל. לא היינו יכולים להשיג מקום למסיבה זו, אלמלא הסוינו אותה כהרצאה לימודית בליווי שקופיות. ואמנם למטרה מוצהרת זו הועמד לרשותנו אולם גדול בבית-הספר היהודי לכלכלת-בית ברחוב וילסנאקר. כמובן, היה עלינו להציב באולם פנס-קסם מוכן להפעלה, למקרה של ביקורת פתאום — אבל גם כך היה הדבר מסוכן למדי. החברים הופיעו בחולצות לבנות מתחת למעיליהם. כמדריכי קבוצות נכחו לוטה קיינר וארווין סיכאואר. כמו בכל יום צופים, השתדלנו לשתף גם הפעם כאורחים חברים אחרים מהנהגת התנועה. כך הגיעו מקיבוץ ההכשרה נויאנדורף פאני ברגאס והרב רט גרובאלד. גם אלפרד זלביגר התפנה מעבודתו הקשה והאחראית במשרד "האיגוד הארצי", כדי לחוג עמנו את היום הזה. במקום לתאר את המסיבה ולמסור את פרטי מהלכה על פי התכנית המונחת לפני, אביא להלן את דברי החבר הצעיר אריה דוידוביץ, שחיבר דו"ח בסמוך למסיבה ומסר בו גם את רשמיו האישיים.

דו"ח על יום הצופים,

"מכבי הצעיר — ברית הצופים"

פלוגת אמונה

ברלין, מארס 1942

אל חברינו וחברותינו בארצות הגולה ובארץ ישראל. אף-על-פי שאין אנו יודעים אם אמנם יגיע מכתב זה אליכם, נכתוב אותו בתקווה, שלפחות אחד מאתנו יישאר בחיים וימסרו לידכם באחד הימים.

כבר לפני שבועות אחדים שוחחנו בקבוצותינו על יום הצופים הממשמש ובא. הנוכל גם השנה לערוך את החגיגה המסורתית? הלא חיים אנו בזמנים קשים עד מאד. רבים מחברינו אינם עוד עמנו. כבר הם נלקחו לפולין מקום-שם הם צפויים לגורל לא-ידוע. אבל הצופה היהודי מצווה שלא להתיימש לעולם, ועל כן היה מגוי וגמור עמנו: למרות הכל נתכנס גם הפעם, לכבוד יום מיוחד זה. נפגשנו אפוא באותו יום רביעי אחר הצהריים ברחוב וילסנאקר באתר הכיתות של בית-הספר הנמצא שם. למרות

הסכנה הכרוכה בכך הופיעו כמעט כולם בחולצותיהם הלבנות (מתחת למעילים) אווירה של דוממות רוח ושמחה שררה בחדר שהתאספו בו הצופים והצופות שעוד נותרו בברלין, כ־50 במספר, מכל השכבות. כאורחי בבוד הגיעו מקיבוץ־ההכשרה בניו־אנדורף הרברט גרובאלד ופאני ברגאס וכן אלפרד זלביגר, חבר הנהגת התנועה. ישבנו במעגל גדול ובאולם הידהד קול שירתנו, "היה מוכן . . .", "הי, הי, יפיפה . . .", ושאר שירים. הנרות היבהבו בעליצות ועיני החברים הביטו בשלהבת.

לאחר מכן קראה לפנינו חברתנו מרי סימון סיפור על עצים וצמחים במולדתנו העברית, שהשכיח מלבנו את המצוקה והצער. לאחר זאת פתחנו שוב בשירה, וקראו גם שירים אחדים. אחרי־כן נשמע קול שריקה חדה וניתנה הפקודה: "למפקד הסתדר!" כהרף עין ניצבנו בריבוע למסדר, ובעמידת דום הושר המנון התנועה. כאשר נפרש לאחר זאת הדגל, שלמרות כל הסכנות עדיין היה שמור עמנו, הצדענו לו הצדעה צופית ושרנו את שיר הדגל: "שאו ציונה נס ודגל. . .". הקבוצות השונות נקראו בזו אחר זו להתפקד, ראשי הקבוצות מסרו את תוצאות המפקד ליצחק, וזה מסר לאלפרד, כי חברת־ברלין התיצבה ליום הצופים. עתה צעד החבר ארווין סיכאואר קדימה — בתחילה לא ידענו כלל, מה כוונתו — וקרא לפני קבוצתו את שמותיהם של כל אלה שנלקחו מאתנו בחודשים האחרונים מאז ראשית ההגלות, ובעת הזכרת כל שם השיבו החברים פה אחד: "הגני", לאמור, גם הנעדרים נמצאים עמנו כמעמד זה, שהרי במחשבתנו אנו עמם תמיד, כשם שבוודאי גם הם עמנו במחשבתם.¹⁰

אחר דיבר יצחק על משמעותו של יום זה לגבינו, שכשם שאנו חוגגים עתה את היום הזה כך חגגוהו כבר לפני שנים רבות בכל מקום, וכי שרשרת היחד לעולם לא תינתק. הוא הזכיר את יום הצופים הגדול בשנת 1939, כאשר העלה כסיסמה את הפסוק היפה: "לא בחיל ולא בכוח כי אם בדוחי נאום ה'". סיסמה זו, אמר, חייבת להיות נד לרגלינו, היום יותר מתמיד. כי אכן יהיה פרוצופו של העולם הלא־יהודי סביבנו כאשר יהיה, אנו, היהודים, מאמינים שערכי הרוח והאנושיות טופם לנצח. ולכך עלינו לחתור. לאחר מכן העניק יצחק לחברים ולחברות שהצטיינו את סמלי דוגתם הצופית החדשה.

עתה נשל את רשות הדיבור אלפרד היקר שלנו: מאושר הוא, אמר, כי אחרי השעות הקשות של עבודה במשרדו, אחרי כל הבשורות המתרידות המגיעות אליו וכל הדברים הנוראים שהוא עד להם שם מדי יום ביומו, שוב ניתן לו להימצא בתוכנו. דבר זה בלבד הוא בנותן טעם וכוח לחייו ולחיי כולנו!

שמח הוא להיווכח כמה יפה התקדמה חברתנו. הוא הזהיר אותנו לא לקבל על עצמנו לעולם דבר מה כלא־תרידי, ללא הכרה ונכונות פנימית. אך בדאש וראשונה, המשיך ואמר, נשואות עינינו ומחשבתנו אל ארץ־ישראל, מקום שם ניתן לאנשינו לחיות חיי חירות מאושרים. ואמנם גם שם עדיין לא תם המאבק, אך מאבק זה מסרה לו ותכלית! במהרה נזכה כולנו להצטרף לבנין הארץ כבני חורין. ואילו לאותם האנשים, שעשו את כל אשר לאל ידם כדי שתוכל תנועתנו להיות לנו למולדת, למרות כל המכשולים, נביע היום את תודתנו העמוקה.

אף־על־פי שברוך כלל אין הרבר מקובל בתנועתנו, שבה קיום חובה נחשב מובן מאליו, נעניק להם היום את הצטיינות על פעלם, מזכרת נצח לתקופת הרת פורענות זו ואף תמריץ מתמיד להמשיך בדרכם. בשמו של האנס ונדל, ¹¹ חבר הנהגתנו שעמד על משמרתו עד הסוף ואינו נמצא עוד עמנו, אני מעניק לך, יצחק, ואף לך, הרברס, את סיכת הזהב של תנועתנו בצירוף תעודה שעוד חתם עליה האנס. וללוטה שלנו רצוני להעניק ביום הצופים את סיכת הכסף. "חוק ואמץ!"

עתה ניתנה הפקודה: "הקשב, דום — כבוד תן!" הדגל הורד, וכולנו מעלים בזכרונו את חברינו היקרים והנאמנים הנעדרים ממעגלנו, את הורינו ואת ידידינו שנתקו מאתנו.

סיימנו בשירת התקוה, שנסכה בנו אומץ וביטחה לצפות לקראת הימים הבאים, שמן הטחם יהיו קשים שבעתיים.

בשעה קשה זו מברכים אנו את כולכם, הגמצאים מעבר משם. אל תשכחונו, כשם שגם אנו לא נשכח אתכם — בין אלה החיים כבר בארץ־ישראל ובונים את עתידנו, ובין אלה החיים חיי חירות בארצות אחרות. נהיה מאוחדים כולנו ברוחנו עד בוא היום ששוב נוכל להימצא כולנו יחד. אנו מברכים אתכם בברכת שלום! חוק ואמץ!

בעבודת התנועה היה נהוג לחבר דו"ח על כל מסיבה ותפקיד זה הוטל בדרך כלל על אחד החברים הצעירים. דו"חות אלה היינו שולחים להנהגת התנועה, למוסדות הראשיים של הקהילה, ל"איגוד הארצי", וכן לחברינו בארץ־ישראל. אמנם בזמן האחרון נאלצנו להפסיק משלוח זה, בין מפני שהמוסדות הללו והתחסלו בזה אחר זה, או משום שקשרי הדואר עם חוץ־לארץ הופסקו, ובין משום שמשלוחם של מסמכים אלה היה כרוך בסכנה. אף־על־פי־כן המשכנו לרשום דו"חות על פעולות ומסיבות, כאילו עוד ניתן היה להעבירם, ובתקוה שיגיעו לתעודתם אחר סיום המלחמה. בין

כך ובין כך נשמרו על ידינו, אך רק מעטים ניצלו. אחדים מצאו דרכם לזינבה, מרכז הקשר של "החלוץ" באירופה, והועברו משם לארץ-ישראל.¹² כמו בכל תנועות הנוער נועד גם בתנועתנו תפקיד חשוב ומרכזי לקיומם הסדיר של סמינריונים למדריכים. בדרך כלל היה סמינריון מעין זה נערך אחת לשנה. מאז פרוץ המלחמה לא נתקיימו עוד אלא שני סמינריונים משותפים לכל התנועות, שבהם הוכשרו מדריכים חדשים, במיוחד לשם פעולה בקיבוצי ההכשרה ובעליית-הנוער. שני הסמינריונים נערכו במסגרת בית-ספרנו, שלמזלנו היה עדיין קיים; אלמלא כן, ספק אם היה נמצא מקום מתאים לעריכתם. בסמינריון הראשון, בשנת 1939, התכנסו 45 מדריכים והוא נמשך שלושה שבועות, השני שהיה גם האחרון נמשך רק שבועיים, מן ה-10 עד ה-25 במאי 1940, והשתתף בו מספר דומה של חברים. סמינריון אחרון זה נפתח באווירה הגיגית ורושמו לא יישכח מלבי. חדר עבודה רחב מידות פונה והותקן לאולם-מסיבות. בצד משתתפי הסמינריון הוזמנו כאורחים חברים מרכזיים של "החלוץ", של עליית-הנוער, של תנועות הנוער השונות וכן מראשי הקהילה ו"האיגוד הארצי". במרכז המסיבה היה נאומו של נשיא "האיגוד הארצי", הרב הדר' ליאו בק. מנאומו זכור לי רעיון אחד מיוחד במינו, שניסח כ"בניה תוך פירוק".¹³ סביבנו, הטעים הנואם, נאלצים אנו כיום לפרק ולחלל, ואילו כאן, בקרב הנוער, ב"החלוץ" ובתנועותיו, נמשכת למרות הכל מלאכת הבניה.

בתום נאומו של הדר' בק הציגו חברי הקיבוץ הדתי של עליית-הנוער שבויילקה למינגנה ליד האמבורג את המערכת השלישית מתוך המחזה "ירמיהו" מאת סטיפאן צווייג. רביעיה של "איגוד-התרבות היהודי" נתנה למסיבה את המסגרת המוסיקלית ההולמת. בהפסקה — ארשה לעצמי להזכיר בהקשר זה מאורע אישי — קראני לפתע ראש תנועתנו דאן, האנס גנדל, לצאת עמו אל הפרוודור ושם, בדומיה, הצמיד אל הזי את סמל-הכסף של התנועה, במקום הסיכה הרגילה. דומני שהיה בכך מצדו משום הבעת הערכה להצלחת אותו סמינר שני למדריכים (כעבור שבעות אחדים ניספה האיש עם טביעתה של אניית המעפילים "פאטריה").¹⁴

בתום הסמינר נערך סיום הגיגי. הפעם כללה התכנית הצגה בביצועם של חברים מקיבוץ פדרבורן ונאום מפי אלפרד זלביגר. הלימודים עצמם התנהלו בחזרי הכיתות של בית-הספר של עליית-הנוער שברחוב הוריצר. ואלה המקצועות שנלמדו בסמינר זה:

לשון עברית (בהדרכת הילדה לאובהארט-רוזנטאל, מר היימן, גבי לויץ),

ספרות עברית תולדות עם ישראל (בהדרכת יזקנס וולף),
טבע (בהדרכת מר גופלד, מורה לבתי-ספר תיכונים),
תולדות הציונות (לודוויג קוטנר¹⁵),
תנ"ך, ידיעת ארץ-ישראל וצופיות (יצחק שברונץ),
מאורעות הזמן עם הסברה מדינית (דר' ברטולד סימונסון¹⁶).

מלבד הכינוסים והסמינרים למדריכי נוער, נהגנו לערוך גם כינוסים של חברי ההנהגה. פגישות אלה נועדו להידוק הקשר החי בין חברי התנועה בכל רחבי הארץ ולהחלפת דעות ביניהם. אם בזמנים כתיקנם נחוצים כינוסים תכופים בין מנהיגיה של תנועה, הפזורים על פני כל הארץ, על אחת כמה וכמה בתקופת חירום, המחייבת מדי יום ביומו הכרעות חדשות והרות-גורל. היינו נפגשים אפוא לעתים קרובות בכינוסים מטעם עליית-הנוער או מטעם התנועה. ביחוד היו כינוסים אלה צורך היוני לאנשי תנועתנו, שעמדו בראש מוסדות-ההדרכה של עליית-הנוער במקומות נידחים הרחק ממרכז המפעל שבברלין, והם שימשו מקור כוח ועידוד הדדי. אמנם נהגנו, חברי הנהלת עליית-הנוער או התנועה בברלין, לערוך לסירוגין ובאורח סדיר ביקורים במרכזי הפעולה בכל רחבי גרמניה, אך עם כל חשיבותם של ביקורים אלה לא יכלו לשמש תחליף לכינוסים. גם אותנו, הברלינאים, היו הכינוסים הללו מעוררים ומוסיפים לנו תדיר תנופה חדשה.

בדרך כלל היו כינוסים אלה נערכים באחד הקיבוצים של עליית-הנוער. אולם כעבור זמן אנוסים היינו להעתיקם לברלין עצמה. לבסוף, עם גזירת איסור הנסיעה על יהודים, נאלצנו להפסיקם כליל — או שיכולנו לקיימם באקראי ובהיקף מצומצם בלבד, כגון במקרה שאחד החברים מערי השדה מצא עילה לבקר בבירת הרייך.

המקום המתאים ביותר לכינוסי "החלוץ" ו"עליית-הנוער" היה המרכז הגדול בשניבינכן, כ-200 ק"מ דרומית-מזרחית מברלין. הכינוסים שם היו מתקיימים על-פי-רוב למשך השבת, דקיגו מיום שישי ועד יום ראשון. הכינוס הגדול האחרון של עליית הנוער נערך שם בספטמבר 1939, והשתתפו בו חברים רבים שעמדו לעלות ארצה.

המועצה האחרונה של כל התנועה החלוצית בגרמניה נערכה באוגוסט 1941, כלומר לאחר שנתיים של מלחמה באירופה ועל סף השלב האחרון לקיום יהודי גרמניה. היא נערכה בברלין, במשרדו של אלפרד זלביגר, ברחוב קאנט. מספר האנשים שעוד יכלו להשתתף בה היה כמובן מצומצם. תנועתנו, תנועת "מכבי הצעיר-ברית הצופים", רגילה היתה לקיים

ס ר ק ו עליית הנוער

(הארגון ודרכי הפעולה)

משנת 1937 ואילך גברה והלכה הנהירה אל עליית הנוער, שהרי בתקופה זו התגבש הארגון עד היותו להתגשמות הרעיון שעמד לנגד עיני מייסדיו. עוד לפני כינון המשטר הנאצי, בשנת 1932, הועלה על-ידי רחל פרייאר בברלין הרעיון הגאוני, להקים גוף נפרד לשם העלאת בני נוער לארץ-ישראל, ועל פיו נוסדה לאהר מכן "עזרה לנוער היהודי" כארגון עצמאי רשום ומוכר על-ידי השלטונות. רעיון היסוד של הארגון הוגדר בסעיף הראשון של התקנון: "מטרת הארגון היא קידום ההכשרה המקצועית והמצאת מקצוע לבני נוער מחוסרי עבודה בגרמניה, למען בנין ארץ-ישראל".

מאז עלייתה של הקבוצה הראשונה של עליית הנוער, התפתח הארגון בצעדי ענק עד היותו לאחד המפעלים הקונסטרוקטיביים ביותר של התנועה הציונית בגרמניה. במקומות שונים בגרמניה הוקמו מחנות-הכנה, ששימשו להכנת קבוצות נוער, במשך שבועות אחדים, לשם עלייתן לארץ-ישראל, לאחר בדיקה וניפוי. כך נוצרו קיבוצי ההכשרה של עליית הנוער, שנעשו כעבור זמן לקיבוצי ה"הכשרה לשכבת המתבגרים". התפתחות זו היתה תוצאה של הפרש ההולך וגדל בין מספר המועמדים לעליה לבין מסת רשיונות העליה המוקצבים על-ידי ממשלת המנדס הבריטית לעליית הנוער. אבל מעז יצא מתוק. הקבוצות שהו בקיבוצים תקופה ממושכת וזכו להשתלמות נוספת על-פי עקרון עליית הנוער: מחצית היום הועסקו הצעירים בעבודה מעשית בענפי החקלאות והגננות בעיקר, ואילו מחציתו השניה הוקדשה ללימודי המקצועות העיוניים שהיו חשובים לעליית הנוער — עברית, תנ"ך, תולדות העם היהודי, תולדות הציונות וידיעת ארץ-ישראל. מלבד זאת חונכו שם לחיי

מועצת "החלוץ" האחרונה: ברלין, אוגוסט 1941

מועצותיה בקיבוץ ההכשרה הגדול והוותיק של עליית הנוער והכשרת הבוגרים ארנסדורף השוכנת במחוז טרביין, כשעת נסיעה ברכבת מברלין. שם נתקיימה גם המועצה הגדולה האחרונה ב-15 וב-16 בינואר 1941, שהשתתפו בה כ-30 חברי התנועה. באי המועצה נפגשו ביום חורף מושלג, כדי לבלות בצוותא ובהתרוממות רוח שני ימים של עבודה משותפת פוריה. והרי פירוס סדר יומה של אותה מועצה אחרונה.

בליל שבת גערכה מסיבת הפתיחה, שהוכנה על-ידי חברת הנוער של ארנסדורף. לסיום התכנית סיפרה מרתא נרטהיימר יי פרשיות מראשית צעדיה של תנועת "מכבי הצעיר". בשבת לפני הצהריים, אחרי התפילה, שהשתתף בה רק חלק מהחברים, ניתן שיעור בתנ"ך בהשתתפות כל החברים. שיעור זה, שאני לימדתי, היה חידוש גמור במועצות של התנועה, והונהג על-ידי אלפרד זלביגר. לאחריו, בשעת הצהריים מסר קורט רחנברג, מן המשרד הארצישראלי בברלין סקירה כללית על המצב המדיני. אחר הצהריים שמענו דו"ח על מצב ההכשרה של התנועה — מפי אלפרד על המפעלים לקבוצות הצעירות ומפי הרברט גרובאלד על המפעלים לבוגרים. כן שוחח אלפרד על השאלות הנוגעות לאירגון פעולת ההכשרה בכלל. לבסוף מסרו חברים מן הקיבוצים השונים על המצב והבעיות המיוחדות שלהם. אחרי כל סקירה נערך דיון קצר, בערב נערך "עונג-שבת" שנושאו היו תולדות התנועה בגרמניה. ביום א' בבוקר הרצייתי על דרכה החינוכית של התנועה והצגתי את דרישותינו להמשך הפעולה, ובכך נפתח הוויכוח הכללי. אחר הצהריים התקיימה שיחה עם חברת הנוער של ארנסדורף. לפנות ערב המשכנו בדיון הכללי ובשעת לילה מאוחרת נעל הכינוס בקבלת החלטות והצהרות.

כיתה בביה"ס של עליית-הנוער בברלין, 1940

מצב זה נתהפך בשנים 1939—1940 כשאפשרויותינו ואמצעינו לניהול המפעל, דאף לעלייתם של מבוגרים הלכו ונצטמצמו. אז נהרו ההורים בהמוניהם אל משרד עליית-הנוער כשבפיהם תחינה לקבל את בניהם מהר ככל האפשר ולשלחם לארץ-ישראל מיד.

"החלוץ" ו"עליית-הנוער" המשיכו בפעולתם הקונסטרוקטיבית גם בתקופה זו, שעמדה כולה בסימן צמצוםם וחיסולם ההדרגתי של המוסדות היהודיים והחיים היהודיים בכללותם. עוד בשנת 1940 נמצאה דרך להרחבת מפעלי "עליית-הנוער". בעוד מפעל ה"עזרה לנוער היהודי" לא הקיף עד כאן אלא את בני-הנוער שמעבר לגיל חינוך חובה (בני 14—18) הרחב עתה המפעל גם על חייבי לימוד, בני 12 עד 14, והוקמו למענם "בית-הנוער" בהאמבורג וכן משמרת אחר-הצהרים בבית-הספר של עליית-הנוער בברלין.¹

שיתוף בני הנוער שהיו בגיל 14 עד 17, ואשר באו מכל קצות המדינה. קיבוצים אלה נתחלקו לפי תנועות הנוער הציוניות וכל תנועה קבעה את מועמדיה להכשרה. כעבור זמן מה, בדרך כלל מקץ חודשים אחדים, ישבו בקיבוצי עליית-הנוער ועדות המיון. כחבר המרכז בברלין נודמן גם לי לא אחת להשתתף בוועדות אלה. זוכר אני באיזו יסודיות בדקנו ושקלנו בכל מקרה ומקרה עד שהענקנו את האישור-המיוחד לעליה. המועמדים לעליה ציפו להחלטה במתיחות, כאילו מדובר היה בהכרעה גורלית. ואכן היתה זו תכופות הכרעה לחיים או למוות, כפי מה שנתברר כעבור שנים, כאשר נגזרה על הנותנים הגליה. אך כבר בשנים ההן היתה זו ברירה בין הישארות במסגרת של חברה הנכונה לחיי בנין בארץ לבין השיבה אל בית-הורים, עמוס דאגות, או אפילו לבדידות ולעזובה בלא חלק בחיים יהודיים. כל חבר נבחן לפי שלוש אמות-מידה, על-פי עמידתו בעבודה המעשית, הישגיו ושקידתו במקצועות הלימוד ועל-פי הסתגלותו לחיי שיתוף. היו שלוש אפשרויות: אישור מידי של המועמד ופירושו עליה במשלח הקרוב, הארכת תקופת-המבחן, או רחיה מוחלטת. מועמד שנדחה מוכרח היה לעזוב את הקבוצה ולשוב אל בית הוריו. בצד חבר המרכז השתתפו בישיבות ההכרעה, שנמשכו בדרך כלל שעות רבות ולפרקים אף לילות שלמים, כל המדריכים כלומר מחנכיה של הקבוצה הנידונה, וכן חברי הוועד הגבוה על-ידי חברי קיבוץ-ההכשרה עצמם.

לא כאן המקום לספר את תולדות עליית-הנוער. במסגרת ספר זה לא נדבר אלא מפעולת עליית-הנוער בגרמניה בתקופת המלחמה, כלומר בשנים 1939 עד 1944/45. הגילוי המופלא ביותר של מפעל עליית-הנוער הוא באמונה הבלתי מעורערת בחיים ובעתיד, על אף שנות המלחמה הקשות הללו והחמרת הרדיפות על היהודים, וככל שהחמיר גורל היהודים, כן גבר ופרץ מפעל עליית הנוער. עד שנת 1940 עוד נמצאה אפשרות לשלוח לארץ-ישראל קבוצות של עליית-נוער ושל מבוגרים ולו בדרך בלתי-חוקית שהיתה קרויה בפינו בשם "הכשרה מיוחדת".² גם כאשר סיכויי העליה אפסו והלכו עוד הוסיפה עליית-הנוער להתקיים ואף להתרחב. הוא הדין במפעל הכשרת-הבוגרים, קרי תנועות הנוער ו"החלוץ" בכלל. מה מאד גשטנו הזמנים: בראשיתה של עליית-הנוער, בשנים 1933—1938, היה לפעמים גטרש מאבק על נער, שביקש להצטרף לעליית-הנוער, משום שהוריו עדיין לא הכירו בחיוביותה של העליה לארץ-ישראל. איזה מחיר טראגי שילמו רבים מן ההורים הללו, בהישארם אנטי-ציונים עד הסוף ובהירתעם מן ההגירה ל"פלשתינה" ה"פראית" וה"אסיאנית", גזרו על עצמם דין-מוות, אך בניהם לפחות יכלו להינצל, אילו רק הניתו להם.³

בבית-הנוער בהאמבורג, בהנהלתו של פאול שטיין, נקלטו כחמישים ילד, שלמדו שם את כל מקצועות ביה"ס והוכנו לחיי-החברה ברוחן של תנועות הנוער. בביקורים שערכתי במוסד זה בשנים 1940 ו-1941 בתוקף תפקידי, נתרשמתי עמוקות מהשיגיו ומאוירתו, ורשמים אלה שימשו לי באותם ימים קשים מקור תקווה ועידוד. עם ביטולה הכללי של דת התורה היהודית, בסוף יוני 1942, נתחסל למרבה הצער גם בית-הנוער. מקצת התלמידים, שכבר הגיעו באותם הימים לגיל ההתבגרות, סודרו בקיבוצים של עליית-הנוער, האחרים, ובעיקר הצעירים שבהם, אנוסים היו לשוב אל הוריהם ורובם מן הסתם, הוגלו יחד עם משפחותיהם למחנות-המוות.

מלבד הקיבוצים שנועדו אך ורק לקבוצות עליית-הנוער, היו קיימים גם "קיבוצים מעורבים", מורכבים קבוצה של הכשרת-בוגרים מטעם "החלוץ" וקבוצה של עליית-הנוער. בקיבוצים אלה, שהיו מבוססים בעיקר על חקלאות, געשתה העבודה החקלאית בעיקרה על-ידי המבוגרים, ואילו הצעירים הוסיפו להקדיש מחצית היום לקידום השכלתם, אחר ארבע שעות עבודה גופנית. למרות זאת חלה בהמשך הזמן ירידה ניכרת ברמתו הרוחנית של הנוער שלנו, משום שבמקומות רבים נשללה מן הילדים היהודיים זה מכבר האפשרות להשתתף בלימודים סדירים.

בשל אי-התאמתם של בני-נוער לא-מעטים לחקלאות ולגנות ובשל סיבות אחרות, נראה הצורך בהרחבה נוספת של מפעל עליית-הנוער, הודו ניצול כל האפשרויות הנתונות. אחת מהן, שרבים מאנשי המנהיגות ייחסו לה חשיבות מרובה, היתה מתן הכשרה מקצועית מעולה לבני הנוער בשטחי המלאכה השונים. הוקם "קיבוץ עירוני" של עליית-הנוער, הוא "בית-הנוער" בקלן, בהנהלת היינץ לווינסון ואשתו. להכשרה המקצועית בבית-הנוער של קלן דאגה הקהילה היהודית של עיר זו, בהעמדה לצורך זה לרשות המפעל את בית-הספר למלאכה שבהנהלתה. שם, בבית שברחוב ליצן, סמוך לבית-היתומים היהודי הגדול, גרו 35 בני נוער, שלאחר שיעורי המלאכה המעשיים, קיבלו תוראה במקצועות המקובלים, הן הכלליים והן היהודיים.

כן פעלו בגרמניה עוד בשנת 1940, שנה אחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, מוסדות רבים בשירותו של מפעל עליית-הנוער. מלבד שלוש המוסדות האלה, בחיי-הנוער בהאמבורג ובקלן ובית-הספר של עליית-הנוער בכרלין, יש להזכיר את קיבוצי-ההכשרה האלה:

שני ביגן ליד זומרפלד בלאוזן התחתית, בהנהלתם של לודוויג קוסנר ופאני ברגאס. כמדריכה פעלה שם גם לוטה קייזר. היה זה "קיבוץ

מעורב", שאיכסן הכשרת-בוגרים וכשמונים בני נוער. בשכונתה הקרובה של שניבינכן היה הקיבוץ יאָסן. בקיבוץ זה נמצאו בצד קבוצה קטנה של הכשרת-בוגרים, כ-55 בני נוער. הנהלת הקיבוץ היתה בידי האנס-זולפגאנג כהן, (סנקרא בפינו בכינוי של ראשי-תיבות "האון"), וטרודה (רעיה) ווייל. שניבינכן, על 120 תושביה, היתה חווה רחבת ידיים ובה מבנים אחדים, ערוכים בצורת מלבן סביב חצר גדולה, שבטבורה באר, ואילו קיבוץ יאָסן, על 75 אנשיו, היה בבית אחד בן קומות אחדות. בקיבוץ זה שררה אווירה נעימה במיוחד. ביקורי ביאָסן בשבתות או בליל-הסדר, נמנים על היפות בחוויותי של אותם ימים.

שניבינכן היתה מרוחקת מיאָסן מהלך של 20 דקות בלבד. בלכתך בנתיב-הגדר הקצר, בין חלקות שדה ויער, מקיבוץ אחד למשנהו הרגשת את עצמך כמעט כאילו נמצא אתה בארץ-ישראל...

ברידניץ שליד מסילת הברזל ברלין—אוראניינבורג, נמצא מחנה ההכנה הראשון של עליית-הנוער. שם התגוררו 50 בני נוער בהנהלתה של תרזה גוימאן לבית המרדינגר.

באָרנסדורף שליד טרבין, במרחק כשעה בלבד מברלין, ישבו, אף כאן בצוותא עם הכשרת-בוגרים, כ-70 בני-נוער, בהנהלתם של ארתור פווננסקי ושל אנה (אורח) בורינסקי.

באייכו שליד קוטבוס ישבו כ-45 בני נוער, אף הם יחד עם הכשרת-בוגרים. אנשי קיבוץ זה, שניהלה אותו האטי לאנגנבאך, היו נתונים לתנאי עבודה קשים במיוחד, כיון שלא היה בידם לנהל משק חקלאי עצמאי והם נאלצו לעבוד אצל איכרי הסביבה.

קיבוץ של עליית-הנוער, שנועד לבני נוער בלבד, היה בריסן שליד האמבורג, בהנהלת מאלי ליכטנשטיין, שם, בבית נעים מוקף חלקת-גן גדולה היו כ-40 צעירים.

בקיבוץ האַנלברג (במחוז בראנדנבורג שעל-יד האוּל), היו כ-55 בני-נוער, יחד עם קבוצת בוגרים בהנהלתם של הילדה נתן והיינץ ברג. גם ביקורי בקיבוץ זה הסבו לי הנאה מרובה. אף כי גודמנתי לשם לעתים רחוקות, וזכורים לטוב אווירתו החמימה של אותו בית והשדות המטופחים שמסביבו.

חוות וינקל איכסנה קבוצת בוגרים, צורפה לה קבוצת ציונים קטנה. שמה של חוות וינקל קשור בהוגה רעיון ההכשרה החקלאית לבעלי מקצועות אחרים, מארטין גרוזן, ששימש בתפקיד של מרכז המשק. במקום זה, שהיה לו לבית, מחולקים היו הקיבוצים שמנתי לעיל לפי תנועות נוער. תנועות

אלו בחרו את המועמדים המתאימים לעליית-הנוער ולאחר מכן ל"הכשרת המתבגרים", והן הדריכו והכינו אותם במשך חדשים ושנים לקראת דרך זו. שנת 1940, כלומר השנה הראשונה למלחמה שחולל היטלר, היתה שנת שיא בעשר שנות קיומו של מפעל עליית-הנוער בגרמניה (1933—1943) — מבחינת היקף פעולתו ומספר הקיבוצים, בתי-ספר, בחי-הנוער ושאר מוסדות. מלבד תנועת "בח"ד", שעוד ידובר בה, עדיין היו קיימות שתי תנועות-נוער: "מכבי-הצעיר" — ברית-הצופים ו"הבונים". "השומר-הצעיר", שעד אז ניהל פעולה חינוכית ניכרת ואף שלח קבוצות של עליית-נוער לארץ-ישראל) הפסיק את פעולתו זמן קצר אחרי פרוץ המלחמה. למסגרת הפעולה התנועתית והחינוכית של "מכבי-הצעיר" השתייכו הקיבוצים האלה של עליית-הנוער: יאסן, ארנסדורף, האולברג, אל תנועת "הבונים" השתייכו: שניבינכן, רידניץ, אייכו, ריסן וחונת וינקל. פתוחות לפני שתי התנועות היו בית-ספר עליית-הנוער בברלין ובתי-הנוער בהאמבורג ובקלן. צעירים, שלפני כניסתם לעליית-הנוער לא השתייכו לשום תנועת נוער (אלה היו בעיקר מועמדים שבאו מקהילות קטנות), נשאלו לאיזו חברה ברצונם להצטרף.

אך כיון שעל-פירוב לא הכירו צעירים אלה את התנועות מקודם ולא ידעו להחליט בדבר, היתה הנהלת עליית-הנוער מחלקת אותם בין התנועות לפי מפתח ידוע.

התנועה השלישית, שהיה לה חלק במפעל עליית-הנוער היתה "בח"ד" ("ברית חלוצים דתיים"). על מוסדות ההכשרה החקלאית של תנועה זו נמנו: וילהלמינגנהאז ליד האמבורג ובו כ-55 בני נוער, בהנהלת גרטרוד מילפלדר,

שטייבנג, אף הוא בסביבת האמבורג, בהנהלתו של היינץ רוברג. בצד גוש שניבינכן ויאסן, קם באיזור האמבורג גוש נוסף, גדול אפילו מן הראשון, כי שם ישבו בצפיפות ארבע חברות קיבוציות גדולות. בית-הנוער, ריסן, וילהלמינגנהאז ושטייבנגברג.

בשעת ביקור בהאמבורג יכולתי אפוא למצוא ארבע חברות-נוער משגשגות. ביחוד קסמו לי הביקורים בוילהלמינגנהאז. למן הרגע הראשון לבואי, בדרך כללי בימי שישי אחר-הצהרים, כדי לבלות שם את השבת, הייתי אפוף אווירה ביתית וחמימה. הכנסת האורחים, הן מצד המדריכה גרטרוד והן מצד הילדים, הצטיינה שם בלבביות יתירה. עד היום נשאר באזני השיר "חולצה כחולה...". שמדי הגיעי היו הילדים פותחים בו לכבודי, שכן שיר זה לימדתי אותם בביקורי הראשון במקום.

הנה מכתב מוילהלמינגנהאז מן ה-4 בנובמבר 1939:

יצחק היקר!

פרודה הודתה לי לכתוב לך את אשר עם לבנו.

לפני ארבעה ימים, כאשר נכנסת פתאום לחדר-האוכל שלנו ומיד ישבת לשיר עמנו שירים חדשים, דומה היה פתאום, כאילו נכנסה השבת אלינו. נתת לנו תנופה חדשה, לכל החברה שלנו, רצון חדש לעבוד, וגרמת לנו שמחה של ממש. רוצים אנו לבקשך, שתשוב לבקרנו בקרוב — אז תשמע בלי הרף ובכל סיבה, כחדר-האוכל, באולם-השינה ובמטבח את שירך "חולצה כחולה".

בברכות לבביות,

בשם החברה,

חנה בלומנטל.

קיבוץ גוסף שהשתייך לבח"ד, היה שטקלסדורף ליד ראטנו. מלבד קבוצת בוגרים ישבו בו כ-60 בני נוער ובראשו עמד הזוג גרוס. היה זה קיבוץ ותיק עם משק חקלאי נרחב, שביקרתי בו כבר בשנת 1936 אצל מדריכי משכבר מגפרד ליסן, ששימש אז מנהלו הפדגוגי.

כאן יש להוסיף, כי בקיבוצים אלה פעלו בצד המנהלים הפדגוגיים גם מדריכים ומדריכות, שמספרם נקבע על-פי היקפו של הקיבוץ ומספר חבריו. לצערי אינני זוכר עוד את שמות כולם ואף בתצלומים — ובמיסמכים אחרים — שהצלחתי להציל, לא יכולתי לגלותם.

כן נתמנתה על הנהלתו של כל קיבוץ בראש וראשונה מרכז משק, שעליו כאיש מקצוע הוטלה האחריות לניהולו של המשק החקלאי לענפיו מבחינה מקצועית וכספית. אף הוא היה משמש כמדריך חקלאי לילדים ולנוער. תפקיד חיוני אחר בכל קיבוץ היתה ממלאת מנהלת משק הבית, שהופקדה על המטבח. הפיתרון המוצלח ביותר לכל קיבוץ היה, כמובן, למצוא זוג מבוגרים, שינהלו יחדיו את כל עניני המשק, ויהיו כאב וכאם למשפחה גדולה. במקרים רבים נמצא סידור מוצלח זה, אך ברור שלא תמיד עלה בידינו להציב בשתי משרות אלו אנשים, שמפעל עליית-הנוער קרוב ללבם ושהיו גם בעלי נסיון פדגוגי כלשהו — וכך התעוררו לפעמים קשיים ביחסים בין אנשי מנהלה טכניים אלה לבין המדריכים.

קרה שמרכז המשק נהג יחס שלילי לשיסות החינוך התנועתי בכלל ולא הצליח לקשור יחסים חבריים עם בני הנוער. כפעם בפעם הגיעו הדברים לדי חינוכים רציניים, שלא ניתן ליישבם אלא בתיווכו של המרכז בברלין, שגשגור תכופות למלאכה זו בראשי התנועות. זאת ועוד: פעמים היו מתעוררים בלב

מרכזי המשק רגשי קנאה למראה קשרי החיבה והחברות שבין הניצים ומדריכים, ואילו הם עצמם מדגישים את מעלת חשיבותם ואינם מצליחים לקרב את הנוער. אך במקרים רבים היו היחסים תקינים ושיתוף הפעולה פורה ביותר.

מפעל עליית-הנוער אורגן ונוהל כולו ממשרד מרכזי שמקום מושבו היה בברלין. משרד זה, הוא "מפעל העזרה לנוער יהודי", פעל בתחילה בבנייה של "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה", (לאחר מכן "האיגוד הארצי של יהודי גרמניה"), ברחוב קאנט 158, בסמוך לתחנת הרכבת של "גן-החיות". בפרוץ המלחמה עמד בראש המשרד קורט גולדמן, ואחרי עלייתו הופקדה ההנהלה בראשית 1940 בידי אלפרד זלביגר. באותם הימים כבר עבר המשרד למקום הראוי לו מבחינה רעיונית וארגונית כאחד — לבנין הגדול והמפורסם שברחוב מיניקה 10. קומה שלמה הוקצתה שם למשרדי "עליית-הנוער" על מחלקותיה השונות. מלבד משרדי ההנהלה נמצאו שם המחלקות לדואר, לרישום, לכספים, להרשמת מועמדים לעליית-הנוער ולקבלתם, לעליית-הנוער הדתי, לציוד (לשם ציודם של הנערים לקראת עלייתם), ולבסוף מחלקת התרבות, שהיתה אחראית לתכנון פעולתם של הקיבוצים ובתי-הנוער של עליית-הנוער לקביעת תכנית הלימודים במוסדות אלה. גם מכשירי הלימוד למקצועות השונים סופקו בחלקם על-ידי מחלקה זו. אני עצמי הייתי ממונה על המדור לתנ"ך ולהיסטוריה יהודית. עם העובדים במחלקה זו נמנו בין היתר: רחה פרייזר (למקצוע ספרות יהודית, ועברית בפרט), ששימשה גם כמנהלת מחלקת התרבות כולה, האנס (צבי) שאל, (לצינונות ותולדות הצינונות), הרברס (אהוד) גרובאלד (מנהל המחלקה אחרי פרישתה של רחה פרייזר), והילדה לאובהארט-רוזנטל (להוראת הלשון העברית). בתקופה האחרונה הצטרפה למחלקה גם אדית זולף (המכונה בקיצור "אזו"), (להוראת ספרות כללית).

היה לו, למשרד זה, צביון מיוחד. בכל ארגון מותנית מידת הצלחתה של הפעולה לא במעט ברוח השוררת בקרב פעיליו, ואחד הגורמים המכריעים בתחום זה הוא שיתוף הפעולה החברי בין מנהלים ופעילים — מצד אחד, ובין הפעילים בינם לבין עצמם — מצד שני. כל מי שעבד אי-פעם במשרד עליית-הנוער שלנו יוכל להעיד על המסירות וההתלהבות של צוות הפעילים, שלא ראה בעיסוקו עבודה משרדית כי אם יעוד. לא רק החברים בתפקידים הבכירים, אלא גם הפקידים והמוכרות, כולם נרבו או נדלקו ברוחה של

עליית-הנוער, כולם השקיעו מיטב כוחם לשם הצלחת המפעל. גם משרד בית-הספר של עליית-הנוער נמצא במקום מרכזי זה. בחפץ לב הייתי סר מזי יום ביומו, אחר שעות ההוראה בבית-הספר אל מקום עבודה זה, ששם היינו שוהים עד לשעות הערב המאוחרות, ממשיכים בעבודה לאחר שעות קבלת הקהל, מסיימים את ההתכתבות, ובעיקר נפגשים לשם התייעצויות. כדי להגביר עוד יותר את הרגשת השותפות הגה אלפרד זלביגר, ראש עליית-הנוער, רעיון יפה ואף הגשימו הלכה למעשה: פעמיים בשבוע נערכו במשרד, אחרי שעות העבודה, חוגים לכל עובדי עליית-הנוער. התנהלו שני קורסים, האחד בהדרכתו של אלפרד עצמו והאחר בהדרכתי. אני לימדתי קורס בהיסטוריה של עם ישראל, שנועד להעמיק בקרב אנשי החוג את תודעת עברו של עמנו, ואילו אלפרד נתן שיעור בתנ"ך, שבו ניסה להעלות דמותם של נביאי ישראל ולקרב את מהותם ורוחם ללב שומעיו.

מאורע מדיני, כביכול, הוסיף לארגונו תגבורת חשובה מן החוץ. אחרי כיבושה של פולין על-ידי גרמניה נעצרו שם שתי בחורות ארצישראליות אחיות, חברות קיבוץ, שהגיעו לפולין בשנת 1939 לביקור אצל משפחתן ונתקעו שם בפרוץ המלחמה. במסגרת הסכם לחילופי-עצירים בין המעצמות הלוחמות, הסכימו הגרמנים לשחרר את שתי הצעירות ממתנה המעצר, בתנאי שתעבורנה לגרמניה ותשבנה שם באחד מקיבוצי-ההכשרה של עליית-הנוער — עד צאת החילופים אל הפועל. אחת החברות נשלחה על ידינו לשניבינכן, והאחרת — לקיבוץ יאסן הסמוך. בעת שהותן שם עשו שתיהן עבודה חינוכית יקרת ערך בקרב ילדינו. בשל מסיבות המלחמה ותהפוכותיה, נעשו שליחות מארץ-ישראל.

לשמחתן של שתי החברות הגיע לבסוף מועד החילופים, ואילו אנו הצטערנו על יציאתן! הרברט גרובאלד ואני ליווינו את שתי החברות, שנתחבבו עלינו מאד בתקופת שהותן בינינו, אל תחנת הרכבת. היתה זו פרידה טראגית, שהרי ידענו כי שתי החברות יוצאות בדרכן אל המולדת ואל החירות, בעוד אנו צפויים לגורל סתום וזורא. בעבר, כשהיינו מלווים חברים עולים אל התחנה, נהגנו לשיר ברוב שמחה את "התקווה", שעה שהרכבת מתחילה לנוע. אז עדיין היתה בלב הנשואים התקווה, כי גם הם עוד יזכו להגיע למולדת הנכספת. אולם עתה, בשלהי שנת 1941, כמעט אפסה התקווה לעלייתנו אנו. עלי-כן לא יכולנו הפעם לפתוח בשירה מתרונגת, ולא נותר לנו אלא להיפרד בלב כבד משתי הנוסעות.¹³

כיון שתפקידי היו במסגרת עליית-הנוער, לא נודמן לי להכיר את הקיבוצים של הכשרת הבוגרים במידה מספקת, כדי יכולת לספר עליהם בפרוטרוט. הקשר בין המועמדים לעליית-בוגרים לבין עליית-הנוער היה כמובן הדוק מאד, ביחוד אחרי פרוץ המלחמה, כאשר בהכרח רוכזו כל הכוחות הבונים של המפעל הציוני. מרכז "החלוץ" טיפל לא רק בהכשרת-הבוגרים אלא גם בעליית-הנוער. אחרי סגירת המשרד הארצי-ישראלי, ביולי 1941, טיפל אלפרד זלביגר בשתי קבוצות-הגיל בעת ובעונה אחת. בהכשרת הבוגרים נכללו צעירים מבני 17 ומעלה, אך רובם היו אנשים בני 20 עד 30, שבאותם הימים בדרך כלל כבר לא היו עוד מבוגרי תנועות-הנוער. הם פשוט נרשמו לעליה לארץ-ישראל ונשלחו לקיבוצי-הבוגרים כרי לעבור שם הכשרה חקלאית לקראת עלייתם. אך גם להם ניתנו, אחר עבודת-יומם, שיעורים בעברית ונערכו להם שיחות על נושאים שונים מתחום ידיעת הארץ ותולדות הציונות. ואלה קיבוצי ההכשרה של עליית-הנוער, שאיכסנו בשנת 1940 גם קבוצות של הכשרת בוגרים:

40 איש בשגיבינוב, 40 איש בחוות וינקל, 30 איש בשטקלסדורף, 20 איש בכל אחד מן הקיבוצים הבאים: יאסן, אַנְדֶסדורף ואייכו, 10 חברים מבוגרים נמצאו בהאוולברג.

ועוד היו קיימים קיבוצים מיועדים לבוגרים בלבד, במקומות אלה: באַלְגוֹט ליד ברסלא — בהנהלתם של רולי ברוד ויהושע היימן — 70 איש, בפארבורן (בוסטפאליה) — 60 איש, בנויאנדורף ליד ברלין — כ־40 איש, באַסל ליד קוקסהאקן, בהנהלת פאול יינטים — כ־20 איש, בפולנסנרד ליד אַבְרֶסְנְאָלְדָה ישבו כ־30 חברים מבוגרים. ולבסוף יש להזכיר גם את מחנה-העבודה בבילפלד, שבו ישבו צעירים יהודים, בלתי-מוגדרים מבחינה רעיונית, אלא שמתוכם נתארגנה קבוצה חלוצית קטנה.

עם חסימת הדרך לעליה בשנת 1940, נתמעט, כמובן, זרם האנשים שביקשו להתקבל להכשרת הבוגרים. גם מאלה, שכבר ישבו בקיבוצים נאלצו רבים לשוב להוריהם כדי לעמוד לימינם בעת צרה.

עד ראשית 1942 חוטלו בפקודת השלטונות רבים מקיבוצי ההכשרה. בקיבוצים לא-מעטים נתפזרו החברים ולאחר שנתקבצו הנתורים במקומות מועטים, נשאר רק הקיבוצים האלה: 14 שטקלסדורף ובה 60 בני נוער, בהנהלת קורט זילברפניג 15 ואשתו; גויאנדורף ובה קבוצת גוער בת 60 איש וקבוצת בוגרים בת 30 איש, בהנהלתם של אנה בורינוסקי, האנס וולפגאנג כהן הרברט גרובאלד.

קיבוץ הכשרה ייסן, עם השליחה חנה בן-יוסף (יולי 1941)

ואולם בגוע הרכבת — בעוד אנו נפרדים מן השתיים בלחיצת-יד אחרונה מבעד לחלון הקרון ואף מלווים אותן עוד כיברת-דרך בריצה על הרציף — בכל זאת זימזמו, ללא מילים, את מנגינת התקוה. אחרי ככלות הכל ולמרות הכל: בסתר לבנו לא חדלנו גם עתה מלקוות...

אך מה רבה התמורה, ומה שונים היו פני הדברים בשנה שלאחריה, היא שנת 1942! באוקטובר 1941 החלו ההגליות "למזרח" והן נמשכו מאז ללא הפסק. בתי-הנוער ורוב הקיבוצים פוזרו. בני הנוער חזרו ברובם לבתי-ההורים כדי לעזור בידם ולהיות בחוג המשפחה לעת צרה. בינתיים סגרו השלטונות את מפעלי עליית-הנוער. כך פורק "החלוץ", כלומר אותה מחלקה להכשרה מקצועית ולהחלפת מקצוע שליד "האיגוד הארצי", שידשה זה מכבר את תפקידיה. אלפרד זלביגר, כראש עליית-הנוער ויו"ר מרכז-"החלוץ" הועבר עוד ביולי 1941 אל ה"איגוד" וכן ניתן לו להוסיף ולקיים את מפעלינו במידת-מה בהסוואה של "גיוס לעבודה". ואמנם כל הקיבוצים נהפכו למחנות "גיוס-העבודה" החברים חיובו, כדין כל היהודים שעדיין נותרו בגרמניה, לעבוד למען "המאמץ המלחמתי של גרמניה". בתחילה, עבדו גם בחקלאות ובהמשך הזמן בעיקר במפעלי התעשייה שבסביבתם. "מחנות-עבודה" אלו חוסלו בהדרגה ובדרך זו צורפו עד לחדשי האביב 1943 רובם של חברי הקיבוצים-לשעבר למשלוחי ההגליות שהוסעו לפולין.

מלבד שני קיבוצים אלה עוד נתקיים, בהנהלתי, מקום-ההכשרה החקלאית בוואנזא, מיסודו של בית-הספר של עליית-הנוער לשעבר בברלין. כל אלה נחשבו כעת "מחנות של גיוס-עבודה". כן נשאר עד הסוף ה"קיבוץ" הגדול והחשוב בכולם: מחנה גיוס-עבודה פאדרבורן, שישבו בו 120 חברים, כולם בוגרים; מחנה זה נוהל על-ידי לודוויג קוטנר ופאני ברגאס שאליהם הצטרף כעבור זמן פריץ שפר. אנשי המחנה הזה הוגלו לבסוף עם מדריכיהם למחנות ההשמדה, וכולם ניספו.

להשלמתה של רשימה זו יש להזכיר עוד שתי קבוצות חברים קטנות, שלא היו מסגרת עצמאית אלא נכללו במחנות העבודה הכלליים. האחת, קבוצה בת 20 איש, כולם בוגרים, בפראנקפורט ע"נ אדר והאחרת בטייפץ, בסביבת ברלין, שהיו בה בראשיתה 8 חברים בלבד. חברים אלה, שישבו מקודם בקיבוצים של עליית-הנוער, נפגשו במחנה זה והחליטו להגשים גם כאן את הרעיון החלוצי ולחיות בצוותא חיי חברה שיתופיים. הם הוסיפו לנהוג אורח-חיים תנועת-קיבוצי, אפילו כשגותרו רק שניים מהם והראו בכך נאמנות וכוח-עמידה לרוגמה. למשל, "קבוצה" זו ניסתה לערוך מבחן של "אישור" או "דחייה", על פי המושגים ואמות-המידה המחמירים של עליית-הנוער. יש במכתבם המשותף הניתן כאן, להפיץ אור על מצב מוזר זה:

מחנה-עבודה טייפץ, 17.5.1942

יצחק היקר!

רצוננו לספר לך היום על החברה שלנו. אהנו עכשיו שני חברים, אחרי שבשבוע שעבר דחינו אחד. כך גותרו רק שניים מן השמונה. שאר ה"צוות" (20 איש) אינו מראה כל ענין וגם אינם באים בחשבון כלל. אנו עובדים יפה למדי, ועוד שבוע אני עומד להרצות על גורדאו. בשבוע הבא ירצה לואי על העליה השניה. שלח לי בבקשה חומר לעונג-שבת! אנו איתנים בדעתנו להמשיך בפעולה למרות הכל, ומצפים אפוא לעזרתך. דרישת שלום לכל החברים, גם לאלפרד ולסוניה.

שלום

שלך בנו (ראיפלד)

הקבוצות החלוציות הללו צורפו במאוס 1943, יחד עם שאר חברינו במחנות העבודה, למשלוחי ההגליות האחרונים מאדמת גרמניה למחנות המוות. לא הגיעה אלינו כל ידיעה מה עבר עליהם בימים האחרונים בטרם יצאו לדרך. לא נודע לנו מה חשבו ומה הרגישו בשעות אחרונות אלו, בטרם התיצבו יחדיו — אל ההשמדה והכליה. רק זאת ניתן להניח שלא ידעו ואף לא גיחשו אל מה הם צפויים, כשם שלא ידעו זאת המוני היהודים בעת הישלחם מגרמניה למחנות-המוות ולתאי-הגזים.

פרק ז

בית-הספר לנוער העולה

בשנים הראשונות לקיום המפעל עדיין לא הועמדה עליית-הנוער לפני בעיות מיוחדות ביחס להכנת הצעירים לקראת עלייתם. המועמדים לעליה בקבוצות הראשונות היו כולם יצאי תנועות הנוער הציוניות, שהקנו להם ידיעות ראשונות בלשון העברית ובתנ"ך, שלימדו אותם ידיעת ארץ-ישראל, אולם במרוצת השנים, כשרבו מספר הילדים ובני הנעורים שביקשו להתקבל לעליית-הנוער עד מעבר לכל שיעור, התברר כי רוב המועמדים החדשים הללו זקוקים להכנה יסודית יותר.

בשל כך ניגשה עליית-הנוער בשנת 1936 להגשמתה של תכנית פעולה חדשה מעיקרה: ייסוד בית-ספר מיוחד לעליית-הנוער. אמנם, לשם כך בא בחשבון רק מקום מרכזי אחד, ברלין, משום שפתיחתם של בתי-ספר אחדים מסוג זה, גם בערי השדה, היתה כרוכה בקשיים כספיים גדולים מדי. בית-ספר זה נועד להדריך את הצעירים שגרשמו לעליית-הנוער עד למועד עלייתם (תקופת ההמתנה נמשכה כדרך כלל ממחצית השנה עד שנה) במקצועות השונים, שנודעה להם חשיבות הן לגבי עתידם האישי בארץ והן מבהינת צרכיה של הארץ עצמה. כדי לאפשר גם את קליטתם של צעירים מחוץ לברלין בבית-ספר זה הוקמו מעונות נוער, בהנהלת מדריכי תנועות הנוער. בשנים 1936—1938 היו קיימים שני מעונות נוער — של תנועת ה"בונים" ברחוב אַלְנֶסֶר ושל "מכבי הצעיר" ברחוב רוונטאלר, שכל אחד מהם יכול לקלוט כארבעים בני-נוער.

בית-הספר עצמו נמצא בחדרי הבנין הראשי של הקהילה היהודית בברלין, ברחוב אוראנינגבורג. הנהלתו הופקדה בידי המחנך הצעיר המצוין הד"ר פראנץ אולנדורף. בחדרים אלה התנהלה עבודת ההוראה על-פי תכנית

לימודים מגוונת, כשהתלמידים מחולקים לכיתות, בהתאם לרמת השכלתם המוקדמת. בכיתות העליונות ניתנו מקצת הלימודים בשפה העברית. בית-הספר בכללותו היה מושתת על העקרונות החינוכיים של תנועת-הנוער. היחס בין מורים ותלמידים היה חברי. שיטות החינוך היו חדישות ומתקדמות. בוטלו טורי הספלים המקובלים בכיתות והתלמידים ישבו בחצי עיגול ליד שולחנותיהם.

האווירה, דרכי ההוראה והלימודים, עשו רושם מצוי. מה שניגלה לפני בביקורי הראשון בבית-הספר זה ביום שישי אחד לא היה אלא התגשמות של חלומי משכבר הימים: בית-הספר המבוסס על ערכיה של תנועת-הנוער, כלומר השראת אווירתה של תנועת-הנוער על בית-הספר! בתום הלימודים, נערך "עונג השבת" השבועי, בהשתתפותם של סגל המורים וכל הכיתות, וכך נזדמן לי לראות את הנערים והנערות, לבושים חולצות לבנות, מכונסים בצוותא באולם הגדול ואפופים אווירה חגיגית-דרוכה. תזמורת קטנה של בית-הספר ניגנה, הושמעו פרקי קריאה ונערכה שירה בציבור. רוחה ונשמתה של ארץ-ישראל המתחדשת מילאה את הכל!

בנובמבר 1938 הקיץ הקץ גם על בית-הספר זה אולם הצלחתו היתה כה גדולה, עד כי בשוך טערת-האימים של ימי נובמבר אלה ניגשו לפתוח אותו מחדש, או בחדר דיוק לייסדו מחדש. במאי 1939 נפתח בשנית בית-הספר של עליית-הנוער בברלין. עתה גדל הביקוש שבשתיים, שכן בהשפעת המאורעות של ימי נובמבר גבר זרם המצטרפים לעליית-הנוער והמועמדים להצטרף. אמנם כעת מן הנמנע היה לפתוח בברלין מעונות חדשים לצעירים מעריי-השדה, שכן בקהילות אלו קפאו, לאחר מאורעות נובמבר, החיים היהודיים לחלוטין. כל מי שהיה בידו, נסח את המקום. חלק מיהודי עריי-השדה עקרו לברלין, מקום שם היה קל יותר להיבלע בהמון כיהודי בין יהודים. רבים היגרו אחרי פרעות נובמבר לכל מקום שיכלו — אפשרות שבמידה ידועה עריין היתה נתונה באותם ימים. הרי בתקופה הזאת גם שוחררו יהודים רבים מעצורי מחנות-הריכוז, על-יסוד התחייבות לעזוב את המדינה תיכף ומיד, הם גדרשו להציג לפני השלטונות מיסמכים שיעידו על הגירתם.

נוכח המצב החדש הוחלט להקים בברלין שני בתי-הספר של עליית-הנוער, האחד במערבה של העיר והאחר במרכזה, כלומר בשני ריכוזי המגורים העיקריים של יהודי ברלין. כדי להבטיח את ניהולו התקין של מוסד גדול זה על שתי שלוחותיו, החליטה עליית-הנוער לפעול בשיתוף עם הקהילה

היהודית, שגם עליה ניטל כעת לדאוג לילדים ולבני-הנוער הרבים שנמנע מהם להמשיך בלימודיהם במוסדות החינוך הגרמניים, או שנתסמה לפניהם אפילו הדרך להכשרה מקצועית. הקהילה הביעה את נכונותה לקבל על עצמה את החזקתו של בית-הספר, כלומר לדאוג למבנים מתאימים ולשלם את שכר המורים. עם זאת הסכימה להעניק לעליית-הנוער אוטונומיה פנימית בניהול המוסד. אך בשיתוף הפעולה לא געדרו חיכוכים. יחסה של הקהילה היהודית בברלין אל הציונות היה ונשאר שלילי אפילו בתקופה הזאת. על כן גם זרים היו רבים מראשיה לתנועת-הנוער הציונית ולחינוך הציוני, היתה עלינו להיאבק עם מחלקת החינוך של הקהילה בבעיות של חינוך.

בית-הספר שבמערבה של ברלין היה ברובע טירגארטן, בבנין הגימנסיה "עדת-ישראל", של הקהילה החרדית בברלין. בית-הספר שבמרכז העיר הוקם לבנין בית-הספר היסודי השישי של הקהילה היהודית ברחוב הורניר. מספר בתי-הספר היהודיים בעיר גדל בתקופה זו לשמונה. היו אלה בתי-הספר מעורבים, לבנים ולבנות גם יחד, בניגוד לרוב בתי-הספר הגרמניים.

הקהילה היהודית מינתה את יוהאנס וולף למנהל כללי של שני המוסדות. עליית-הנוער מצידה מינתה את אורי רוטשילד מתנועת "הבונים" למנהל הפנימי. כן העמידה הקהילה לרשות בתי-הספר כמה מורים מקצועיים, ואילו עליית-הנוער שיגרה מורים שהיו גם מדריכים. לתפקיד זה נקבעו הילדה כ"ץ (השומר הצעיר), הגב' לויין (הציונים הכלליים) ויצחק שברונץ (מכבי הצעיר) — ברית הצופים). אחדים מבין המורים שנתמנו על-ידי הקהילה היו רחוקים מאד מן הרעיון הציוני-התנועתי של בית-הספר הזה, ומכך גבעו קשיים רבים, ביחוד ביחסי התלמידים אל המורים הללו. אחרים, לעומת זאת, שהיו בעצמם בוגרי תנועות-נוער, השתלבו יפה במגמת בית-הספר ופעולתו של "החלוץ" בכלל. בין אלה יש לציין במיוחד את לודוויג קוטנר ואת הילדה לאובה-ארט-רוזנשאל. בבית-הספר על שתי שלוחותיו, למדו 280 תלמיד. בסגל המורים היו 15 איש.

עם פרוץ המלחמה נשתנה המצב. עד אז הספיקו לעלות לארץ-ישראל חלק מבין המורים וגם מן התלמידים, ביניהם גם אורי רוטשילד. אחרי שלודוויג קוטנר נשלח כמנהל לקיבוץ עליית-הנוער בשניבינכן, נסגרה שלוחת בית-הספר שבמערב העיר וכל פעולת ההוראה למען עליית-הנוער נתרכזה מעתה במוסד שברחוב הורניר. לבסוף, בספטמבר 1939, הטילה עלי עליית-הנוער לנהל את בית-הספר. כך קיבלתי על עצמי את היספה שבמפעלי חיי. עם 11 מורים ו-160 תלמידים נכנסתי לתפקידי. שיתוף הפעולה עם מר וולף, שעצמו

שימש מנהל בית-הספר היסודי מטעם הקהילה היהודית באותו הבנין, היה פורה במידה בלתי רגילה וללא כל חיכוכים.

גם בהדרכת התלמידים, לפי השתייכותם התנועתית, חל בינתיים שינוי. רובם היו בוגרי מכבי-הצעיר—ברית-הצופים, מלבדם היו רק "הבונים" ובח"ד מיוצגים באופן ניכר. לא אגזים אם אומר, כי בין תלמידים ומדריכים יוצאי תנועות שונות — ובין התלמידים היו גם חניכים אחדים מן "השומר הצעיר" — שררה תמיד אווירה של שלווה והארמוניה. הילדה לאובה-ארט-רוונטאל, שהיתה ידימיני בהנהלת המוסד, ואף שימשה כממלאת-מקום בשעת הצורך, מילאה יחד עם זאת גם תפקיד של מדריכה מטעם "הבונים", ואילו אני עצמי ייצגתי כמדריך את "מכבי הצעיר". אמנם לתנועת "בח"ד לא היה מדריך משלה בבית-הספר, אך חלקה של תנועה זו לא קופח, כי דאגנו לצרכיה דאגת חברים וידידים.

והרי תכנית הלימודים של בית-הספר:

מקצועות היהדות:

לשון עברית: (5 שעות בשבוע) — הילדה לאובה-ארט-רוונטאל ואלי היימן;

תנ"ך: (4 שעות) — יצחק שברונץ;

תולדות עם ישראל: (2 שעות) — מנהל בית-הספר היסודי — יוהנס וולף;

תולדות הציונות: (3 שעות) — יצחק שברונץ;

ידיעת ארץ-ישראל: (2 שעות) — יצחק שברונץ;

מקצועות כלליים:

גיאוגרפיה: (2 שעות) — יצחק שברונץ;

טבע, פיסיקה, כימיה: (4 שעות) — גויפלד (מורה מוסמך לבי"ס תיכון);

ספרות כללית: (2 שעות) — הילדה לאובה-ארט-רוונטאל;

קורות התקופה: (2 שעות) — יצחק שברונץ;

מוסיקה וזימרה: (2 שעות) — קורט מפרשמיט;

ספורט ומלאכה: (3 שעות) — רוזי זונפלד;

צופיות: (3 שעות) — יצחק שברונץ.

מלבד מקצועות-חובה אלה השתתפו התלמידים גם בחוגים לפי בחירתם כגון אנגלית, פסיכולוגיה ואסטרונומיה.

בשנה הראשונה התנהלו הלימודים בבית-הספר בשתי כיתות בלבד (א' וב'), שתיהן מאוכלסות כראוי. התלמידים היו בדרך כלל בני 14—16, דהיינו בגיל של גמר ביה"ס היסודי.

כלפי חוץ, הוגדר בית-הספר, על-פי דרישת השלטונות, כ"שיעורי השתלמות לבני נוער יהודיים, בוגרי בית-ספר יסודי מטעם הקהילה היהודית". אך אנו — כל אלה שהיה להם חלק במפעל חינוכי זה — קראנו לו תמיד "בית-ספר של עליית-הנוער".

בהמשך הזמן הוגדל מספר כיתות-הלימוד. מחלק מן הצעירים בוגרי בית-הספר היסודי, נמנע להשתתף בשיעורים הרגילים לפני הצהרים, משום שהיו עסוקים בעבודה בין במסגרת "גיוס עבודה" כבתי-חרושת, והם הרוב, בין שהצליחו להסתדר כמתלמידים אצל בעלי-מלאכה יהודיים, והם מיעוט קטן. כמחצית השנה אחר פתיחת ביה"ס הוחלט לפתוח את שעריו גם לפני צעירים אלה. למענם הונהגה "משמרת ערב" שלמדה בין השעות 5—8. למשמרת זו נרשמו מיד עם פתיחתה כ-70 תלמידים. הזמן המוגבל שעמד לרשות התלמידים (12 שעות-הוראה בשבוע, מיום ב' עד יום ה' — בערב שבת ובשבת וכן ביום א', יום המנוחה הכללי במדינה, לא התקיימו לימודים), חייב בהכרח צימצום ניכר בתכנית הלימודים. לתלמידי משמרת-הערב עובדה תכנית לימודים מיוחדת, שכללה מקצועות יהדות (לרבות ציונות) מובהקים בלבד; להוראת השפה העברית בקבוצה זו צורפה גינלה קייזר לסגל המורים.

בפסח 1940, נכללה בבית-הספר עוד קבוצת תלמידים מיוחדת, צעירים שהיו בגיל חינוך חובה, אלא שכבר נרשמו לעליית-הנוער. קבוצה זו נקראה "משמרת אחר-הצהרים", כיון שלימודיה נתקיימו פעמיים בשבוע, בשעות המוקדמות שלאחר-הצהרים. תכנית הלימודים נצטמצמה לשני מקצועות בלבד: ידיעת ארץ-ישראל ותולדות הציונות. לקבוצה זו, שלא נתקבלו אליה אלא תלמידי הכיתה האחרונה של בית-הספר היסודי, הצטרפו מיד 82 ילד.

על עומק קשריהם של צעירי תלמידינו אל מסגרת לימודית זו, למרות ממדיה המצומצמים, יעידו שני מכתבים (שיובאו בסמוך), שהגיעו אלי לאחר שאנוסים היינו, בפסח 1941, לבטל את כיתת אחר-הצהרים ואת "משמרת הערב" — בעוד שהכיתות הסדירות של בית-הספר הוסיפו להתקיים זמן מה, בכינוי "קבוצת-השתלמות ואנוה", ועל כך עוד יסופר להלן. גם אחרי פיזורן של הקבוצות הללו, השתדלנו לשמור על קשר עם אלה שגשארנו נאמנים לנו. וזאת עשינו על-ידי שיתופם בפעולות ההתרמה למען הקרן-הקיימת ועל-ידי הזמנתם ל"עונג שבת" מדי שבוע בשבוע.

שני המכתבים המובאים להלן — האחד הוא מאת איג'ס פלטזון, אז בת 12, והאחד מאת קורט אפשטיין, אז בן 13.

ברלין, 15.2.1942

יצחק היקר !

באמת אני עצובה מאד, שכיתת אחרי-הצהרים היתה מוכרחה להתבטל. היא היתה כל שמחתי בחיים. אך האמן לי, כולנו, כל תלמידי כיתתך, ניעשה גם לבדנו חלוצים וציונים טובים, עד שנוכל שוב לחזור לבית-הספר שלנו. אנא, שלח לי קופסת [קק"ל] חדשה. אני רוצה לפנות להמשיך לאסוף למען הרעיון שלנו. ענה בהקדם. חזק ! שלך

אינס

יצחק היקר !

11.12.1941

הרבה הרבה תודות על ששלחת אלי את הפרס הראשון בתחרות קק"ל*. לא חשבתי שעוד תזכור אותי. התרשה לי לבוא ולהשתתף שוב בעונג-שבת ? ככל שבת אנו נפגשים, חמישה או שישה חברים, כדי לקיים "עונג" ו"הבדלה" כמו אצלכם. ובכן רואה אתה ! —

בברכות לכביית

שלך קורט

בבית-הספר כגון זה, בעל אופי תנועתי למחצה, אין עבודת ההוראה נקודת המוקד היחידה. כמטרה ראשונה במעלה ראינו את החינוך לשיתוף, יצירת אווירה של שמחת-חיים כמשקל שכנגד למסיבות הומן העגומות. כן בקשנו לספח את הקשר החי עם ארץ-ישראל ולמצוא את המזיגה בין החינוך לערכי הרוח הכלל-אנושיים, מצד אחד, ולערכי מסורתנו היהודית המקודשת, מצד שני. מכאן יובן כי "עונג שבת", בשיתוף כל הכיתות בין השעות 3—7 אחרי-הצהרים, שימש גורם חינוכי עיקרי בחיי בית-הספר שלנו. באולם ההתעמלות הגדול של בית-הספר שברחוב הורניר היו תלמידינו מתכנסים מדי שבת בשבתו לבושים חולצותיהם הלבנות וזוכים לשעות אחדות של אושר.

זוהי היה סדר עונג-השבת : פתחנו בתפילת מנחה, עם קריאת התורה. אף כי ההשתתפות בתפילה לא היתה חובה, השתתפו רובם מרצון. שכן התפילה

* במפעלי ההתרמה למען הקק"ל נהגנו לתעניק לילדים המצטיינים ספרים כפרס.

שלנו, ששיווינו לה צורה חיה ומותאמת לרוח הנוער, משכה לא רק ילדים מבתים דתיים ושומרי מסורת, אלא גם ילדים ממשפחות הפשויות ביותר. דאגנו לשיתופם הפעיל של החניכים בתפילה, על כל הפרטים הדקדוקיים. הם שימשו לסירוגין שליחי ציבור וקראו בתורה לפי תור שנקבע על-ידי ועד מיוחד מבין החניכים. רוב התפילות הושרו בצוותא בניגונין המסורתיים המיוחדים. לסיום התפילה הייתי מפרש ומבאר קטעים מפרשת השבוע. אחרי התפילה היתה מתקיימת "שיתה כללית" על נושא מעניני דיומא או מתחום עבודת בית-הספר.

גם מסיבת "עונג-שבת" הוקדשה בדרך כלל לנושא מיוחד, ששימש בסיס לתכנית אמנותית, שהוכנה בכל פעם על-ידי קבוצה אחרת מבין התלמידים. המסיבה נסתיימה במפקד, שבו ניצבו כל הקבוצות לפי כל כללי הצופיות. המסדר היה נפתח בשיר המסורתי של תנועת "מכבי-הצעיר—ברית-הצופים" : "קדימה קדימה...". לאחריו הייתי אומר דברי סיכום, שבהם סקרתי את מאורעות השבוע החולף ומשימות השבוע הבא. כן בירכתי חניכים שנצטרפו אלינו מקרוב, נפרדתי מן העוזבים אותנו, הזכרתי מעשים הראויים לשבת, וגם הצבעתי על מגרעות שנתגלו בעבודתנו. לבסוף הושר ההימנון של בית-הספר. בהרצו לצורך זה בשיר "השלשלת" (מתוך "מסדה" של יצחק למדן), משום שרעיון הרציפות של שלשלת הדורות שלא תנוק, למרות כל הגזירות והפורענויות המתרגשות על עם ישראל, נראה לנו הולם את מצבנו :

לא נותקה עוד השלשלת
עוד נמשכת השלשלת
מני אבות אלי בנים
מני מדורות אלי מדורות...

ב"הבדלה" החגיגית נסתיים החלק הרשמי של "עונג-שבת", אבל מורים ותלמידים רבים נשארו, כדי לבלות יחדיו שעה ארוכה ככל האפשר בריקודים. כאן עוד יכלו ילדי היהודים הנדכאים לתת פורקן של שמחה וחדוות חיים למרץ הנעורים האצור. הם היו כאחוזי בולמוס של ריקוד, התלהבותם לא ידעה גבול, הם ביקשו לרקוד עוד ועוד, ללא ליאות, ריקודי עם, ריקודי נוער, ריקודי הורה ארצישראליים... רק בדי-עמל עלה בידנו לנעול סוף-סוף את שערי בית-הספר ולשלוח את החניכים הביתה. להבנת האווירה יובא כאן דו"ח שנתי מפורט, שהובר מטעם ועד תלמידי בית-הספר, על-ידי אינגה פרומר ואריה דוידוביץ.

"מפעל-העזרה לגוער היהודי"

ראש השנה תש"א (1940)

בית-הספר לגוער העולה.

אל כל הקיבוצים של עליית-הגווער, של "החלוץ", אל המרכז והבריו, אל הנהלת הקהילה היהודית וה"איגוד הארצי" בברלין.

בפרוס השנה החדשה, ובהתאם להחלטת החברה, ברצוננו למסור לכם דינרוחשבוך על עבודתנו בבית-הספר.

כדי למצוא הצורה המתאימה, נתאר לפניכם אחת ממסיבות "עונג-שבת" האחרונות שנתקיימו כאן, ושכללה גם דו"ח על פעולתנו. נעתיק את הדו"ח כפי שחובר בשביל הארכיון שלנו :

זמן רב לפני השעה שלוש, החברים זורמים ובאים אל אולם ההתעמלות הגדול של בית-הספר. בשעה שלוש נפתח השער, ולזאת עמדו וציפו קבוצות הנערים והנערות, רובם בחולצות לבנות. חברים וחברות מכל הכיתות, מבני 13 ועד בני 18, יושבים אחר שעה קלה במעגל. כל ימות השבוע לומדים ועובדים בנפרד, ואילו היום מבלים בני כל הגילים בצוותא. אחרי המשך קריאה ב"ירמיהו" מאת סטיפן צווייג, נערכה השיחה הכללית. בחדרה של חברה א' נערכה קודם לכן תפילת מנחה לכל המעוניין בה. מספר המשתתפים רב, ומובן שהחברים תכינו בעצמם את הקריאה והתפילה. התפילה מכוססת בולה על הניגונים שלנו (המסורתיים) והיא מסתיימת בביאור פרק מן התנ"ך או המשנה עלידי יצחק.

אחרי-כך נפתחת השיחה הכללית בדברים קצרים מפי יצחק על הנושא "מדוע הצטרפנו לעליית-הגווער?". טוב הוא להציג פעם שאלה זו, לאור העובדה שיש לנו פת עכשיו כל כך הרבה חברים חדשים. אמנם קשה לנהל שיחה בחוג כה רחב, אך רוצים אנו ללמוד לנהל ויכוח בצורה עניינית וממושמת, כשכל הנוכחים לוקחים בו חלק. כעבור זמן-מה מוסר יצחק את ניהול השיחה לירי אחד מאתנו — הפעם לירי אברהם. בסיום מסכמת הילדה (לאובתארס" רונטאל), המדריכה שלנו, שגם היא באה היום (למסיבה) : אנו מצטרפים כדי להיות חלוצים, כדי להיות ולעבוד למען ארצנו.

מפסיקים ומכינים את האולם ל"עונג-שבת". הנושא הוא הפעם : "בפרוס השנה החדשה — נסקור את השנה החולפת". אחרי שירי פתיחה מעלים חברים בזה אחרי זה, בקריאה או בסיפור, תמונות מרגעיה השיא של עבודתנו, מימים בלתי-נשכחים. תמונות עולות : הימים הראשונים בבית-הספר החדש ;

מסיבת חנוכה עם רתה פרייגאר, שדיברה אלינו ; מחנה-ההכשרה הראשון בוילהאגלמיינגהאג, שנערך למעשה בעקבות שיחה מקרית של אחדים מאתנו עם קורס (גולדמן) ; הרחבת המתמדת של בית-הספר ; קליטתם של חברים המתמחים במלאכה או שכבר עומדים בחיי-עבודה ; ביקורי חברים מקיבוצים אצלנו וביקורי אחדים משלנו בקיבוצים ; יציאת חברים לעליית-הגווער בקיץ ובחורף 1939, ול"הכשרה מיוחדת" (עליה ב') בשנת 1940 ; עזרתנו ל"הכשרה מיוחדת" זו ; המסיבה הפומבית הגדולה במאי 1940, בהשתתפות מאות אנשים, הורים, אנשי ה"איגוד הארצי" והקהילה, שבאו לראות את עבודתנו, המפקד ותחרויות-הספורט, סרס על ארץ-ישראל, קריאת שירים וזמרה במקהלות, ועריכת מקהלות מדברות על הארץ, על העם ועל החלוצים ; הפתעת ההגיגה שהכנו בחשאי לכבוד יום-הולדתו של מדריכנו, למרבה שמחתו והפתעתו ; המחנה השני בשניבניכן ; אורח מווינה — אהרון (מנצ'ר), מנהל עליית-הגווער שם. כל אלה הראו לנו, מה עשירים חיינו, מה רבים הדברים שתנועתנו החלוצית נותנת לנו, ומה מאושרים עלינו להיות, אנחנו החיים בגלות קשה כל-כך.

אחרי-כן דובר בגילויילב על כל מיני קשיים וחילוקי-דעות שונים שנתגלו בחוג החברה. בירורם הביא לשיפורים כתחומי החברה והעבודה, להרחבת הקופה (המשותפת), להגדלת הספרייה וכן לסתיחת אפשרויות נוספות לפעולת תנועות-הגווער. לאחר השיחה נקראו משירי רחל וכן מדברי ביאליק וגורדון וקסעים מן התנ"ך. אחרי-כך שרנו כולנו, שיר אחר שיר, רובם שירי שבת. תיום גוסה לערוב, השבת קרובה לצאת והנה נשמעת מפי חבר ההנהגה הפקודה : "למפקד הסתדר ו' תוך רגע מסתדרים כולם שורות שורות, לפי כיתות הלימוד, החברים מתפקדים, הפוקד מדווח על מספר הנוכחים. הכל פותחים בשיר "קדימה קדימה . . ."

עתה נושא יצחק את דבריו. קודם כל הוא משמיע דברי פרידה מחמישה חברים, העומדים לצאת להכשרה : שניים, חברי "הבונים" מצטרפים לקיבוץ שניבניכן, שניים חברי "מכבי צעיר" — ליאסון, וחברת "בח"ד" — לשסקלס-דורף. על כל אחד מהם מספר לנו יצחק, כיצד הגיע אלינו לפני זמן רב, כיצד התערה בחברה, ובאילו מבחנים יהיה עליו לעמוד כעת, בכניסתו לקיבוץ. כל אחד מהם מקבל כמתנת-פרידה צרור צילומים מחיי בית-הספר. אחד החברים קודא מכתבים שנתקבלו מן הקיבוצים, המעידים על קשרם האמיץ של חברינו אלה אלינו, גם אחרי עזובם את בית-הספר. דנים וקובעים את החברים שניסל עליהם להשיב על מכתבים אלה — בשם החברה.

כעת מדבר יצחק על אירועי השבוע שעבר, שיש בהם משום ענין כללי בין לסוב ובין לרע. למשל, הוא מציין כי מחובתו של כל חבר לכבד את כל המורים ולשקוד על שיתוף-פעולה עמם ממש כמו עם המדריכים, אף-על-פי שאין הדבר קל כל-כך משום המרחק שבין המורים ובינינו. הוועד מודיע את החלטותיו: הוצאתו הזמנית של חבר ממסגרת החברה, אירגונו מחדש של שירות הספרייה, הקמת מרכז-תצלומים לברלין ולכל הקיבוצים.

לשיא המפקד תיחשב שעת קריאתו של הידיעות האחרונות מארץ-ישראל, ששוב הגיעו אלינו על-ידי מרכז-הקשר שלנו, בזינבה, אנו מקטיבים בדריכות. לשמע הדברים אנו מלאים הרגשה, כי אין אנו עוזבים — למרות שיבוש קשרי העליה וההתכתבות. הרגשה זו נוסכת בנו עידוד ותקווה לקראת המשך פעולתנו.

כתמיד מסתיים המפקד בהימנון בית-הספר, "השלשלה", ובאמירת "שלום ו", ואז ניתנה הפקודה "פטורים ו".

אלא שתיכף לאחר המפקד קוראים: "הבדלה ו". חושך באולם, אנו עומדים במעגל, חבר אחד ניצב במרכזו, אנו שרים "אליהו הנביא", מדליקים נר, אומרים את הברכות, הבשמים מועברים סביב סביב, הכל עונים "אמן", ולפסוק "ליהודים היתה אורה ושמתה וששון ויקר". אנו עונים בקול גדול: "כן תהיה לנו ו", אכן, זאת אנתנו יודעים! לבסוף אנו שרים "המבדיל", מושיטים זה לזה ידינו ומברכים איש את רעהו ב"שבוע טוב". לפתע נשמעת הקריאה "הורה" ואחר רגעים מספר החברה סובבת, שרה, מרקדת; הורה, בדרך של [קבוץ] יאסו, "הסתובבו", "הויללה", ובין אלה יצחק שר אתנו "אבא-אמא" בכל הסולמות, ואחר-כך הוא שואל תוך-כדי הריקוד את הנוסח היפה: "מי אנתנו ו" וכולנו עונים לו "ישראל". יצחק ממשיך ושואל: "אבותינו ו" ושוב אנתנו: "ישראל ו" וכך מופיעים כולם, מאברהם אבינו, דרך דויד ויהודה הלוי עד פינסקר, הרצל, גורדון, וארלוזורוב, ואחריהם כל הקיבוצים וכל הארצות שיושבים בהם חברי תנועתנו, "בגרמניה" — "ישראל ו" "ובפולין" — "ישראל ו" "ובהולנד" — "ישראל ו" "ובעמק" — "ישראל", "ובחולה" — "ישראל" — כן, בכל מקום חיים ולומדים, עובדים ונאבקים אנשינו, חברינו, ואנו — הננו רוצים להיות חוליה אחת באותה השרשרת הגדולה, וכאשר נשמעת הקריאה "סוף ו", נפרדים אנו לאט לאט וברוח מרומת נכנסים אנו לשבוע-עבודה חדש...

חברים וחברות! ברכתנו לשנה החדשה נתונה להברינו בארץ-ישראל העומדים שם על משמרתם גם למענו; לכל אנשינו בכל ארצות

הגולה, ולכם כאן, בקיבוצים ובערים — לשנה טובה תיכתבו ו שלום!

גינטר — בשם החברה —

ההנהגה של בית-הספר לנוער העולה, בברלין

במרכז החינוך להיי שיתוף עמדו המחנות המשותפים לתלמידי בית-הספר. להגשמתו של מפעל זה טרחתי על אף מסיבות הזמן הקשות. ברור שבתור משתתפים באו בחשבון רק תלמידי כיתות-היום. הרעיון בא לי כאשר קורט גולדמן, שהיה אז מנהל עליית-הנוער בגרמניה, המליץ דרך-אגב לערוך עם תגיכינו ביקור באחד מקיבוצי עליית-הנוער. בביקורי התכופים בקיבוץ הדתי של עליית-הנוער ווילהלמינגה ליד האמבורג, נתקבל רעיון המהנה בהתלהב בות על-ידי מנהלת הקיבוץ גרטרוד מילפלדר, ו"ילדיה". ואכן יצאנו בעצם ימי המלחמה, בינואר 1940, עם תלמידי בית-הספר כדי לערוך שם מחנה. הרחק מן האווירה המדכאת של בית-ההורים, בילו כאן נערים ונערות 14 ימים נפלאים בנוף היערות המושלג של סביבת האמבורג. ותוך כך ניתנה תודמנות לילדינו הברלינאים להכיר כאן חברת-נוער דתית בחייה היום-יומיים, ומה גם שמידת הכנסת האורחים של מארחינו, ילדים כמבוגרים, היתה מעל לכל שיעור. בשעות שלפני-הצהריים נתקיימו בדרך כלל שיעורים וחוגים, על-פירוב במשותף עם ילדי וילהלמינגה. שעות אחר-הצהריים היו מוקדשות לטוילים בחיק הטבע. בערבים היינו יושבים כולנו יחד במעגל גדול, ומבלים זמננו בשירה, בשיחת רעים ופעמים במסיבה. שתי השבתות שבילינו שם היו, כמובן, גולת הכותרת של ימי שבתנו שם.

בקיץ שלאחר מכן עלה בידנו לארגן מחנה נוסף; באוגוסט 1940 נסענו עם 51 נערים ונערות לשבועיים לשניבינכן, הגדול בקיבוצי עליית-הנוער. גם שם עברו עלינו ימים יפים ועליזים. בהודמנות זו בילינו גם שעות יפות רבות בקיבוץ השכן יאסן.

מחנות נוספים לא ניתן עוד לקיים, כיתוד שלאחר שזבנו ממחנה זה היה עלינו להתחיל בהכשרת תלמידי כיתות-היום, הקבוצה העיקרית, במקצוע הגננות, פרשה שיעור ידובר בה.

כל תנועה, וכן גם כל חברת-נוער, מתיעבת כפעם בפעם לפני הציבור, כדי לקשור ולקיים בדרך זו קשר עם סביבתה וביחוד עם הורי הצעירים! כך היא מבקשת להציג את פעולותיה והישגיה. יתר-על-כן, לעצם ההכנות לקראת מופעים חגיגיים אלה נודע ערך חינוכי ראשון במעלה — עבודת-צוות

בקבוצות קטנות ומילוי תפקידים מיוחדים בידי יחידים, וההרגשה כי האחריות להצלחת המפעל מוטלת על כל אחד ואחד.

החגיגה הראשונה שלנו, בחנוכה 1939, נערכה כמסיבה פנימית, בהשתתפות האורחת, מייסדת "עליית-הנוער". נפעמת למראה ילדינו במופעיהם הצנועים, ביקשה באמצע החגיגה לומר מלים אחדות. רעיון אחד מן הרברים שהשמיעה באותה הזדמנות נחרת בי במיוחד, והוא זכור לי היטב עד היום: "חג החנוכה הוא לנו אות וסימן, כי לעולם אין להיכנע לרוב באשר הוא רוב, וכי עליך ללכת תמיד בדרך המיוחדת לך ולעמוד על חירות פעלך".

רק באביב שלאחר מכן נערכה על ידינו הופעה פומבית גדולה. ב-9 במאי 1940 נתקיים באולם ההתעמלות הגדול של בית-הספר, נשף להורים ולילדיהם. למעלה מ-300 איש נענו להזמנתנו, ביניהם מראשי הקהילה היהודית, "האיגוד הארצי", המשרד הארצישראלי, וכמובן — אנשי "העזרה לנוער היהודי".

אביא כאן את ההזמנה למסיבה מוצלחת זו, שנועדה גם כהצגת תעמולה להצטרפות לעליית-הנוער:

ה ז מ נ ה

ברלין מערב 15, רח' מיינקה 10
1 במאי 1940

"מפעל העזרה לנוער היהודי"
המחלקה: בית-הספר לנוער העולה
אל הורי נערינו ונערותינו.

ב-9 במאי 1940, בשעה 20.00, עורך בית-הספר לנוער העולה ערבי-הורים פומבי באולם ההתעמלות של בית-הספר, ברחוב חורינר 76.
מטרת מסיבה זו, לתת להורים ולקרובים של נערינו ונערותינו לראות עבודתנו ולהדק בדרך זו את הקשר בינם לבינינו — לטובת הנוער שלנו ולטובת ציבורנו.

שלום,

מפעל העזרה לנוער היהודי
על החתום: יצחק שברונג

תכנית המסיבה:

1. מצעד בניסה ומפקד של תלמידי בית-הספר של עליית-הנוער בברלין;
2. המנון בית-הספר ("השלשלת");

3. דקלום השיר: "לגיבורים" מאת מנפרד שטורמן; 8
4. גאום שתיהה מפי יוהאנס וולף, בשם הקהילה היהודית;
5. מקהלת דיבור: "אל הורד ראש" (בעברית); 8
6. מקהלה: "שאו ציונה גם ודגל...";
7. "על דרכה של עליית-הנוער בגרמניה" — מנהל בית-הספר, יצחק שברונג;
8. מקהלת דיבור: "אור ואומה" מאת הדר' גרינוולד, 19 מאנהיים.

ה פ ס ק ה

9. סקירה על ממלול פעולותינו, עליידי 15 תלמידים;
10. מופעי התעמלות, עליידי כיתות יום;
11. דקלום השיר: "יציאה" מאת קארל וולפסקל; 11
12. מקהלה: "ישטפו פלגי מים...";
13. הקרנת סרט על עליית-הנוער בעין-חרוד.
14. מפקד סיום ושירת "התקווה".

אותה שנה הזמין אותנו המשרד הארצישראלי בברלין לערוך ולהגיש לעובדיו ולבני משפחותיהם תכנית לחג חנוכה. במרכזה של חגיגה זו עמדה אותה מסכת של הדר' גרינוולד "אור ואומה", שהרוזה החוזר הוא: "אנחנו בוערים — ולא גאוכל".

באביב 1941 החליטה ה"עזרה לנוער היהודי" לערוך בכל רחבי גרמניה מופעי תעמולה לעליית-הנוער — כלומר בשנה השניה למלחמה, כאשר למעשה אפסו הסיכויים לעליה. בית-ספרנו קיבל על עצמו לערוך ולבצע תכנית למופעים אלה, שהיתה לקוחה מפעולתו והווי חייו של בית-הספר. בתכנית זו הופיעו תלמידינו בכל בתי-הספר היהודיים בברלין, וכן נסענו פעם להופעה זו ללייפציג.

הופעות דומות אורגנו בברסלאו עליידי קבוצת עליית-הנוער משניבינצק, בהאמבורג עליידי קבוצת וילהלמינגנה, בפראנקפורט ע"צ מיין עליידי קבוצת שטקלסדורף.

מן הראוי לציין, כי גם קבוצות אחרות מקיבוצי עליית-הנוער הופיעו בתכניות שונות. הצטינו בפעילות הדרמאטית הניכיריאסן, שהציגו את המחזה "ירמיהו" מאת שטיפאן צווייג ואת הדראמה הקלאסית "וילהלם סל" לשיילר. בחידה זו לא היתה מקרית. במחזות אלה מצאו השחקנים הצעירים והצופים גם

יחד ביטוי לגעגועים על חיים של שלום וצדק ולהערצת המאבק לחירות. אך השתתפותם של קבוצות מעליית-הנוער נדרשה לא רק להופעות הגיגות, אלא גם לצרכים מעשיים. כך, למשל, גויסו תלמידי בית-הספר לעזרה, כאשר אורגן בחורף 1939/40 משלוח גדול לעליה בלתי-חוקית (הצד הבלתי-חוקי במשלוחים אלה עדיין לא היה אז ביציאה מגרמניה, שאורגנה בהסכמת השלטונות הגרמניים, אלא בכניסה לארץ-ישראל ללא רשיונות עליה). העולים היו מתרכזים בברלין, במשרד הארצישראלי ברחוב מיינקה, ופעמים נאלצו להמתין שם ימים אחדים, עד למועד יציאתם. בהזדמנויות אלא גויסו כאמור תלמידיו לעזרה. על-פי הוראותיהם של אנשי המשרד הארצישראלי והחלוץ דאגו הם לחלוקת המזון, הוליכו את העולים למקומות מגוריהם הארעיים, עזרו בהובלת המטען ומילאו גם שליחויות אחרות. משלוחים אלה יצאו ברכבת מברלין לווינה ומשם המשיכו דרכם בספינה, במורד הדנובה. למרבה הצער, לא כל העולים הללו זכו להגיע למחוז הפצם...

בקיץ 1940 שהיתי גם אני שבוע ימים בווינה. אֶלְפֶרֶד וְלֵבִיגֶר הפתיעני באחד הימים בהצעה לשלחני לווינה, כדי לראות שם מקרוב את בית-הספר המקומי של עליית-הנוער, מרובה-החניכים, לעמוד על צורת ניהולו ואולי לקבל שם השראה לשיפורים אפשריים בבית-ספרנו בברלין. הרעיון הלהיבני, וכך נסעתי בימי המלחמה, ב־18 באוגוסט 1940, לווינה. לבירת אוסטריה לשעבר הגעתי לאחר נסיעה בקרון געול וחתום. עברנו דרך צ'כיה הכבושה, אשר היתה ל"פרוטקטוראט בוהמיה-מוראביה". בהגיעי לווינה נתקבלתי על-ידי החברים, שלא היו מופרים לי, בלבביות יתירה. בית-הספר של עליית-הנוער בווינה עשה עלי רושם כביר. מנהלה של עליית-הנוער באוסטריה היה אהרון מנצ'ר, שביקר כעבור זמן בבית-הספר שלנו בברלין והתארס שם עם המדריכה לוטה קיינר. הוא הצטיין כמדריך וכאיש-ארגון. לשם ניהולו של בית-הספר, שהיו בו למעלה מ-400 תלמידים, עמד לרשותו סגל של מורים ומדריכים מעולים מתנועות שונות. כמנהל בית-הספר כיהן הפרופיסור ליאו קולקה. בעת שהותי שם השתתפתי גם בישיבות שונות של סגל המורים והמדריכים. כן השתתפתי בשיעורים רבים ובהגיגות. כפעם בפעם התפנית גם לסיורים בחצוצות העיר בהדרכת החברים במקום, אך את רוב זמני ביליתי בקרב תנועות הנוער, ומה גם שאחרי סיפוחה של אוסטריה לגרמניה הנאצית איבדה עיר זו בעיני, כיהודי, הרבה מכוח משיכתה.

שירות מיוחד שהוטל על תלמידי בית-הספר בברלין היתה התורנות בשמירה מפני התקפות האוויר. על-פי הוראה מטעם מפקדת הג"א בברלין, טעונים היו

גם בניגים לא-מיושבים שמירה בשעות הלילה. מספר השומרים נקבע לפי גובהו והיקפו של המבנה. כך נאלצנו גם בבנין בית-הספר שלנו לקיים שמירת-לילה קבועה של שישה אנשים. לאחר שהבנין נפגע בקיץ 1941 בהפצצה והיה הכרח לפנותו, הועבר בית-הספר באופן ארעי לבנין הסמינר לרבנים לשעבר, ברחוב ארטילריי¹². גם שם היינו נאלצים להעמיד שמירה משלנו. למטרה זו נועד חדר מיוחד במרתף הבית, בעוד שברחוב הורינר שימש לכך חדר המורים. לכל שומר שולם על-ידי הקהילה סכום של 2 מארק לליל-תורנות, דמי כיס רצויים לנערים. סידור התורנות נקבע על-ידי ועד בית-הספר. הנערים צידו בקסדות ובמקרה של התקפה היה עליהם לערוך בדיקה מדוקדקת בכל הבית לשם גילוי פגיעות. במקרה הצורך היה עליהם גם להפעיל את מכשירי הכיבוי.

לדיננו לא היתה שמירה זו בחינת טירחה, כי אם הזדמנות נוספת לבלות בצוותא. היינו משתמשים בשעות אלה, מ־10 בערב ועד 6 בבוקר, לשיחות ממושכות ולפרקים אף לעבודה משותפת, ובלילי שבתות היינו מקבלים שם את השבת ומדליקים שם את הנרות.

אחרי זמן-מה עברנו לבית-המשרד הארצישראלי. שם לא נדרשנו עוד לדאוג לשמירה הלילית. במקום זה נשארנו עד שהמשרד עצמו חוסל בסתיו 1941.

אנחנו קרבים ובאים לפרק הנעילה בקורות "בית-הספר לנוער העולה" — הלוא היא פרשת ואנזה. באחד מימי הסתיו בשנת 1941 זימן אותי האנס וְנֶדֶל¹³ למשרדו שברחוב מיינקה וסיפר לי על ההצעה המוזרה שהציעה לו הגיסטאפו בהיותו מנהל ה"מחלקה להכשרה מקצועית". וזה סיפור המעשה: בפרבר ואנזה¹⁴ החרים הגיסטאפו וילה עם המגרש מסביב, שהיתה שייכת ליהודי, ל"יוסטיצראט" אופנהיימר. בתוך הווילה היתה מוצבת יחידת אֶס-אֶס. ההצעה היתה להטיל את עיבוד האדמה על נער יהודי — ללא כל תשלום, והיכול יימסר לידי אֶס-אֶס. טענת הגיסטאפו היתה: "הלא ברצונכם להכשיר את אנשיכם לקראת ארץ-ישראל, הרי לכם איפוא הזדמנות לספק להם עבודה שיש בה הכשרה חקלאית".

תחילה סברתי, שתיפגע בשל כך ההוראה בבית-הספר לנוער העולה ועל כך יש להצטער. כנגד זאת הציע האנס ונדל לשלוח את הילדים בשתי משמרות לעבודה בוואנזה, כל אחת לחצי שבוע — וכך תוכל משמרת אחת להמשיך בלימודיה בבית-הספר כשהמשמרת האחרת עסוקה בעבודתה בוואנזה. הוא חייב את הצעת הגיסטאפו, שכן היה נראה לו שעל-ידי כך

ייצגו ילדינו מעבודת כפיה אחרת, ולא עוד אלא שיינתן לנו בדרך זו לשמור על מסגרת בית-ספרנו. לכן הוחלט בישיבה נוספת להסכים להצעת הגיטטאפו.

מימושה געשה בדרך זו: אותם תלמידים שנימנו עם הקבוצה העיקרית, כלומר היו אצלנו במשך כל היום — חילקנו לשתי קבוצות. האחת למדה בבית-הספר בימי ראשון, שני ושלישי ואחר-כך נסעה לוואנזה לימי רביעי, חמישי וששי. הקבוצה השנייה נהגה במהופך. הילדים עצמם נלחבו להצעה החדשה, משום שנתנה להם לנסוע לוואנזה היפה באופן טדיר, וגם בשל האפשרות לעבודה גופנית בחברתם שלהם ולחיי חברה מחוץ לכותלי בית-הספר.

למנהל של מה שנתכנה עתה "בית-ספר לגננות ואנזה" שפופח ל"בית-הספר לנוער העולה", נתמנה גיאורג אלכסנדר, גיסו של מארטין גרסון. הילדים הועסקו בעבודה משעות הבוקר עד לאחר-הצהריים ועשו בה בחשק, ולמדו תוך כך גידול ירקות ופרחים. הפיקוח על המפעל ניתן בידי איש אס-אס שגר במקום, ושמו פרידריך. גם אלכסנדר ואשתו גרו בחוף, ועד כמה שיישמע הדבר משונה, היחסים בינו ובין האס-אס התנהלו באורח של שכנות קיימת. כפעם בפעם ביקר פרידריך במפעל, אך לא התערב מעולם במה שנעשה בו. ואמנם דאג המנהל אלכסנדר להחזיק את הגן ואת החלקות המעובדות בסדר מופתי. לימים אף ניתן לילדינו לקחת הביתה מקצת מן היבולים, ממה שנפסל לאכילת אנשי האס-אס.

בדיעבד נתברר שהעבודה בוואנזה היתה בה תועלת: כשפורקו בחודש אוקטובר 1941 כל בתי-הספר היהודיים העל-יסודיים ובני-הנוער היהודיים חויבו לעבוד בבתי-החרושת¹⁶ — ניתן לאנשי בית-הספר לנוער העולה להוסיף ולהיות יחד. אף עלה בידנו — אחר סגירת בית-הספר — להעביר את ההוראה ואת הפעולה החברתית לוואנזה. גם אני יכולתי לנסוע לשם פעמיים בשבוע למשך שעתיים, בעזרתו של אלפרד זלביגר, שהיה ממונה בעת ההיא על הפעלת היהודים בעבודה.¹⁷ לאחר הפסקת עבודתי בתור מורה עבדתי באחד המטבחים העממיים היהודים בתור עוזר במשך יום שלם. בדומה לאחרים, שעבדו ב"איגוד הארצי של יהודים בגרמניה", ניתן גם לי רשיון נסיעה לכל שטחה של ברלין, וכך לא הייתי כפוף לאיסור הנסיעה הכללי שנקטו לגבי היהודים.¹⁸

אחר-הצהריים היינו יושבים באחת התמזמות שבגן, בוואנזה. אמנם לא ניתנה עוד הוראה סדירה במסגרת של כיתות, אלא גערכו "שיחות" בלבד — תמיד

במסווה של "הוראה מקצועית" בגננות שאישרו לנו השלטונות. תחילה עוד הוריתי עברית, היסטוריה יהודית, ידיעת ארץ-ישראל וצינונות — ככל שהיה בידי לתת. לאחר מכן דנו בבעיות אקטואליות של מצב היהודים. מובן מאליו הוא, שהוראה זו היתה אסורה כלפי חוץ. רשמית הופעתי בוואנזה בתור מורה לגידול ירקות ופרחים. כך הפקתי תועלת מחקופת הכשרתי בהולנד. אם אירע והמפקח מטעם האס-אס, פרידריך, הופיע בסיוריו גם בחממה שלנו, החלפנו מיד את הנושא, כפי שהוסכם בינינו לפני כן. מפליא הוא, עד מה הבינו הילדים את המצב והיו מסוגלים לשאול את השאלות המתאימות, או להשיב את התשובות המתאימות. לדוגמה, שעה שדיברנו ב"התפתחות בנין הארץ", הרי ברגע שנכנס פרידריך לחממה, ידעו הם לשאול על התפתחות הזרע של הגזר, או — שעה שדיברנו על מוצאו של הרמב"ם — לשאול על מולדת העגבניות.

בדרך זו עלה בידנו להמשיך בפעולת בית-ספרנו בוואנזה עד לתחילת אוגוסט 1942, כלומר עד לאותו יום שהגיעני איום ההגליה ושעל כן החלטתי לרדת למחתרת.

עוד יש בידי דו"ח מן הימים ההם, פרי עטם של מרים סימון ואריה דוידוביץ מקבוצתנו "מכבי-הצעיר". בחלקו הראשון מסופר על פעולתנו בתנועה, ובחלקו השני — על בית-הספר לנוער העולה. ואלה דבריו:

מכבי-הצעיר—ברית-הנצופים
בית-הספר לנוער העולה
הברים יקרים,

מכבי-הצעיר מוטר לכם היום דו"ח פעולה. כיון שכל החברים מוסיפים לבקר בבית-הספר אנחנו כוללים בו גם דו"ח על העבודה בו.

אפשר שיש חושבים שעבודת תנועתנו מיותרת היא בשל פעולת בית-הספר. בכל זאת אנחנו סבורים שגם היום — או דווקא כיום — יש צורך בעבודה מיוחדת ברוח תנועתנו בכל המסיבות. מובן מאליו, שאנחנו עושים ככל יכולתנו למען העבודה הכללית המשותפת ב"החלוצי" ובעליית-הנוער. בכל זאת יש להוסיף ולפעול בהיגוך הטיפוסי לתנועתנו כאן ובארץ. אלא שעבודת תנועתנו תהיה בה משום תוספת בלבד.

כל קבוצה עורכת שיהיה — אחת לשבוע, וטיול — אחת לשבוע. הבוגרים עוסקים בגורדון, בהדרכת ארווין (סיכאואר), הבינונים עוסקים עם יצחק בנושא "סוציאליזם של העם", והצעירים לומדים תולדות הצינונות, בהדרכת

רה"י ברנשטיין.¹⁸ מלבד אלה לומדים הבוגרים ג'יו ג'וטו, בעוד שהבינוניים מבליים את סוף השבוע בהרמסדורף, מקום שם יכולים לחיות ולעבוד יחד שלושה עד ארבעה ימים.

כשמרגישים אנחנו בצורך לתת ביטוי למהותנו ולמצוא את הצורה המיוחדת לנו, אנחנו עורכים גשפים או מיפקדים; האחרון היה ביום מותו של טרומפלדור, ועוד אחד בחג הפסח, למרות קשיים גדולים יכולנו לערוך את ליל-הסדר גם בשנה זו בדירתה של משפחת לוין היקרה, בשני הלילות, וזו היתה תוויה גדולה. אלפרד (ולביגר) היה לעתים קרובות אורחנו בשף או במיפקד, פעם אחת נכח גם לודוויג (קוסנר).

תפקיד חשוב הוא לשמור על הקשר עם נקודות ההכשרה, ביחוד עם יאסן ועם האוולברג. גם בשנה זו יערכו הבינונים עם יצחק שיל באופנים ליאסן ולפני כן לאייכו, כשם שעשו כך אשתקד להאוולברג ולפני כן לבקודות ההכשרה בהאמבורג.

במחצית השנה האחרונה נתקבלו שלושה חברים והוצאו שני חברים. בחורש זה מלאו לבית-הספר שנתיים ימים. החברה התקדמה מבחינה פנימית ונתלכדה. דבר זה נעשה ביחוד על-ידי ניפוי המור ועל-ידי צמצום בבחירה — מטום שאי-אפשר עוד לקלוט חברים במספר גיכר בקיבוצים.

ההפצצה על ביתנו ברחוב הוריוגר הביאה בעקבותיה הטבה במצבנו — קיבלנו חררים משלנו בביתנו ברחוב מיינקה.

לרגל הסמינר למדריכים באו ארבעים חברים לברליו, והשעות שעשינו יחד גרמו לנו החרענות ניכרת.

חשיבות מכרעת לבית-הספר נודעת לעבודה שנוספה לנו במפעל הגננות בוואנוה. הכל קיבלו על עצמם בשמחה את התוספת המרובה בעבודה — אם בדרכים ואם בזמן.

הוקם שירות כוננות מתמדת לפעולות עזרה במשרדים, לעזרה ראשונה וכ"י. תכנית ההוראה הנוכחית — שעכשיו עושה בה יצחק בלבד אחר פרישתם המודרגת של כל המורים — כוללת: עברית, תנ"ך, תולדות הציונות, גיאוגרפיה, ספרות, הכשרה סוליטית, ידיעות יסוד (לפי דוגמת שניבינכן).

הפעולה בוואנוה מנוהלת על-ידי מנהל המפעל אלכסנדר. לפי הצעתנו הוסיפו על העבודה בחוץ ובחממות עוד הוראה מקצועית סדירה. ברשותו של אלפרד ניתן לנו לקנות פאטיפון. דבר זה הביא להעמקת הפעולה האמנותית. יצחק הקדים דברי מכוא והסבר ליצירות רבות, ששמענו אחרי-כן מעל תקליטים, ודבר זה היה בו כדי להעשיר אותנו בהרבה!

כללו של דבר, אנחנו סבורים שאל לנו לנוח אלא עלינו להתקדם עוד ועוד. אנחנו נבנסים עתה לשנת פעולתנו השלישית, כשאנחנו בוטחים בכל אנשינו ובעיקר — בארץ.

אנחנו דורשים בשלומכם בלבביות!

בשם החברה: אריה — מרים — יצחק

דו"ח זה נשלח לכל קיבוצי ההכשרה — גם של עליית-הנוער וגם של ההכשרה המקצועית, וכן למרכז "החלוץ".

זלביגר גורה למוות כבר בנובמבר 1942. מכתב אחר, שנכתב באותה תקופה בערך, נתקבל מתברנו גינטר יוסף דונברג (בן 19) ממחנה אושוויץ. מכתב זה, המופנה אל החבר גינטר אריה דוידוביץ, אינו מכיל שום רמזים על אודות גורל היהודים. וזה לשונו:

10.7.1943

גינטר היקר!

אינך יכול לדעת, עד כמה שמחתי במכתבך, וביחוד — בחבילתכם. היום יש לי טוב הזדמנות לכתוב לכם. אין עליכם לדאוג לי! חוקה תקותי לעבור זאת. אך מה שלומכם? תמיד אני מהרהר בכלכם, בקבוצתנו ובבית-הספר. אני פכשיו לבדי, לא עוד עם האחרים, ויש לי עבודה טובה. שלחו לי תבילות הרבה עד כמה שאפשר וכתבו לי שלוש כתובות (לאושוויץ בשלויה עלית — לברקנאו, ואל "מ" אולם תבילות רק לאושוויץ ולי" מ). דרישת שלום לכולכם, ביחוד ליצחק ולאסתר.

היה ברוך מידריך הנאמן

יוסף

משותף לשני המכתבים הללו הוא רצון-חיים בלתי-מעורער, תחושת הקשר החי עם החברה הישנה וכוחות הנפש האיתנים שהעניקו להם חיי התנועה וכל שלמדו שם. דוגמא לכך, הזכרת ה"הבדלה", במכתבה של קארלה. אף באמצעות תחנות שידור זרות החלו מסתגנות טיפין טיפין ידיעות על השמדה המונית של יהודים ותסיבות אוכלוסים מעמים אחרים. אמנם ההאזנה לתחנות-חוץ היתה אסורה בתכלית האיסור וכל עברייני על הוראה זו צפוי היה לענשים כבדים ביותר. יתר על כן, עוד ביום הכיפורים של שנת ת"ש 1939 נלקחו מן היהודים כל מקלטי הרדיו. למרות זאת ישבנו גם אחר-כך לעתים קרובות אצל ידידים לא-יהודים, או בתקופה הבלתי-תוקית בבתי האנשים שהעניקו לנו מחסה, כדי להאזין בשעות הערב והלילה לשידוריהן של תחנות-חוץ, על פי רוב מאנגליה. אות-התחנה המפורסם של תחנת הבי.בי.סי היה לדינו תמיד כעין קריעת-חלון אל החירות. הידיעות אף-על-פי שהיו לפרקים אופטימיות מדי ופעמים אפילו משוללות-יסוד — כגון פרסום תכניות המלחמה של בעלות-הברית והנבואות בדבר התמוטטותה הקרובה של ממלכת היטלר — גסכו בנו שוב ושוב אומץ רוח. שמיות מעל לראשינו וכריות משני צדיו של מקלט-הרדיו כדי לעמעם את הקול, האזננו צמודים אל המקלט, לקול הקריין מעבר לתעלה. כך גם שמענו לראשונה על

הדרך לחיים במחתרת

הרעיון בדבר ירידה למחתרת צץ לראשונה בחורף 1941—1942. באוקטובר 1941 החלו ההגליות מברלין. או לא העלה איש מאתנו על דעתו, כי פירושה של הגליה זו — מוות מידי הרוצחים. למרות נסיוננו המר בתשע השנים הראשונות ל"רייך בן אלף שנים", עדיין היה רעיון זה מחוץ לגדר השגתנו. עד אז ידענו על מה שקרוי היה "מעצר-מגן", אף נודע לנו כפעם בפעם על עיגולים ומעשי התעללות בעצירים יהודיים בשעת חקירתם, וכמובן שמענו מכבר על קיומם של מחנות הריכוז. אולם השמדה שיטתית — רצח המוני במאה ה-20 — זאת עדיין לא היינו מסוגלים להעלות ברעתנו. כיון שהוגדרו ההגליות רשמית בתור "פינוי" או "עקירה", דימינו כי המדובר בהעברת אנשינו למחנות עבודה ב"מזרח", ששם אמנם הם אנוסים לעבוד בתנאים קשים מאד למען מכותת-המלחמה של הרייך השלישי, אך בלא סכנה לעצם קיומם.

רק מעט מעט, בחדשים האחרונים לשנת 1941, התחילו מסתגנות שמועות אימתניות על כוונת הנאצים להשמיד בכל ארצות-הכיבוש את יהודי אירופה מכל וכל. בוודאות נודע הדבר לנו, לחברי התנועה, למעשה רק בשנת 1943, כשקיבלנו ידיעה ישיר ממחנות-ההשמדה. באחד מימי יולי 1943 קיבלנו מחברת התנועה קארלה ואגנברג, שהוגלתה מברלין בהיותה בת 17, מכתב קצר ממחנה הריכוז בירקנאו. שעה שנמצאה בעבודת-חוץ הצליחה לתחוב בידי גרמני מכתב וזה שילשלו לתיבת-הדואר בימי חופשתו בברלין, וכך הגיעה הידיעה אלינו. לא כל דברי המכתב היו מחוננים לנו די צרכם. אולם הזכרת המלה "תנור" באותיות עבריות, היתה רמז ברור. כן היתה חד-משמעית התוספת "רבים מאתנו כבר נמצאים עם אלפרד", שהרי ראש תנועתנו אלפרד

השמדתם ההמונית של בני עמנו במזרח. זוכר אני, בין היתר, את סיפורו של נהג-קטר שנמלט אל מחוץ לגרמניה; הוא סיפר כיצד רכבת-המשא הנחוגה בידו, גדושה יהודים, נעצרה בשדה הפתוח ונמצא כי חלק מבין "הנוסעים" בקרונות-הבקר כבר הוציאו את נשמתם מחמת מחנק ותשישות, ואילו השאר נרצחו בו במקום...

בינתיים הכרתי היכרות קרובה יותר את החברה און (אדית וולף) ממחלקת התרבות של מפעל ה"עזרה לגוער היהודי", והיא הבהירה לי כבר בסוף שנת 1941, אחר שובה מסיור מודיעין בווינה, כי יש למצוא דרכים ואפשרויות כדי לחמוק מן ההגליה. בחדשים הראשונים של שנת 1942 התוותרה לפני און את תכניתה להתחמקות ממשלוחים ולירידה למחתרת, תוך צפייה לקיצו של הרייך השלישי. תחילה דחיתי הצעה זו לחלוטין, שהרי כיהודי שהונך ברוח העקרונות הפרוסיים, אפילו לא הייתי מסוגל להעלות על דעתי שאתהלך בניירות מזויפים, דבר שהוא תנאי מוקדם לכל חיי מחתרת. אבל און דבקה בעקשנות בהצעתה — בטענה, כי על כל יהודי מוטלת החובה המוסרית לקיים את נפשו למען בניו הארץ לאחר המלחמה ולמען חיי האומה בכלל, ואל לו לפשוט צוארו לשחיטה כבהמה. כאשר העליתי רעיון זה של און בצמרת התנועה עורר אך תגובות שליליות. היו שדחוהו כדמיוני מעיקרו והיו שחשבוהו בלתי הולם את האדם החלוצי. אפילו אלפרד זלביגר הביע אז את דעתו, כי על אנשי "החלוצ" מוטלת החובה הקדושה לעבור גם בהגליות בחינת "חלוצ" לפני המחנה". בוויכוחים הולכים ונשנים הזדהו רוב החברים עם עמדה זו. רק מיעוט מבוטל מוכן היה לשקול מוצא של בריחה.

בקיץ 1942 התחלתי אף אני להסתגל מעט מעט במחשבתי אל האפשרות של ידידה למחתרת. בינתיים הסבה לי חוויית הגליותו של אבי ועזו נפשי קשה. אבי קיבל ביולי 1942 את הפקודה להתייצב במחנה האיסוף שברחוב לבצו. התווכחתי עמו וניסיתי לשכנעו לרדת למחתרת, ולא להצטרף למשלוח. אולם הוא לא היה מוכן לאמץ רעיון זה. אף הוא לא היה מסוגל להעלות אפשרות מעין זו על דעתו, שכן לא סטה מימיו אף לא כמלוא הנימה מדרך החוק והסדר. במלחמת העולם הראשונה לחם למען גרמניה בשתי ההזיות. הוא לא יכול היה להאמין ש"המולדת הגרמנית", אשר למענה מוכן היה לתת את חייו, עשויה כעת ליטול אותם ממנו. אכן, גישה זו טיפוסית היתה לחוגים נרחבים של יהדות גרמניה. דוגמה מאלפת לכך עשויה לשמש התנהגותם של בעלי-הבית שלי דאז, משפחתו של הדר' לויזון, מורה בבית-ספר תיכון, שכל ימי חייו היה פקיד פרוסי נסור. כאשר קיבלו בני המשפחה בפברואר 1942

את הפקודה להתייצב למשלוח, התכוננו כולם במשך ימים רצופים לקראת מאורע זה כאילו לא היה מדובר אלא בשינוי מקום או בשינוי דירה: בערך בדק יסודי של בגדים ולבנים, מה שטעון היה תיקון תוקן, המזוודות נאדו בקפדנות — ולבסוף ניקו את הדירה ניקוי יסודי "שלא לתת פתחון פה לבריות לדבר בגנותם..."

לעולם לא אשכח את ערב הפרידה מאבי. המשפחה כולה, כל הדודים והדודות התכנסו עוד פעם בדירת הורי. היה זה, כביכול, טכס של קבורה בחיים. ואמנם האמינו כולם — אפילו עתה — כי ישובו להתראות, אף כי היו נרגשים מאד, התחבקו תוך בכי לפרידה ה"ממושכת". מאליו יובן, כי בהודמגרות אלו היו נמנעים מלשהות זמן רב בדירתו של מועמד להגליה, כיון שתכופות נלקחו גם יהודים שנמצאו באקראי בדירה, אפילו לא נכללו ב"רשימה". אגב, הגליית אבי נדחתה זו הפעם, וארבעה ימים אחרי הפרידה המשפחתית נמסרה לי הידיעה הטלפונית המפתיעה, באמצעות משרדו של אלפרד זלביגר, כי אבא שוב בבית. לא יקשה לתאר את שמחת הפגישה עמו, שכביכול קם לתחייה. גם בפגישה זו זלגו דמעות, אך הפעם דמעות-גיל! בעל בית-החרושת לנשק, שבו עבד אבא, ניגש אישית למחנה-האיסוף שבבית-הכנסת ושם הצליח לשחררו להמשך עבודתו בבית החרושת, תוך הדגשת הצטיינותו של אבא בעבודתו וחשיבותו של ייצור-התחמושת למען הנצחון הסופי. מקרים דומים של שחרור יהודים ברגע האחרון קרו כפעם בפעם, ובכלל ידוע היה כי בשאלת הגליית-יהודים היו מתגלים סכסוכים בין הגיסטאפו לבין אנשי התעשייה. התעשייה, ובפרט תעשיית-הנשק, עבדה במלוא המרץ ובמאמץ עליון להגברת מיכסות הייצור. על כן זקוקה היתה לכל כוח אדם שניתן היה לגייסו, וקרה גם שתעשיינים נעזרו בנימוק זה להצלתם של פועלים יהודיים. על כל פנים, באותם הימים היתה זו דרך לשתרור מהגליה. אמנם בכל המקרים המדובר היה בדחיה זמנית בלבד — כפי שהיה ידוע לכל, אך לגבי הרחויים שימש הדבר מקור לתקוה חדשה, שמה יצליחו להינצל גם להבא מן הגזירה. עד שלבסוף הגיע ה-27 בפברואר 1943, אוהו יום-אימים ונורא מכל ליהדות גרמניה כולה. ביום זה פתחו במבצע של מעצר המוני וחיסול המוני של היהודים. והפעם נכללו גם כל אלה שזכו לדחיה. במאבק בין התעשייה לגיסטאפו נחלה זו את נצחונה השני. ממבצע המוני זה לא הור גם אבי.

באותו יום כבר חייתי זה חצי שנה חיי מחתרת. ככלות הכל שוכנעתי כי עלי ללכת בדרך זו. און לא פסקה מלהתור למטרתה, להניעני כראשון לקבל

את תכניתה. בין שאר הכנותיה לקראת ירידה למחתרת, הפיצה בין קרוביה וידידיה את הבדוטה כאילו התארסנו, כדי להבטיח בדרך זו בבוא העת את נכונותם של מקורביה לעזור לי, לתת לי מחסה וכדומה.

באמצע אוגוסט 1942, כאשר קיבלתי לבסוף גם אני את הפקודה, להיות נכון להילקח למחנה-האיסוף שברחוב לבצ'ו ב-28 באוגוסט בשעה 18.00, גיטל עלי להכריע. אותו זמן עדיין כפוי הייתי לעבוד בבית-התמחוי של הקהילה היהודית, ואילו און נמצאה אז מחוץ לעיר. שכן נתלוותה אל אמה החולנית, נוצריה "אריח", במסעה להרים לשם ריפוי. אך קודם לכן הכריזה אותי להבטיחה, שלא להצטרף בשום פנים ואופן למשלוח, אלא לטלגרף לה ללא-דיתוי, אם אקבל את "הרשימה" בהיעדרה.

תפוס הרהורים התהלכתי בימים ההם אנה ואנה לפני בית-הכנסת שברחוב לבצ'ו. לפנים היה זה אחד מבתי-הכנסת היפים והגדולים מבין בתי-התפילה הליבראליים בברלין כולה. גם שריפת בתי-הכנסת משנת 1938 יצא בהריסה פנימו בלבד. הגיסטאפו הפכה למחנה-איסוף ליהודים לפני הגלייתם. למילוי תפקידו החדש צוייד בזהק במורונים ישנים ובמצעיקש, כמשכב לאנשים, שהחזקו כאן ימים בפיקוחם של סדרנים יהודיים, לפני הסעתם במכוניות-משא לתחנת-הרכבת, בדרךם לפולין. והנה בעמדי לפני בית-הכנסת, נגלתה לעיני כתובת באותיות-זהב עבריות, מעל לשער הכניסה הרם, שלא היה אלא דבר ישעיהו הנביא: "בית יעקב לכו ונלכה". לואי והשכילו אבותינו לפרש נכונה קריאה זו! הלא היתה זו סיסמתם של ראשוני החלוצים, הביוליים, שחירפו נפשם לעלות לארץ-ישראל השוממה לעבוד את אדמתה ולחיות בה כבני חורין. אך היהודים הגרמנים ברובם אטמו אזניהם מדבר הנביאים הקדמונים, כשם שלא ביקשו לשמוע לדבר המוכיחים החדשים — כפינסקר הרצל. הציונות כפתרון לבעיית היהודים היתה תמיד מקור לבוז ולגלוג, שהרי — "אצלנו בגרמניה לעולם לא יוכל לקרות מה שקרה ברוסיה". והנוער היהודי, עד כמה שהבין את רעיון הציונות והתכונן להגשימו, זכה אף הוא לקיתונות של לעג מצד הדור הקשיש. ואילו עתה אנוסים היו יהודי גרמניה למלא אחרי הסיסמה "בית יעקב לכו ונלכה" — אמנם אף הם למורת, אך לא לחיים אלא למות.

פניתי בראש ובראשונה לאלפרד זלביגר. אליו בא להתיעצות גם לדוויג קוטנר, שבמקרה הגיע בימים אלה לברלין מקיבוץ עליית-הנוער שניבינכן שבהנהלתו. בשם "קיבוץ" נקראו אז על-ידינו גם הבתים שבהם רוכזו צעירים יהודים שנשלחו לעבודת-כפיה במפעלי-חרושת שונים. לחברים אלה ניתנה

האפשרות להמשיך ולנהל חייםם בנוסח קיבוצי, בכל הנוגע לפעילות תרבותית, צריכה משותפת וכד'. על דעת עצמי, בלי הסכמת הנועתנו או "החלוץ", לא רציתי להכריע. החברים נחרדו בהיודע להם כי קיבלתי פקודה להגלייה, שכן מבין כל החברים המרכזיים בתנועתנו הייתי אני הראשון שנקרא לכך. שוב הרציתי לפני שני החברים את התכנית לרדת למחתרת. והפעם אושרה התכנית. ויתרה מזו: אלפרד הביע את נכונותו להקציב לי מדי חודש בתדשו סכום של מאה מארק — מן הקופה "השחורה" של "החלוץ", כן קבענו מראש פרטים נוספים לימים הבאים — כך, למשל, נקבע איש-קשר להמשך הפעולה שהודרכתי עד כה. לתפקיד זה קבעו את חברנו הארדי פלאוט. אשר להצעה שהעליתי עתה כהצעת ההלטה — לחייב גם את שאר החברים לרדת בעוד מועד למחתרת, השמיע אלפרד זלביגר זו הפעם הראשונה דברים, שניתן לפרשם כתגובה חיובית. הוא אמר: "קודם כל עשה אתה את הנסיון הזה, אחר נחזור ונדון בדבר". ב-27 באוגוסט 1942, הוא היום האחרון לפני ההכרעה הגורלית, ניגשתי בשנית לאלפרד — כדי להיפרד ממנו. כאשר שאלתי, במה עלי לעסוק בימים הבאים לכשאשב במחבוא, השיב לי: "עתה, הואיל ויתיה לך זמן פנוי די והותר, מוטלת עליך החובה להעלות הכל על הכתב, כוונתי לתולדות תנועתנו, לתולדות עליית-הנוער ו"החלוץ" בתקופת המלחמה, במשטרו של היטלר... מעולם לא שכחתי הוראה זו, ועל כן משתדל אני למלא אחריה — אף כי רק כיום, כעבור שנים רבות.

לא עלה על דעתי כי שיתה זו תהיה פגישתנו האחרונה. כל שאר ההתייעצויות בינינו התנהלו מעתה באמצעות איש הקשר, הארדי פלאוט. כעבור שלושה חרשים לא היה עוד אלפרד בין החיים...

לפני פרידתנו עוד הפציר בי אלפרד לנהוג מעתה משנה זהירות ולא להודיע לאיש על ירידתי למחתרת, שאם יחקר מישהו על-ידי הגיסטאפו יוכל לומר בלב שלם, כי אינו יודע דבר. לפיכך אף לא סיפרתי לבעלי-הבית שלי דבר על אודות תכניתי. באותם ימים התגוררתי ברחוב טילה-וארדנברג מס' 28, לשם עברתי אחרי הגליית בעלי הבית הקודמים שלי, במשך שנים, משפחת הדר' לויון, כנזכר. את בעלי הבית הגוכיים גיסייתי להטעות בתחבולה פשוטה: העמדתי בחדרי שתי מזוודות ישנות מלאות אבנים וכיסיתי אותן בשתי שמיכות ישנות, כאילו כבר השלמתי הכנותי לקראת ההגליה. ואילו בלילה, אור ל-28 באוגוסט, הוצאתי משם בחשאי את שאר המזוודות שהיו עמי, בעזרת חברים אחרים מקבוצתי, שגיליתי להם את תכניתי בסודי סודות. יצאנו אפוא באישון הלילה, איש איש ומזוודה בידו, להפקידן אצל משפחת

שנות מבין ידידי, שהביעו את נכונותן לשמור בבתיהן את תפצי האישיים. הדבר היה כרוך בסכנה, עלולים היינו להיעצר בדרכנו על ידי שוטר. מזוודות אלה הכילו בגדים, לבנים, וכן ספרים, קובצי תצלומים, מסמכים ומכתבים.

באותם הימים לא היה קשה למצוא אנשים ומשפחות שמוכנים היו לקבל רכוש של יהודים לשמירה עד יעבור זעם, ובשל כך גם הודבק להן כינוי היתולי מיוחד. מהם שמרו בנאמנות על הרכוש המופקד בידם עד לאחר המלחמה, אם לא הושמר יחד עם רכושם הם באחת ההפצצות מן האוויר. ואכן לאותם מעטים מבין אנשינו שחזרו בשלום לברלין ממחנות הריכוז או ממחבואיהם, הושב רכושם ברוב המקרים. אמנם במקרים אחדים נעלמו עקבותיהם של שומרי־הפקדון אחרי סיום המלחמה ועמם אבד גם הרבה רכוש יהודי. ואין בכך משום פליאה, שכן בשלהי המלחמה ובימים שלאחריה היו גם לא־יהודים בגרמניה נתונים בתוהו ובוהו, פונו מעריהם וכדומה, וכך נעשו בסופו של דבר גם רבים מבין הגרמנים לנפגעי המלחמה והממלכה הנאצית. קרה, כמובן, ששומרי־הפקדון גרמניים מעלו באמון שניתן להם ושלחו ידם ברכוש ידידיהם היהודים, מה גם שרכוש זה כלל לעתים גם דהייסיים וחפצי ערך, ופעמים היתה נכונותם לעזור אך חיפוי לכוונתם להתעשר מרכוש היהודים. לחברתנו אֶוּוּה פליישמן, למשל, הוחזר רכושם בשנת 1945 רק בהתערבות המשטרה.

פרק עצוב הם מכתבי הפרידה הרבים שקיבלתי עד ה־28 באוגוסט — "מכתבי תנחומים", כפי שכיניתי אותם. אכן הרגשתי כאילו מוטל עלי לקבל בעצמי את מכתבי התנחומים לרגל מותי הקרוב; הידיעה על אודות הגלייתי הקרובה נפוצה במהירות בין אנשי תנועתנו. הגיעו אלי מכתבים נוגעים עד הלב, לא רק מברלין אלא מגרמניה כולה. חברים רבים צירפו למכתביהם תצלום וכולם הביעו לי שוב את רחשי ידיהם ותודתם. מבין המכתבים הללו ייזכר לדוגמה מכתבו של ראובן ברגשטיין בן ה־16 שנסתיים במלים אלה:

"על כל מקרה רוצה אני להיפרד ממך. בשעת קריאת יוליוס קיסר לשקספיר בכיה"ס ציינת אתה עצמך לפנינו את פיסקת־הפרידה היפה, החלה היום גם עלינו:

אם ניפגש — נישק עוד, כדברידך.
ולא — אמת נכון: יפה נפרדנו."

הנה לדוגמה מכתבו של ברנד אופנהיימר (חבר הוועד של בית־הספר לנוער העולה בברלין):

נויאָנדורף, 26.8.1942

יצחק היקר!

כאשר הגיעה אחמול הידיעה, כי עליך ללכת, היינו כולנו מוכים צער. כראשון מבין שורותינו, נגזר עתה עליך ללכת. יודע אני, כי גם בדרך חדשה זו תהיה מופת לכולנו כאשר היית תמיד. ברוחנו לוחצים אנו את ידיך, ועליך לדעת: החברה שלנו שרירה וקיימת והיא תמשיך לפעול על פי דרכך־דרכנו. יוסיף לך דבר זה כוח.

העורך זוכר מה הייתי כאשר באתי אליך לראשונה, וכיצד התפתחתי? אני מודה לך על שהורית לי שוב את הדרך אל התנועה. יתנבא גם דבר זה בטחון לך, כי שום דבר לא היה לשוא. נתראה בארץ!

היה חוק!

שלך ברנד.

בלילה האחרון לחיי החוקיים עוד ירדה על ברלין הפצצה כבדה. אף־על־פי־כן עוד הספקנו להגיע בשלום עם מזוודותי. למחרת היום הסדרתי עניינים אחרונים, וכבר בשעת צהרים עזבתי את הדירה. אחר־הצהרים נפגשתי עם אריה דוידוביץ, הנאמן מבין חברי קבוצתי. יצאנו יחדיו אל פרבר פיקלסברג, כדי לחמוק מן המעצר על־ידי הגיסטאפו שנקבע לשעה 18.00 אותו ערב.

עזבתי את ברלין עונד מגן דויד, כדי לשוב אליה עונד צלב־קרס. התמורה בלבושי חלה בסבך חורשות פיקלסברג. פרמנו את הטלאי הצהוב ממקסורני ובמקומו ענדתי את סמל "חזית העבודה הגרמנית", שרכשתי מראש למטרה זו. לעת ערב, עם רדת החשיכה, חזרתי לברלין. שוטטתי בתוצות העיר, כמו לשם נסיון, כדי לטעום את חירותי החדשה כאורה גרמני רגיל ללא מגן דויד. ורק בשעה 10 בערב ניגשתי לתחנת הרכבת גרליץ כדי להמתין שם לשובה של אֶוּוּ, כפי שנקבע בינינו בהליפת מברקים. היא הפסיקה מיד את חופשתה וחזרה בנאמנות ברכבת היעודה.

מן התחנה נסענו יחד לפרידנאו, לבית שבו התגוררה עדיין אֶוּוּ עם הוריה. דירה זו שימשה לי מחסה בלתי־חוקי ראשון, וניתן לי לשהות בה שלושה שבועות תמימים ברציפות. שם גם עברו עלי החגים הראשונים בחיי המחתרת שלי, ראש־השנה ויום־הכיפורים.

שלו. בשעת ערב מאוחרת התגנבו אל ביתם עד לדלת דירתם לשעבר. שם הסירו בזהירות את החותם הרשמי, שהגיסטאפו היה מדביק על כל דירה של יהודים אחר הגליית בעליה. אחר פתחו בשקט את הדלת ונכנסו לתוך הדירה פנימה. שם נאלצים היו, כמובן, לנהוג בדומיה מוחלטת, פן יראה או ישמע מי מן השכנים דבר וחצי דבר. אסור היה להם להעלות אור, לגשת לחלון, לפתוח ברו, ואף לדרוך על הרצפה יכלו רק על אצבעות רגליהם. באותו אופן עצמו היו חומקים מן הבית עם שחר — בלא ששכתו לחזור ולהדביק את החותם על מקומו הקבוע.

לארגון קיומנו הבלתי-חוקי זקוקים חיינו מלבד אלה — או דווקא בשל ארבעת הסעיפים הנזכרים — לחוג אנשים, שמוכנים היו להושיט לנו עזרה. קיימים היו סוגים שונים של עוזרים, כולם לא-יהודים, שכן לא יכולנו עוד לבקש עזרה אלא בחוגים לא-יהודיים בלבד. בתחילה עדיין יכולנו להביא בחשבון אנשים מגישואי-תערובת ויהודים-למחצה. "בני-תערובת" אלה סווגו לסוגים שונים — לפי השתייכותם הדתית וגם על-פי קנה-המידה, כמה מן הסבים היו ממוצא יהודים. לגבינו היו חשובים בעיקר אותם גישואי-תערובת, שבהם היו הנשים ממוצא נוצרי, ואפילו הוסיפו להחזיק בדתן הנוצרית. נשים ואמהות אלו, למרות היותן נתונות בלי הרף ללחץ מצד השלטונות, הצילו על-ידי עמידתן הנאמנה, ברוב המקרים, לא רק את בעליהן היהודיים ואת בניהן היהודים-למחצה, אלא עוד רבים מבין אנשינו שבהרו בחיים בלתי-חוקיים. בנים מגישואי-תערובת כאלה היו "נחשבים ליהודים",² אם ב"תאריך הקובע", יום פרסום חוקי נירנברג (15.9.1935) השתייכו לדת היהודית, או אם היו רשומים בקהילה יהודית; במקרה האחר — נחשבו ל"בני-תערובת מן-רגה ראשונה או שנייה". מגענו עם אלה האחרונים היה מצומצם ביותר. הללו שמרו בדרך כלל על ריחוק קפדני מיהודים, הם לא היו חייבים לשאת את הטלאי הצהוב ואף גויסו לפרקים לצבא הגרמני.³ לעומת-זאת אלה ה"נחשבים ליהודים" מחויבים היו לשאת מגן-דויד על בגדם, אף כי היו מוגנים לפי שעה מפני הטרדות וגירוש.

אף את חוגי העוזרים שלנו ניתן לחלק לסוגים שונים, לפי מה שמוכנים או מסוגלים היו לעשות למעננו. ואלה היו קבוצות העוזרים שלנו: א) נותגי-מחסה, ב) מנדבי ארוחות, ג) ספקי צרכי-מזון, ד) תורמי כסף. קבוצת אנשים, שתהא מסייעת לנו באספקת מסמכים ותעודות זיהוי, לא היתה בנמצא, כמובן. זמן מה נמצא לנו חרט או גרפיקאי, שידע לזייף תעודות זיהוי ושאר מסמכים אישיים, אך על-פי-רוב עוזרינו העיקריים, שעמדו לצדנו מבוקר עד ערב,

ארגון חיינו הבלתי-חוקיים

לא יצאו אלא שבועות ספורים מאז פתחתי, ראשון מבין חברי "החלוץ" בברלין, בניסוי לחיות חיים בלתי-חוקיים, וכבר באו בעקבותי עוד שניים — צבי ופולדי, שני חברים צעירים, שבאותו זמן מלאו להם רק 14 ו-15 שנה. אחר כך הצטרפו אלינו חברים נוספים, אף חברות אחדות, שעוד ידובר בהם בהמשך. עם ההחמרה הגוברת ברדיפות על היהודים, הלך והתרחב קהל הבלתי-חוקיים, וגם בתנועתנו הלך וגדל חוגנו, על-ידי הצטרפותם של נערים בעיקר.

כ-40 צעירים עברו את חוגנו הבלתי-חוקי, אך רק אחד עשר מהם נמנו מראשיתו ועד סופו על גרעינו הקבוע, כביכול. מה שהכריע לגבי כולנו לא היה רק הנסיון להציל את קיומנו הפיסי, אלא, — ולא פחות מזה — שגם במעמדנו הבלתי-חוקי המשכנו בעבודתנו התנועתית. עם זאת, כל מי שעלה על נתיב החיים הבלתי-חוקיים, דהיינו ש"צלל" למחתרת, חייב היה ראשית כל למצוא פתרון לדרישות הטכניות, הכרוכות באורח-חיים זה: ראשית, להשיג מחסה. שנית, אספקת מצרכי מזון. שלישית, הצטידות בנירות מזופפים — תעודות זיהוי לחיפוי על זהותנו כלפי המשטרה. רביעית ואחרונה: השגת תמיכה כספית.

החמורה והרחופה מבין הדרישות הללו היתה כמובן בעיית המחסה. כדי להסתתר היה עליך למצוא מקום כלשהו, המתאים לשמש מחבוא. דירות היהודים כבר היו סגורות מפנינו, שכן עם הגליית בעליהן נעלו ונחתמו על-ידי המשטרה. אמנם החברים צבי ופולדי עשו מעשה שלא יאומן — אחר הגלייתם של הורי השניים נמלטו הנערים מידי הגיסטאפו, ובשברעות הראשונים לקיומם במחתרת חזרו מדי ערב בערב ללינת-לילה כל אחד בביתו

הם שנטלו גם את התפקיד להשיג לנו בדרך כלשהי את הנידוז הדרושים. בתקופת הקיום הבלתי-חוקי ניצבה לפנינו מדי יום ביומו, כפי שכבר הזכרנו, הבעיה החיונית — למצוא מחסה — מקום לינה ומקום מגורים בכללה. לא היתה זו רק שאלה של מציאת מקום לינה, כי אם שאלה של מקום-שהיה בכלל, כלומר גם בשעות היום, וביתוד בחודשי החורף. רק אנשים מועטים מוכנים היו לקבל על עצמם את הסיכון החמור להלין אחד מאתנו בדירתו. לילדים ולחברים הצעירים יותר מבין אנשי קבוצתנו היה זה, כמובן, קל יותר למצוא קורת גג, שהרי ילדים עשויים היו בדרך כלל לעורר פחות חשד מאדם מבוגר.

אין לשכוח, שהגשת עזרה כלשהי ליהודים נחשבה ברייך השלישי לחטא חמור מאד, אכסונם של יהודים בלתי-חוקיים — לא כל שכן, כמה מן העוזרים, שבביתם נתגלה ונעצר יהודי לא זו בלבד שהוקעו כ"עבדי יהודים", אלא הם עצמם היו נאסרים וגורלים לא שפר מגורל היהודי שנתפס בצל קורתם. העובדה, שאנשים אינם נמנים עם המשפחה, ובכל-זאת באים לביתה לעת ערב ועוזבים אותה עם בוקר, דיה היתה לעורר תשומת-לב בלתי-רצויה. בכל בתי העיר ברלין הועסקו שוערים שדירתם בסמוך לפתח הבית, כדי שיוכלו לעקוב אחרי כל יוצא ובא. אנשים אלה כונו "פקחי בית", הם היו מופקדים על חלוקתם של כרטיסי-המוזן לכל דיירי הבית. הם שימשו במקרים רבים גם כמלשינים מטעם הגיסטאפו. לפיכך, כדי שלא לעורר תשומת לב, היה כל אחד מאתנו מחליף את מקום מגוריו תכופות ככל האפשר. כדאי היה להימנע מללון אפילו שני לילות רצופים באותו מקום. נהגנו אפוא לקיים כעין מחזוריות, שלפיו נועדה לכל אחד מימי השבוע אכסניה אחרת. יתר-על-כן, היה הכרח להגיע למקום הלינה רק בשעת ערב מאוחרת, לאחר שדיירי הבית כבר שכבו לישון, להתגנב אל אותה דירה ולעזבה השכם בבוקר בטרם יתעוררו השכנים. קרה, שבשל תנאים בלתי נוחים אלה נתקלנו בסירוב לאכסן אותנו, מצד אנשים שמוכנים היו לקבלנו, אלא שמפחד השכנים וגם מתוך חשש לסיכון בני משפחותיהם לא העזו לעשות כן. כן סירב לבסוף גם אחד ממורי לשעבר, שהוסיף להתייחס אלי באהדה, לאכסן אותי בדירתו בנימוק, כי שלום משפחתו אוסר עליו לקבל על עצמו סיכון זה. תשובה זו היתה אמנם סבירה — ואף-על-פי-כן הסבה לי, כמובן, אכזבה מרה. משפחתו של חברי-לכיתה לשעבר סירבה לתת לי אכסניה קבועה בנימוק דומה: פחד השכנים. באותו נימוק סירבה משפחה זו לארח אותי, את היהודי הבלתי-חוקי, לארוחות צהרים והעדיפה לצייד אותי בקופסאות שימורים ומצרכי מזון אחרים, שיכולתי

לקחתם עמי. סיבוך נוסף בחיפושינו התמידיים אחרי מקום לינה היו ההפצצות הליליות מן האוויר. אף הן שימשו פעמים נימוק לסירוב להכניסנו בבית-מכרים זה או זה. ואכן גם נימוק זה לא היה נטול יסוד: וכי מה יעשה אותו פליט יהודי בהינתן אות האזעקה, כאשר כל דיירי הבית אצים אל המקלט? להצטרף אל מארחיו האצים אל המקלט שבמרתף הבית לא יכול והוא נאלץ להישאר בדידה, נתון בסכנה כפולה ומכופלת. יתר על כן, עם דיבונן של ההפצצות איבדו גם רבים מבין ידידנו ועוזרינו את דירותיהם; וכך הלכו ונצטמצמו אפשרויותינו למצוא קורת גג. ברבות הימים התמיר מצבנו מבחינה זו מדי יום ביומו. ככל שחלף הזמן כן תכפו המקרים, שנאלצנו — כמוצא אחרון — ללון לילה אחד או לילות אחדים בחוץ, מה שכמובן היה אפשרי רק בלילות קיץ חמים.

כפי שסיפרתי שיחק לי מזלי, ואת שלושת השבועות הראשונים של חיי הבלתי-חוקיים יכולתי לשהות אצל און, בבית משפחת זולף, במשך כל היממה לא יצאתי מפתח הבית ורק בחשכת הערב הייתי יוצא לשעה קלה לשאוף אוויר צה. אחרי תקופה ראשונה זו לחיי המתחרת שלי גיתן לי להתגורר זמן מה ולסירוגין אצל שני אחים — היינץ וקונראד וינר, צאצאי-תערוכת, שהיו נשואים גם הם לגשים לא-יהודיות.

בהמשך הזמן נמצאו אפשרויות לינה נוספות, בעיקר בזכות און שהיתה מתרצצת לפעמים מבוקר עד ערב בחיפוש אחר כתובות חדשות, שכן אני עצמי כמעט שלא יכולתי לפנות אל ידידים מחוג מכרי לשעבר. בתקופות הביניים הייתי חוזר כפעם בפעם ומתאכסן למשך ימים אחדים בדירתה של און, וכשחליתי בשפעת הורשיתי לשכב שם במשך שבועיים תמימים, נתון לטיפוליה של אכה. אבל אפשרות זו נחסמה מפני כליל כאשר נעצרה לבסוף און עצמה, אחרי מעצרו והגלייתו של אביה. בינתיים כבר החלפתי את "בעלי האכסניה" שלי פעמים רבות, ופעמים אף זכיתי אצל אנשים אחרים לימי מנוחה אחדים בחיי הנדודים שלי. טובה במיוחד היתה הרגשתי בביתה של משפחת פליישמן, קרובי משפחה רחוקים שלי שהתגוררו ברובע מזאביט, רחוב אסנר 23. כבר ב"ליל הברדלח", ב-10.11.1938 — נמלטתי יחד עם אחרים לביתה של משפחה זו, ואכסניה זו היתה פתוחה לפני גם לאחר זמן בתקופת המתהרת שלי. בית זה היה מקרה יוצא דופן מבחינת הבטחון מפני המשטרה. אבי המשפחה יוליוס פליישמן, חזר ממלחמת העולם הראשונה כבעל נכות גבוהה, משותק בכל גופו מחמת חולי עצבים אנוש, עד שלבסוף לא יכול היה להניע אלא את ראשו. רעייתו, סופיה, שעל כתפיה רבץ גידולם וחינוכם של

שני ילדים, טיפלה בבעלה חסר האונים בגבורה ובמסירות, כשהמשפחה מתקיימת במשך כל השנים על תמיכות ומענקי-סעד בלבד. גם בתנאים אלה היתה המשפחה מקפידה על שמירת המצוות, וגברת סופיה היתה מניחה מדי בוקר את התפילין על בעלה המשותק. ובכלל היו אלה אנשים חדורים יראת-שמים אמיתית, לא רק בקיום המצוות שבין אדם למקום אלא, וביחוד, בעניינים שבין אדם לחברו. כל מי שהתדפק על דלתם, וזה להכנסת אורחים בלתי רגילה. לא זו בלבד שהזמיניהו לסעוד על שולחנם כדבר המובן מאליה, אלא אף ללינת-לילה בצל קורתם. אמי, בדברה על משפחה זו היתה מגדירה אותה כבני "אצולה יהודית".

בשנים ראשונות למשטרו של היטלר נמנעו גם הנאצים מגזע לרעה בזכי מלחמת העולם הראשונה. על כן האמנו כולנו, כי גם להבא לא יתנכלו לבעל אחוז נכות גבוהה כיווליס פליישמן, ואמנם לא הוטרה המשפחה בכל האקציות שנערכו עד כה נגד היהודים. אפילו מבצע החיסול הכללי האחרון של יהדות גרמניה, ב־27 בפברואר 1943, עבר בלי שמשפחה זו תיפגע. אך ימים מועטים לאחר מכן השיגה גם אותה יד הגורל היהודי. היה זה בבוקרו של יום כהיר בראשית חודש מארס — במקרה נמצאתי אותה שעה בביתם אחר לינה בלילה הקודם — נשמע צילצול בדלת. מוכנים כתמיד לכל פורענות ניגשנו קודם כל לאחד מחלונות הדירה ששכנה בקומת הקרקע, והנה לפני הבית עמדה משאית. דאגתה הראשונה של גבי פליישמן היתה להוציאני אל המרפסת האחורית, שממנה יכולתי להימלט אל החצר, ורק לאחר זאת פתחה את הדלת לפני פקידי הגיסטאפו. אני הגעתי מן החצר באין מפריע אל הרחוב והסתתרתי בפתח אחד הבתים שמעברו השני של רחוב זה. כעבור רגעים מועטים הוצא על כסא-הגלגלים מר פליישמן מן הבית והועלה על המכונית. ללא אומר ודברים, בשלוות גבורה ובצעדים מאוששים, באה בעקבותיו רעייתו ועלתה אף היא על המכונית. שני הזקנים נשלחו לטרזיינשטאט, תוך הבטחת "יחס מיוחד", כביכול, ושם ניספו. בנם ארנז הספיק להגר עם עליית-הנזעזע לשוודיה, ובתם אונה הצטרפה אחרי הגליית ההורים לקבוצתנו הבלתי-חוקית וניצלה.

כך קרה גם במקרים אחרים: הלק ניצל, אחרים נהרגו. בדירת דודתי, למשל, אוגוסטה קולס התגוררה דיירת-משנה, יהודיה ממוצא ברלינאי, בשם פריסקו. אשה זו נקראה בפינו "הספרדיה". היא נישאה לפני שנים רבות לספרדי אחד, שזנח אותה כעבור זמן קצר, אך השאיר לה למזכרת את נתינותו הספרדית. והנה בעוד שדודתי הוגלתה, לא נגעו לרעה בגבי פריסקו כ"נתינה זרה",

וכעבור זמן אף ניתן לה להגר מגרמניה לבארצילונה. אולם גם היא היתה שרויה בפחד תמיד, שכן אי-אפשר היה להיות בטוח, עד מתי ובאיזו מידה יכירו ביוצאים-מן-הכלל. מתוך חשש שהגרמנים ישימו ידם גם עליה ביקשה ממני לצייר על דלת-הכניסה את צבעי הדגל הספרדי על-יד שמה. וכן עשיתי. באמצעותה של גבי פריסקו נתוודעתי אל נסיכה רוסייה. גבירה מעניינת זו, הנסיכה אירמה לבית סביאטופולק-מירסקי, היתה מהגרת רוסייה, שהתגוררה עם בנה פאול בדירה קטנה בת שני חדרים ברחוב דיסלדורף 39, בנה השני שימש נהג בשגרירות היפאנית. באמצעותו של בן זה השיגה הנסיכה באופן קבוע יהלומים וקפה, "בשוק שחור" כמובן, שכן מן השוק הרשמי אולו סחורות אלה מכבר. ממקור אצל אחר השיגה "הנסיכה" גם פרוות יקרות ערך. בכל הסחורות הללו היתה מנהלת עסקי-מסחר שהודים משגשגים. מלבד זאת נערכו בביתה לעתים מזומנות "ערבים ספיריטיסטיים", שבהם היו מתכנסים רוסים רמי-יחס, כדי להעלות באוב את "אבא צאר".

הנסיכה הביעה את נכונותה לאכסן אותי בדירתה. אך כתמורה נאלצתי להסכים לעבוד אצלה כמשרתת. התגוררתי בביתה כחדשיים, אמנם בהפסקות מסוימות, בהתאם לשיטת המחזוריות שלנו. כך הייתי למשרתת של נסיכה בעלת גגיונות לא מעט. לפני-הצהרים עבדתי בדירה, כלומר ניקיתי את החדרים ושטפתי את הכלים במטבח, אך תפקידי העיקרי היה הטיפול בכלביה הרבים (שנים-עשר במספר), שהיו חלק מן המשפחה וממשק הבית. בשעות אחר-הצהרים ובערבים הייתי פנוי, אך הורשיתי להישאר בדירה, פרט לערבי הפגישות הספיריטיסטיות. בתוקף תפקידי של משרתת-האדונים צוד חייב הייתי להקביל את פני האורחים רמי המעלה, אך מיד אחרי זה היה עלי להסתלק ולא לשוב עד שעה 10 בלילה. אחרי ערבים מסוג זה הייתי מוצא את הנסיכה באפיסת כוח גמורה. תשושה לחלוטין היתה צונחת על הספה וממלמלת ביגיעה: "מר האלרמן" (זה היה באותם הימים שם-ההסוואה שלי) "מר האלרמן — הצאר דיבר אלינו" — ויותר מזה לא עצרה כוח לומר. היא היתה אשה רבת-היקף, חסונה למדי, ועם זאת נתונה למצבי רוח של רגשות מוגזמת היסטריה קיצונית. אוכל לא ניתן לי, פרט אם הוטלו עלי שליחויות מיוחדות בנוסף על עבודתי הרגילה בבית וב"חדר הכלבים" (שם גם ישנתי על גבי ספה). כאשר הנסיכה היתה אומרת לי, למשל, "מר האלרמן, היום אתה יכול להכין לך תפוחי-אדמה מטוגנים" נשתמע מדבריה, כי בתום ארוחתו יהיה עלי ללכת או לנסוע לסביבה מרוחקת ולמסור בכתובת פלוגית פרווה או משלוח של קפה, תוך שמירה קפדנית על כל כללי הזהירות. לגבי אותה

נסיכה לשעבר, נחשב מתן מחסה לאדם בלתי-חוקי עסק מחושב היטב, ולכן לא היה עולה כלל על דעתה לספק לו מזון בלא תמורה מיידית.

עסקי השוק השחור תזנים-עשר הכלבים שלה כמעט הביאו עלי אסון. הנסיכה ביקשה וחזרה וביקשה שאשיג לה סוכן-מכירות לסחורותיה, ואפילו הציעה לי שכר טרחה תמורת שירות זה. במקרה עלה בירי למצוא איש מתאים, השוער לשעבר בביתם של משפחת פליישמן, אָווה פליישמן היא שהציעה אותו לפני כמועמד לתפקיד של סוכן-ביניים, ואני הבאתיו אל הנסיכה. היא מסרה לי ידו יהלומים וקפה, וזה הצליח למכור סחורות אלו תוך ימים ספורים וחזר עם הפדיון אל הנסיכה. כעבור ימים אחדים יצא האיש בשנית ושוב הצליח לבצע את העסקה על הצד הטוב ביותר. אולם בפעם השלישית לא חזר האיש בערב, בשעה היעודה, ואף למחרת היום לא הגיע. הנסיכה כבר היתה עצבנית מאד. ומיר החלה לחשוד גם בי שעשיתי עמו יד אחת להונותה. התליתי אפוא להביאה, יחד עם אָווה, לדידת השוער. כאשר פתחה אשתו את הדלת וראתה אותנו עם הנסיכה, נרתעה בבהלה, אך מיד התאוששה וסיפרה לנו סיפור זה: בעלה עלה שלשום עם המזוודה המלאה קפה ויהלומים על החשמלית, ולפתע הבחין באיש-גיסטאפו מוכר לו המתקרב אליו. באין ברירה על קפץ מן החשמלית תוך כדי נסיעתה ונאלץ להפקיר את המזוודה, ועדיין הוא שוכב במיטה במצב של התמוטטות עצבים. הנסיכה, כמובן, לא היתה מוכנה להסתפק בהסבר זה. היא צווחה, היא השתוללה, אפילו איימה בפניה למשטרה, דבר שכמובן לעולם לא היתה מעיזה לעשות. באין ברירה הסתלקנו לבסוף בידים ריקות. הנסיכה לא נרגעה, להיפך היא הוסיפה לחשוד ביושרי שלי. וסבורה היתה כי בידי ידיעות מפורטות בדבר גורל הסחורות האבודות. מסיבות אלו ואחרות שקלתי לא אהת, שמא מוטב לי לנטוש אכסניה בלתי-נעימה ומפוקפקת זו. אך מחשש, כי הסתלקותי בשעה זו דווקא, יגביר שבעתיים את חשדותיה כלפי, נמנעתי מלעשות כן. יתר-על-כן, לגבי יהודי בלתי-חוקי טוב היה לעת כזאת מחסה גרוע או בלתי-נעים מבחינות שונות מחוסר מחסה, מלא כלום. אסור היה להיות בררן. צריך היה ללמוד להשלים עם תלאות הכרוכות בהכרח בתנאי חיים אלה. הכלבים הם שגאלוני, לבסוף, ממקום זה. ימים אחדים לאחר תקרית המזוודה הוצאתי את הכלבים בשעת גיקוי מן החדר, שכן חזרו וזיהמהו בלי הרף. מעשה זה עורר את חמתה של הנסיכה, היא התפרצה לתוך החדר בצעקות והטיחה בפני "מר האלרמן, מה אתה מעולל לכלבים שלי?!" והיא הוסיפה בחמת זעם: "מיד אמסור אותך לגיסטאפו!" ובאמרה זאת חשה אל מכשיר הטלפון. עוד הספקתי להוציא

מידה את השפופרת, וגמלטתי החוצה על מנת שלא לשוב. כעבור שנים, אחרי גמר המלחמה והתמוטטות המשטר הנאצי, ואני נמצא מכבר מעבר לגבולות גרמניה, נודע לי באקראי מתוך ידיעה בעתון גרמני, מה עלה בגורלה של הנסיכה. סופר שם, כי איש פלוגות-הסער הנאציות גידון, בברלין למוות, משום שבסמוך לסיום המלחמה, באפריל 1945, ירה והרג את הנסיכה סביאטופולק-מירסקי ואת בנה פאול בפתח ביתם, בשל היותם "בוגדים בעם"...

בדרך כלל לא היה נהוג לדרוש מאתנו תמורה בעד עזרה שניתנה לנו, אפילו במקרים שהועמד לרשותנו מקום אכסון. עם זאת קרו מקרים אחדים, שמארחינו תבעו סכום ידוע ללילה, כתשלום בעד השכרת מיטה. כאשר הוענק לנו מחסה עם אפשרות לינה מתוך אהבת-הזולת נוצרית, או פשוט מתוך נדיבות לב אנושית, שהדלנו, כדבר מובן מאלי, להיות לעזר, ככל האפשר, למארחינו הנדיבים. אך נמצאו גם אנשים אצילי נפש במידה כזאת, שלא זו בלבד שנתנו לנו מחסה, ללא כל תמורה, אלא גם נהגו לשלם לנו, נוסף על כך, שכר הולם, על כל עבודה שעשינו למענם. כדוגמה מובהקת עולה על זכרוננו הגב' הדוויג גרינג, בעלת חנות מכולת לצמחונים ולטבעונים ברחוב אוסנאבריק. באמצעות מכרים מקריים הכרנו אשה אמיצה וטובה לב זו, וכבר בביקורי הראשון בביתה הודיעה לי, כי ברצון רב תעמיד לרשותנו ללינת לילה הדר קטן, המצוי בירכתי חנותה. לשאלתי, אם יורשה לנו למלא שליחויות בשביל החנות שלה כדי לגמול לה על הצעתה הנדיבה, השיבה בחיוב, אבל בתנאי, שנקבל תמורת כל שליחות אותו השכר בדיוק המגיע לכל שליח אחר. כאשר ניסיתי לדחות בתוקף הצעה זו, בטענה שלא ניקח פרוטה מאשה המוכנה לאכסן אותנו למרות הטכנה החמורה, אמרה: "מר האלרמן, או שתקבל את שכרך או שלא תעבוד אצלי — אך את החדר תוכל בין כך ובין כך לקבל". והיא הוסיפה ואמרה: "הייתי מאד רוצה לכפר במעט על מה שעמנו פשע בכם". הסכמנו אפוא לקבל שכר ונמצא לנו לזמן מה בחנותה של הגב' גרינג גם קורת גג וגם תעסוקה. עד שבא היום שנאלצה להודיע לנו, כי היא חוששת לבטחוננו ולבטחונה כאחד, מאחר שאדם חשוד הופיע בחנותה פעמים אחדות, ואחר צאתו הוסיף להתהלך שעה ארוכה הנה והנה, לפני החנות. ובכן, אנוסים היינו לנטוש בלב כבד מחסה נפלא זה, ששם פטורים היינו מדאגות פרנסה, מלבד שאר המעלות הטובות.

הרי מקרה אחר של שילוב בין מקום עבודה למהסה לילה. חברנו אֶלפרד (אברהם) ברנשטיין, או בן ארבע-עשרה, שכבר הספיק לעסוק במלאכות שונות, מצא עבודה בבית-מלאכה קטן, מקום שם נתן לו בעל-הבית גם ללון.

הלה ידע על אודות מצבו הבלתי-חוקי של הנער, שהיה גלמוד לאחר הגליית הוריו, וראה צורך בטחוני לגלות את הסוד גם לפועל הראשי בבית-המלאכה. זמן מה התנהל הכל כשורה: הנער היהודי היתה לו עבודה, פרנסה וגם מקום לינה. אבל ביום בהיר אחד פרץ ריב בין הפועל הראשי לבין מעבידו, והלה מיהר בריחתו למשטרה ומסר כי בבית-המלאכה מוחזק נער יהודי. אלפרד ובעל בית-המלאכה נאסרו מיד — ואלפרד הוגלה. אחותו הקטנה ליזלוטה ברנשטיין נותרה בחיים, יחידה מכל המשפחה, והיא הצטרפה כעבור זמן לקבוצתנו הבלתי-חוקית.

מלבד מקומות הלינה הקבועים, כביכול, שעקרונית התעמדו לרשותנו בכל עת — כמובן בהתאם למסיבות הקיימות — היו לנו כתובות אחדות של משפחות שיכולנו ללון בדירותיהן רק לעתים מזומנות. על סוג זה של מארחים נמנה יוליוס גלאדנבק, שהתגורר ברחוב יגר, במרכז ברלין. איש צנוע וסימפאטי זה, שהיה לפניו פקיד זוטר במיניסטרוני החינוך, התגורר יחד עם אמו הישישה, אלה היו אנשים פשוטים וטובים, חדורים אמונה עמוקה, ומתן עזרה לזולת היה להם צורך נפשי. לא הרביתי לפקוד את ביתם, שכן בשל מיקומו בלב הסואן של העיר, לא יכולתי להרגיש את עצמי שם בטוח למדי. אך כבואי אליהם היו מגלים כלפי בכל עת יחס נוגע עד הלב. באמצעותם נתוודעתי אל חברו של מר גלאדנבק, בעל מעון לטופי שבוע בנרדר, פרבר מרוחק מאחרי פוטסדם, שנחפרסם בגידולי הפרי המשובחים שלו. במעון זה אצל מר קין, הרחק מהמולת העיר, יכולת להרגיש את עצמך מוגן למדי. אבל מר קין פחד מהימצאות אדם בלתי-חוקי בביתו לעתים קרובות מדי. לעומת זאת הביע את נכונותו לשמור על מזוודה שהיו בה חפצי, אלא שמזוודה זו לא הוחזרה לי. בשעת ביקורי האחרון בביתו של מר גלאדנבק, בשלהי סתיו 1943, צילצל בלילה הטלפון פעמים אחרות, מבלי שיישמע קול מעברו השני של הקו. חקרית זו נשארה תלומה, אך הספיקה כדי לערער את עצבינו, ושוב לא העזתי לפקוד מחסה-עראי זה.

בתחילת חיינו הבלתי-חוקיים עדיין יכולנו להרגיש את עצמנו בטוחים למדי בבתיהם של "בניית-ערוכות", או אצל אנשים הנשואים נישואי תערוכות. על מחסה הסירווגין אצל האחים היינץ וקונראד וינר כבר סיפרתי. אף און עצמה נמנתה על סוג של בניית-ערוכות והיא גרה עם הוריה שנחשבו משפחה של "נישואי תערוכות מיוחסים". בינואר 1943 הופיעו שם אנשי גסטאפו כדי לעצור ולהגלות את אבי המשפחה. ענין זה וגם מאסרה של און עצמה, כעבור חצי שנה, נגרמה עליידי סיבות מיוחדות, ובמקצת גם עליידי נכונותה

המיוחדת במינה של משפחה זו (לרבות העוזרת הנאמנה ז'אני), להסתכן במתן עזרה. גם במקרה זה, כמו במקרה הזוג פליישימן, נמצאתי בשעת המעשה בדירתם והצלחתי גם הפעם להימלט בעוד מועד בדלת האחורית.

בהמשך תקופתנו הבלתי-חוקית הלכו ונצטמצמו האפשרויות לקבל עזרה ממשפחות של נישואי תערוכות — בין בארוחה ובין במקומות לינה. גם בקרב תנועות הנער שלנו, גם בין תלמידי בית-הספר של עליית-הנער היו חברים ותכרות בני נישואי-תערוכות, דהיינו שהיו רק "נחשבים ליהודים". רבים מהם נכונים היו, כמובן, לסייע לנו בקיומנו הבלתי-חוקי במתן מחסה ובדאגה לכלכלתנו בכל שהשיגה ידם. אבל גם את פגישותינו הבלתי-חוקיות לשם המשך עבודתנו הקבוצתית ניתן לנו לקיים בדירותיהם של חברינו בני נישואי תערוכות. פעמים רבות נפגשה קבוצתנו בפעולותיה הסדירות ולמסיבות חוג בביתה של משפחת באק ברחוב פֶרנצלֶאוּ 12. משפחה זו היתה לנו במרוצת הימים תחליף למשפחת לוין, שנעלמה בסוף 1942 עם הילקחם של ההורים על חמשת ילדיהם — בדיוק ביום הגיגת הבר-מצווה של הבן הצעיר. לעומת זאת, לא היתה סכנה זו חמורה כל כך לגבי משפחת באק ולגבי ילדיהם התאומים גד ומריס, בהיותם זוג של נישואי תערוכות. הוא הדין במשפחת ברנשטיין ובגם ראובן, שהתגוררו ברחוב ברג 5. משפחתו של ראובן שלנו גרה אמנם בדירה קטנה ומצומצמת, אך בחפץ-לב הקצו לי או לאחד מחברי מקום לינה — מזרון ושמיכות על גבי הרצפה. וכמה ארוחות דלות, אך מוגשות בסבר פנים יפות, אכלתי על שולחנה של משפחה זו.

מצד שני אסור היה להתעלם מן האפשרות, כי באחד הימים יעלה על דעתה של הגסטאפו הרעיון, לחפש אחר יהודים בלתי-חוקיים בדירות של משפחות מעורבות, מתוך הנחה, שבן הזוג היהודי מוסיף לקיים קשרים עם החוגים היהודיים או עם יהודים יחידים. ואמנם נתאמת חשש זה, כאשר הופיעה המשטרה בביתה של משפחת ברנשטיין כדי לחפש אותי, ורק בדרך נס ניצלתי. ומעשה שהיה כך היה: ערב אחד שוב הייתי בדרכי אל משפחת ברנשטיין ולרוגזתי הגעתי לתחנת פרידריך-שטראסה רגע לאחר צאת הרכבת. אך במקרה נתברר כי היתה בזה יד ההשגחה. עליתי על הרכבת שלאחריה, הגעתי לרחוב ברג וניצלתי בפעמון דירתה המידועת של משפחת ברנשטיין. גפתחה הדלת ולפני עמדו ראובן ואמו — שניהם לבנים כסיד. שער ראשו של ראובן סמך מרוב התרגשות (תופעה שקראתי עליה עד אז רק בספרים). הוא החזיק בידו כרטיס ועליו מספר-טלפון. בלחישת סיפרו לי השניים, כי לפני רגעים מועטים ביקרו שם אנשי הגסטאפו והטיחו בפניהם שהם נותנים

מחסה ליהודי. מסרו להם את מספר הטלפון של משרד הגסטאפו האזורי, בהוראה מפורשת לטלפן להם ללא דיחוי ברגע שאופיע בבית. גב' בדנשטיין הסבירה כי מוטב לי להסתתר בינתיים בתוך הדירה מחשש שאנשי הגסטאפו עדיין נמצאים ועלולים לשוב בכל רגע, ורק בדרך נס לא נתקלתי בהם בחדר המדרגות. העדפתי לברוח מיד ובוהירות, כשאני מציץ לכל עבר. הגעתי בשלום אל הרחוב ובצעדים מתונים הסתלקתי ממקום הפורענות. כעת ידעתי בבירור: אילו איחיתי אותה רכבת, כי אז גסלתי לזרועות הגסטאפו אצל משפחת ברנשטיין. מעתה נתבטל אפוא גם מקלט זה. וכך נמשך הדבר — מקומות מקלט מתחילים זה אחר זה, או שעלינו לחדול למסור אליהם. מסיבות אלה גרמו לתוצאות טראגיות לגבי חברנו פולדי (יהודה).

במאמציה הבלתי פוסקים למצוא למעננו אפשרויות לינה חדשות, הגיעה אנו, בעזרתה של ז'אני, עוזרת הבית הוותיקה של משפחת וולף, גם לכתובתה של גב' לאנגה בברלין-פרידנאו, רחוב טאונוס 29. אשה פשוטה וצנועה זו, כובסת לשעבר, שבנה עמד בחזית, הביעה את נכונותה להליץ בביתה אחד מחברינו הבלתי-חוקיים תמורת שכר-לינה פעוט של מארק אחד ללילה. קיטון השיגה של בנה נתפנה, ומעתה היה שמור לנו תמיד. אכסניה זו שימשה לנו תקופה ארוכה, כשאנו פוקדים אותה לפי תור מסויים ובהתאם לשיטת המחזורים הנקוטה בידנו. לרוע המזל שכנה ידירה זו בבית אחורי, וכדי להגיע אליה צריך היה לעבור בפרוודור-הכניסה של הבית הקדמי וגם בחצר גליה לעיני שכנים מרובים. ברור היה לנו מראש, כי בתנאי-גישה אלה תמונה סכנה, שהרי בשעת הדחק קשה יהיה להגיע במהירות אל הרחוב הפתוח. למרות זאת הרבינו להיעזר במחסה במשך שבועות וחודשים, מפני שלא נותרה לנו ברירה. מצד שני הצטיין המקום ביתרון חשוב: הוא נמצא בפרבר שליו, רחוק יחסית ממלחמה ומפוליטיקה, דבר שהשפיע עלינו — הרגשה מרגיעה. סרנו איפוא כולנו ללון בדירה זו והוספנו לעשות כן אפילו אחר מאסרה של אנו! וזה היה בלי ספק משגה, שכן מצויים היינו להתרחק מכל מקום, שאליו עשויים היו להוביל עקבות פעילותה של אנו. אבל, כאמור, בלילות רבים פשוט לא היה כל מוצא, אלא — שוב אל גב' לאנגה!

במקום זה השיג הגורל האכזרי את חברנו פולדי. היה זה ערב ראש-השנה, בשנת 1943. התאספנו כולנו לתפילה בדירתה של משפחת באָק. הכל כבר הגיעו, רק פולדי נעדר. המתנו לו שעה ארוכה ולבסוף פתחנו בתפילה בלעדיו. משלא הופיע גם למחרת היום התחלנו לתרוד לגורלו, שכן מקובל ומוסכם היה בינינו, כי עלינו להימנע ככל האפשר מלהחמיץ פגישה. ניגשתי, איפוא,

ביום א' שלמחרת התג לפרידנאו, מתוך כוונה לפגוש את גב' לאנגה בכנסיה, שבה נהגה נוצרייה אדוקה זו לבקר מדי שבוע בשבוע. ידענו שבימים האחרונים לן פולדי בביתה, וקיווינו לקבל ממנה ידיעה כלשהי עליו. ואכן נודעו לי מפיה פרטי המאורעות העגומים, שכבר, מקודם התחלנו מנחשים אותם.

פולדי חזר בערב ראש-השנה לביתה, כדי להחליף בגדיו לקראת התג. אך בפתחו את הדלת נתפס על-ידי איש ונעצר. יום לפני כן הופיעו אצל הגב' לאנגה אנשי גסטאפו וחקרו אותה על אודות פליט יהודי, שמן הסתם עזר בוואו וצאתו את תשומת-לב השכנים. הם חזרו באותו יום וביקשו להישאר בדירה כדי לצפות לשובו של האישי. הגב' לאנגה לא נותרה לה אלא להישמע להם ולהכניסם לתוך הדירה פנימה. פולדי עמד בגבורה כנגד אנשי הגסטאפו, כך סיפרה הגב' לאנגה. הוא הצליח להיחלץ מידי אוהו, תפס בגחלי-גיהוץ שנמצאו במטבח והטילן ברוחפו, שנפצע קשה וקרא לעזרה. בינתיים הצליח הגיבור בן ה-15 להימלט. אך בחדר המדרגות עמד איש-גסטאפו אחר, והלה, אדם מגודל, הצליח אחר היאבקות ממושכת לגבור על הנער, תוך איבוד שיניים. בעזרת איש הגסטאפו האחר, שקם בינתיים על רגליו, הוכנס פולדי למכוננית משטרה שהמחינה בפתח הבית, והובא למחנה האיסוף ליהודים. ואולם מצבו היה כה חמור, שהועבר משם מיד לבית-חולים בליווי משמר. משהוחזר למחנה האיסוף, לאחר ריפוי פצעיו, עמד במשך שבועות רצופים בחקירה. הגיעו לאוני הגסטאפו ידיעות על קיומה של קבוצתנו, וזו ביקשה להוציא מפי פולדי פרטים עליה: מקומות המיפגש שלנו, מחבואינו, שמות חברינו ועוזרינו. פולדי שתק והם ניסו לסחוט מפיו מענה לשאלותיהם בעינייהם למיניהם. פולדי הוסיף לשתוק, מתוך החלטה נחושה שלא למסור אותנו, וככל שהוסיף לשתוק כן גברו העינויים האכזריים שעינוהו. אולם הוא נשא את יסוריו בגבורה ולא גילה דבר. לבסוף הוגלה. בין הסדרנים היהודיים במחנה-איסוף זה, היה לנו איש-קשר, שמסר לנו בפרוטרוט על הקורות את פולדי עד הימים האחרונים. ובידי אותו איש קיבלתי אחרי זמן-מה פרישת-שלום אחרונה מפולדי, פתק כתוב בכתב ידו ובו שורות ספורות:

21.10.1943

יצחק יקירי!

כך הורע מזלי בכל דרכי! נאבקתי ואוסיף לשחוק! איחולי מקרב-לבי: אל יהיה גורלכם לעולם כגורלי! הימנעו מללכת לכל מקום שהאלרמן

מכירו! : שמרו על חפצי והמשיכו לפעול. נתראה בעזרת השם. מודה אני לך על כל מה שנתת לי. אוסיף ואהיה חזק, אל תדאג!

חוק —

שלך יהודה.

אכן התנהגות שטנית היתה זו: לרפא אדם שנפגע קודם לכן באכזריות, לענותו קשה כדי להגיעו למסור את חבריו, ולשלחו לבסוף למחנה-השמדה. אבל פולדי עמד איתן גם בשעות המיבחן הקשות ביותר. ולא זו בלבד אלא השתדל ללמוד ממהלך החקירה מה עלול להזיק לנו, ושלח לנו אותה. כל מחשבותיו היו נתונות להצלת חבריו.

עם אבדן מקומות האיכסון והלינה החמיר מצבנו לאין ערוך. מה מעיקה היתה הרגשתנו, כאשר עם רדת הערב היינו שואלים את עצמנו "היכן נלון הלילה?" כפעם בפעם עוד היינו מנסים להתדפק על דלת זו או זו שמה נמצא, ככלות הכול, מחסה. תכופות היססנו, שכן הלכה והחמירה הסכנה. לפעמים האיר לנו המזל, ברגע האחרון ובאורח בלתי-צפוי, ונמצא לנו משכב-לינה ערוך מכסאות ושמיכות, או שנודמנה אפשרות להשתרע פשוט על רצפה חדר או לבלות את הלילה בעליית-גג. עליית-גג היתה יתרון גוח יחסית, הכרוך בסכנה מועטה, לגבי מי שביקש לסייע לנו. במקרה שנתגלה הישן בעליית-הגג, יכול היה לטעון, שחדר לשם, ללא ידיעתם של דיירי הבית: הדלתות לקומת-הגג לא תמיד ננעלו היטב, ולפרקים לא היתה קבועה שם דלת כלל.

אך כמה לילות היו לנו לילות-דחוב! אם עד לשעת ערב מאוחרת לא נמצא מקום לינה כלשהו, ניטל עלינו לערוך תכנית לקראת "ליל חוצות". במקרה זה היה עלינו לשקול כיצד לבלות את הלילה בדרך התכליתית ביותר, תוך הימנעות משינה ומיעוט טכנה. היו קיימות אפשרויות שונות, ובבחירתן הכריע השיקול באיזו מהן נעורר תשומת-לב פחותה ביותר. בימות הקיץ, כמובן, היה קל יותר לבלות כפעם בפעם לילה שלם בחוץ, לבדך או אפילו עם חברים. בחורף, לעומת-זאת, היה עליך להימלט גם מן הקור, וביחוד בלילות של שלג, קרה וסופות. מה ארוך עד אין קץ הוא הלילה, בסובבך בודד ברהובות ריקים מאדם, ובמוחק אין אלא מחשבה אחת — למדוד את מהלך הזמן על-פני צלצולי הפעמון של מגדלי הכנסיות! השעות הקשות ביותר היו תמיד בין אחת לחמש אחר חצות, שדך בהן שובתים כל כלי התחבורה העירוניים.

משעה חמש בבוקר ואילך שוב הותנעו הקרונות הראשונים בקווים השונים בכל חברות התחבורה שבברלין.

למולגו קיימה חברת החשמליות של ברלין בימי המלחמה "קווי-לילה" אחדים שנסעו בהפרשים של שעה אחת, מקצה העיר ועד קצה. בתי-חרושת לתחמושת ומפעלים חיוניים אחרים למאמץ המלחמה עברו או בשלוש משמרות כלומר, גם בלילה, והיה צורך להסיע את הפועלים גם בשעות הלילה אל המפעלים ומהם — ולתכלית זו הופעלו קווי הלילה. אף עצם העובדה שבגלל משמרות הלילה נמצאו אנשים ברחוב גם בשעות הלילה, מייעטה במידת-מה את הסכנה שאנו, "גורדי הלילה" הבלתי-חוקיים, נעורר תשומת-לב יתירה. מאידך חל דבר זה רק על רובעים מסוימים, שכן בעיר של מיליונים כברלין, יש אופי משלו לכל אחד מאזוריה השונים גם בשעות הלילה. על-כן היה תנאי חיוני לקיומנו הבלתי-חוקי בכלל, ולשם ביצוע "תכניות-הלילה" שלנו בפרט, התמצאות כללית בעיר ובהכרת מקומות ידועים על פרטי פרטיהם. וכאן סיעה בידנו בהרבה הכשרתנו הצופית.

חו היתה, בערך, תכנית רגילה של "ליל-חוצות": עד לאחר חצות הייתי נוסע אנה ואנה בקווים השונים של הרכבת התחתית, או מסובב את העיר בקווי הרכבת העירונית. אחר כך הייתי ניגש אל תחנת-חשמלית סופית, עולה על קרון של קו-לילה ונוסע במשך כשעה וחצי מצפון העיר ועד לדרומה. כמובן, לא יכולתי לשוב משם מיד באותה חשמלית, ועל כן הייתי יוצא לצעדה של כשעה עד לתחנה הסופית של קו-לילה אחר. רק משם הייתי חוזר צפונה או, לשם שינוי, ממערב למזרח או להפך — וכל נסיעה כזו נמשכת כשעה ומחצה. בינתיים האיר הבוקר המיוחל וניתן למצוא מקום כלשהו לחמם ולרענן את גופך היגע והמוקפא. עם אור הבוקר נעזרה גם תקנה חדשה! עם פתיחתם של בתי-הקפה יכולת להשיג ספל של תחליף-קפה חם. תיקי, שהיו בו פרוסות-לחם אחדות, נשאתי עמי תמיד — דוגמת הפועלים היוצאים לעבודת לילה. באולמות המתנה של תחנות רכבת יכולנו להשתמש רק במידה מועטת לשהייה בלילה. מבחינה טכנית זהו אמנם מוצא קל למדי ונות מאד ללינת לילה. אולם שהייה ממושכת במקומות אלה היתה מבליטה אותנו יתר על-המידה ומסכנת את בטחוננו. גם הפעילות המשטרית היתה מרוכזת יותר בצומתי התנועה מבמקומות אחרים, ותכופות נערכו דווקא שם פעולות-מצור משם. פעולות ביקורת אלו אמנם היו מכוונות פחות נגדנו, היהודים, מאשר נגד בלתי-חוקיים פוליטיים, ובעיקר נגד חיילים שערכו מיחידותיהם, או פועלים זרים שערכו מעבודתם. מלבד אלה חיפשה המשטרה אחרי עבריינים

למיניהם, וביניהם פושעים של ממש. לפיכך מסוכן היה לנו לשהות בתחנת־רכבת יותר מרבע עד חצי שעה. אף בילוי של לילה בגנים ציבוריים כרוך היה בסכנה. מוטב היה לנדוד תדיר ולהימצא בדרך, ללא שהיות. היה מסוכן פחות, אף כי אפשר רק בחודשי הקיץ, ללון לילות אחדים תחת כיפת השמים, בחורשות טגל או גרונואלד. ככל שרבו ההפצצות בהמשך המלחמה כן נפוץ הגהג בין מחוסרי קורת־גג ללון תחת כיפת השמים, עד שהוקצו להם דירות־חירום. אף אנחנו שקלנו לא פעם אחת את האפשרות להצטרף אל המון מבקשי המחסה ולזכות בדרך זו לקורת־גג כלשהי. אך מחשבה זו מעולם לא הגיעה לידי מעשה. אילו עשינו כן, חייבים היינו להזדהות בנירות מזויפים, או לטעון שתעודותינו אבדו בהפצצה. דבר זה מן הסתם קרה תכופות גם במקרים רגילים, אלא שהיינו מתקשים לעמוד בדרישות־וחקירות נוספות! לפיכך פסלנו תכנית זו, למרות כל מעלותיה, מפני סיכונה.¹⁰

פתרון אחר, מוזר במקצת אך עם זאת סביר ולא מסוכן כל־כך לבילוי לילה ללא־מחסה היה בעמידה בתור לכרטיסים ליד קופת האופרה הממלכתית שבשדרות אונטר־דן־לינדן. מוצא זה לא בא בהשבון אלא במרצאי שבתות, משום שביום ראשון בבוקר נמכרו הכרטיסים לכל הצגות השבוע. הקופות נפתחו אמנם רק בשעה 8 בבוקר, אך כמיהתה של האוכלוסייה למצוא במופעים תרבותיים מסוג זה פורקו מעט מן המתח המעיק של מוראות המלחמה גרמה לתורים ארוכים לפני הקופות. כבר בשעה 10 בערב התחילו מגיעים קוני הכרטיסים הראשונים, ובמשך הלילה היה מספרם עולה למאות. רבים היו מביאים עמם כסאות מתקפלים, כדי לשבת, והיו שהביאו אפילו שמיכות וכריות. בקרב המון זה של אנשים, שהיו מוכנים לערוך ליל שימורים למען האמנות, אף כי היתה להם מיטה חמה בבית, הרגשתי את עצמי מוגן ובטוח. מצוד משטרתי לא נערך שם מעולם, כפי הנראה לא עלה על דעת המשטרה הרעיון, ש"אלמנטים פסולים", כגון עריקים, בלתי־גאליים ופליטים למיניהם הנתונים במצוקה וברדיפות עדיין עשויים להתעניין באמנות ובהצגות־אופרה. אבל אני — כשאר שוחרי האופרה — היכיתי עד בוקר ושמח על ששוב עבר לילה בשלום, הייתי קונה כמה כרטיסים לאחת מהצגות השבוע בשביל קבוצת הבלתי־חוקיים שלנו. אָוּוּ מוכירה לי עד היום הזה, כי שוב לא הנתה מביקור באופרה כמו בתקופת "ליל־החוצות" שלנו.

אחרי ליל־חוצות כזה היה כמובן צורך למלא את המחסור בשינה. בקץ לא היתה זו בעיה כלל. ניתן להשתרע על הארץ ביערות העוטרים את ברלין ולישון. יכולת להיחשב לטייל, שכן רבים מעובדי משמרות הלילה העדיפו

לנוח במשך היום בחיק הטבע, לשכב בחמה או לישון בצל העצים, ולמלא את מיכסת השינה ומהם שיומם הפנוי חל באמצע השבוע. כן יכולת לשבת על ספסל ולהתנמנם, בשעות היום חזונו שלא היה יוצא דופן — ולא היית חייב לחשוש לתשומת־לב מיוחדת. בחורף ובימים גשומים היה, כמובן, קשה לאיך־ערוך למצוא מקום כלשהו לתנומה קלה. אפשרות אחרת היתה להיכנס לבית־קפה, לשבת בקרן־זווית ולהשעין את הראש אל הקיר או על לוח־השולחן ולנמנם שעות אחדות. ניתן גם לבקר באחד מבתי־הקולנוע היומיים ולראות סרט או לישון עד לסיומו. ועוד היו אפשרויות אחרות; רבים מבין עוזרינו, שחששו לאכסן אותנו בביתם בלילה, ניאותו לעומת זאת לקבלנו כ"אורחים" בשעות היום, ואף הגיחו לנו לישון שעות אחדות על ספה או כורסה. אחדים מהם אפילו מוכנים היו להעמיד לרשותנו את דירתם לשעות היום, בצאתם לעבודה. במקרים אלה הרגשנו גוזות רבה, יכולנו לשכב ולישון, להתרחץ ולהתרענן. כמובן מצווים היינו להיזהר, לבל יבחינו השכנים בנוכחותנו — אסור היה לגשת לחלונות או להוריד את המים בבית השימוש.

בדרך כלל עסוקים היינו במשך היום בעיסוקים שונים, או שהיה עלינו לסדר עניינים. בראש וראשונה ניטל עלינו לעשות את עבודתנו העיקרית, הלא היא עבודת הקבוצה הבלתי־חוקית לקראת פגישותינו הבלתי־חוקיות.

תעודות, כלכלה, מימון

השגת מסמכי־זיהוי נודעה לה, כמובן, חשיבות יתירה להבטחת פעילותה השוטפת של קבוצתנו הבלתי־חוקית, ובראש ובראשונה לשמירת הקיום הפיזי. נתונים תדיר, יום אחרי יום, בסכנה להיתפס, ניטל עלינו לכלול ענין זה בהכנותינו לקראת קיומו של אורח חיים זה. גרמניה היתה מדינת־משטרה, וחיי אזרחיה היו נתונים בלי־הרף ללחצם של השלטונות. על חיי היום־יום של האוכלוסיה כולה, נפרשת רשת של פיקוח מתמיד, שהלכה ונתהדקה ברבות שנות־המלחמה — החל מן החובה להצטייד בכרטיסי־מזון וכלה בחובת ההוכחה של "אילן־היחס הארצי", דהיינו מסמך שיעיד על מוצא בלתי־יהודי בשלושת הדורות האחרונים. "סבתא לא־ארית" נחשבה לפגם, לכתם ולחרפה, כאילו ישב אחד מאבות המשפחה בבית־סוהר.¹

הביקורת הרשמית מצד השלטונות וגם חקירות מיוחדות לפרטים שונים ומשונים בנתוניו האישיים של כל אזרח ואזרח היו לתופעה שכיחה כל־כך, עד שכל אדם חייב היה להיות מוכן בכל עת לביקורת־פתע. לפיכך היה עלינו להיזהר שלא להיתקל במצוד משטרה — בין ברחובות העיר, בין בכלי התחבורה, בין ליד תחנות רכבת ושאר נקודות־מוקד של ריכוזי ציבור. קלגסי המשטרה היו עוצרים את כל העוברים ושבים שנודמנו לטווח מסויים ממרכז המצוד ודורשים מהם להציג את נירותיהם. אם היה בידי הנעצר להזדהות כחוק, הורשה ללכת לדרכו באין מפריע. היה אפוא הכרח להיות מצויד תמיד במסמכים משכנעים. ולא רק ברחובות, אלא גם בדירות ובבתים חשודים היתה המשטרה עורכת חיפושים. למקרה הגרוע ביותר, שמישהו מאתנו הבלתי־חוקיים יימצא שוהה בבית כזה, חשוב היה שיוכל להזדהות מיד בתעודות בעלות תוקף. כמובן, מוטב היה להימנע ככל האפשר מלהשתמש במסמכים

שלנו, המזויפים בהכרח. מכל מקום, על כל צרה שלא תבוא, חייבים היינו לשאת אותם המסמכים תמיד בכליגו. עצם הימצאותם בכיסנו נסך בנו הרגשת בטחון. יתר על כן, הם הוכיחו את יעילותם במקרים רבים ופעמים ממש הצילו את חיינו.

נתוצים היו שני סוגי תעודות: תעודת־זיהוי וכרטיס־עבודה. כרטיס־עבודה היה קל יותר להשיג או להתקין מאשר תעודת־זיהוי. בעזרתה של אִוּוּ השגתי נידר־מכתבים רשמי של המפעל הכימי "טמלר", שבברלין־יוהאניסטאל; היא הצליחה להשיג במשיכה ממשרד־שכפול אחד מספר ניכר של גליונות המפעל ההוא. עליהם היינו רושמים במכונת כתיבה לפי הנוסח הזה: "מאשרים בזאת כי מר... שנולד בחאריך פלוני במקום אלמוני מועסק על ידינו". על מסמך חובבני זה היינו חותמים בשתי חתימות מסולסלות בכתב "בלתי־קריא". כמובן, שהשם הנקוב במסמך זה, וכן שאר הפרטים האישיים, זהים היו עם הרשום בתעודת הזיהוי, המזויפת אף היא. עם זאת ברור, שכל פניה לאותה חברה בברלין־יוהאניסטאל, לשם אימות הפרטים, היתה מכשילה בלי שום ספק את בעל המסמך. אף־על־פי־כן ניצלתי פעם אחת מצרה גדולה בזכות מסמך זה.

היה זה בשנת 1943, בבוקר עכור של חודש ספטמבר, בערב ראש־השנה. עבר עלי "ליל־חצוצות" בלתי נעים, ועל כן ניגשתי בשעה 6 בבוקר לאולם ההמתנה של תחנת הרכבת לרט, כדי להתחמם ולשתות ספל קפה. עודני יושב לתומי שקוע בעיתון־הבוקר, ומישהו טופח בתקיפות על כתפי ואומר: "הגירות שלך!" קפצתי ממקומי והשמעתי, כמנהגי מאז היום הראשון לחיי המחתרת שלי, "הייל היטלר" נמרץ, והגשתי לשוטר־החרש את תעודתי המזויפת. השוטר — לבוש בגדים אזרחיים ועל כן לא משך את תשומת לבי בעת קריאת העיתון — בחן את התעודה ביסודיות והשווה את התצלום שבה עם דיוקני. אחר שאל: "היכן אתה עובד?" עתה הגשתי לו את "כרטיס העבודה" שלי מטעם "מפעלי טמלר בע"מ" והוא עיין בו. אמר: "האינך יודע, שהשהיה באולם־ההמתנה מותרת רק לגוסעים המצוידים בכרטיסי נסיעה? (גם הוראה כזו יצאה בשנות המלחמה)... ומה בכלל מעשיך כאן?" המשיך השוטר בחקירתו, כשלגעצמת דיבורו מתלווה עתה צליל אימתני יותר. למרבה הפלא עלה במוחי מיד תירוץ ועניתי: "אני בדרכי ליוהאניסטאל, אך השעון המעורר שלי צילצל היום בטעות שעה אחת לפני הזמן, ורצייתי עוד לשתות כאן ספל קפה". השוטר השיב: "להבא, תימנע מזאת ארוג, הייל היטלר!" ופנה אל השולחן הסמוך. נשמתי לרווחה, אך אנוס הייתי לכבוש את דעוני

לאובהארט-רוזנטאל. היה לה ידד, עוד מלפני המשטר הנאצי, שנעשה מאז קצין משטרה באחת מגופות העיר. כיון שלא היה נאצי, המשיך לקיים יחסים טובים עם הילדה והגיש לה ולבעלה את עזרתו כאשר החליטו לדרת למחירתה. הוא הוציא בשבילם דרכונים מהימנים לכל דבר, כביכול, עם תצלום ועם כל החותמות הדרושות, על שמם הבדוי החדש.

למרבה הצער לא הספיק דרכון נהדר זה, שלא מעטים קינאו בה בגללו, כדי להציל את חייה. הילדה עקרה עם בעלה לחבל נהר רינוס ושם חיו במחירת. על-פי בקשתה קיבלה מאתנו כרטיסי מזון, שהושגו על-ידי און ונשלחו אליה החדש מחדש מברלין. אלא שלא הושמה תשומת-הלב הראויה לכך, שעריכת קניות מחוץ לברלין במשך חודשים רצופים בכרטיסי מזון עם החותמת "משרד התזונה — ברלין", עשויה לעורר חשד. באחד הימים נתפסו, הילדה ובעלה ש"חיו בגסיעות", כביכול, בשל כרטיסי מזון אלה. הדרכונים היפים שבידיהם, לא היה בהם כדי להושיע את הזוג. שניהם נעצרו. את התכנית להתאבד במקרה של מעצר באמצעות בקבוק-רעל המצוי עמם תמיד — שעל אחדותיו סיפרו לי לפני צאתם את ברלין — הספיק רק בעלה של הילדה להוציא אל הפועל; ואילו היא הוחזרה על-ידי המשטרה לברלין, שם נכלאה במחנה-איסוף ליהודים, לקראת הגלייתה. לפני-כן נחקרה על-ידי פקידי הגיסטאפו עד שמטרה את מקורם של כרטיסי המזון, גילוי זה גרם להרשעתה של און. אך מי שמכיר את שיטות-העינויים לסחיטת הודאות מפי הנחקרים ואת היסורים הנוראים שעברו עליהם במשך שבועות רצופים, לא ידון את הילדה לכף חובה. לא כל אדם ניחן בכוח העמידה של פולדי שלנו — וכמו פולדי נשלחה גם הילדה לאושוויץ — — —

אני עצמי קיבלתי בתיווכה של און דרכון שפג תוקפו. דרכון זה היה מקודם שייך לבן-תערובת מידידה, "ארי למחצה" בשם ארנסט האלרמן. האלרמן זה היה לכולנו עוזר רב-ערך. ביחוד בענינים הטכניים הכרוכים באורח-החיים הבלתי-חוקי. הוא היה בן גילי, ועם קבלת דרכונו — תמורת 50 מארק — גם סיגלתי לעצמי את שמו. אך ברור היה, כי לשם השלמתו יהיה עוד צורך להתקין בו את תמונתי בדרך של "ניתוח". לביצועה של מלאכה מסובכת זו נמצא בחוג ידידיה של און עוזר נוסף, שהיה לנו לתועלת רבה — גרפיקאי צעיר בשם שמשון שנהאוס. הוא עצמו היה יהודי, שהיה חי זה זמן מה אורח חיים בלתי-חוקי, מוסווה כ"בן-תערובת". שנהאוס ישב ימים וילות בביתה של און וערך את "החיקונים" הדרושים בתעודות שלנו, ועמל בשחזור מדוקדק של החותמות הרשמיות. ואכן ביצע משימה קשה זו על הצד היותר טוב!

לקום ולהסתלק מהר ככל האפשר, כדי לא לעורר חשד. התברכתי על שהתחבולה בניר-המכתבים של מפעלי-טמלר הצליחה, ותקרית מסוכנת זו נסתיימה בכי טוב. נרגשתי זו גברה שבעתיים בראותי, כעבור דקות אחדות, כיצד אותו שוטר-חרש אוטר איש אחר בלבוש אזרחי שישב אף הוא באולם-ההמתנה, שאר יושבי האולם היו ברובם חיילים במדים, שעצם לבושם העיד על זהותם והגן עליהם מפני חשד.

בשעה 9 היה עלי להגיע לתחנת-הרכבת אלכסנדרפלאץ, מפגשי עם התברים. כמה קרנו פני כולם משמחה בשמעם את מעשה הצלתי מצדה, גם הפעם. כעבור זמן מה, בהודמנות אחרת, שוב נצטוויתי להציג את כרטיס-העבודה שלי לפני שוטר-חרש. שוטר זה עיין במסמך רק בריפוף האמר: "בבית-חרושת זה מייצרים מוצרים מסוימים, חיוניים למאמץ המלחמה, לא כן?" והוא נקב בשמותיהם של מוצרים אלה, שבינתיים נשמטו מוכרוננו. לא ידעתי אז דבר וחצי דבר על אודות אותם מפעלים כימיים ומוצריהם. מכל-מקום עניתי בחיוב והמסמך השפיע את ההשפעה המקווה: השוטר לא הוסיף לחקור.

קשה לאי-ערוד מהשגת כרטיסי-עבודה היה להשיג תעודות-זיהוי. לגבי חברינו הצעירים, שעדיין לא הגיעו לגיל גיוס, גם שאלה זו לא היתה מסובכת ביותר. בידי חלק מהם עדיין נמצאו כרטיסי-עבודה של חברת זימנס, מפעלי החשמל הידועים בברלין. כרטיסים אלה היו מצוידים בתצלום בעליהם ויכלו לשמש תחליף לתעודת-זיהוי. הלא כל עיקרן של התעודות הללו הוא, מלבד הפרטים האישיים, התצלום. גם ברשותי נמצאה תעודה כזו, שכן בשנים הראשונות לרדיפות-היהודים היה זה עדיין פשוט למדי, להשיג פנקס עם תצלום משלטונות-הדואר ברובע-המגורים של המבקש, לשם קבלת מכתבים ודברי-דואר אחרים המגיעים לשם כדואר שמור. לאחר פרוץ המלחמה אי-אפשר היה לשלוח שום דבר-דואר לחוץ-לארץ, בלי להציג פנקס זה. ועוד היינו נוהגים להצטייד בכרטיסי-מינוי לרכבת או לחשמליות, שגם בהם חלה חובת ההדבקה של תצלום. אבל במרוצת הימים אבד תוקפן של "תעודות" אלו משום הקלות שבהשגתן, עד שלבסוף לא נהקבלו עוד כהתעודות זיהוי. הפתרון האידיאלי היה — וזאת ער סוף התקופה הבלתי-לגאלית — להשיג דרכון. השגתו של דרכון כרוכה היתה, כמובן, בקשיים רבים. לא זו בלבד שצריך היית לגלות מקור שיספק לך את הדרכון, אלא זקוק היית לסכום כסף ניכר לשם קנייתו, דהיינו — לשלם את מחיר התקנתו של דרכון מזויף. לא לכל אחד האיר המזל פנים, כמו למשל לחברתי למקצוע הילדה

בפרוטרוט בפרק "הכנות לבריחה".

מובן מאליו, שעם ידידתנו למחתרת, נמחקנו כביכול כולנו מרשימת החיים. למן היום הראשון להווייתנו הבלתי-חוקית ניטל עלינו להיוולד מחדש בשמות חדשים. אני בחרתי תחילה בשם "היינץ יואכים". היו אלה שמותי הפרטיים הקודמים, שעליהם ויתרתי בהגיעי לגיל-בגרות. לפי בקשתי, הוחלפו אז בכל התעודות האישיות בשמותי העבריים "יצחק צבי". יואכים נועד לשמש לי עתה שם-משפחה. עם קבלת הרכון המזויף, נהפכתי לצ'רנסט האלרמן, כלומר לכפילו של ארנסט האלרמן האמיתי. נשאתי אפוא עתה את שני השמות השונים הללו בעת ובעונה אחת, לסירוגין: בעוד שכלפי חלק ממכרי ועוזרי נשארתי "קר יואכים", הכירוני מכרי החדשים — אלה שנוספו לחוג מכרי לאחר קבלת הרכון — בשם האלרמן, ולבסוף, משתגתי דרכון-יוצאי-צבא בתום שהותי בגרמניה, הפכתי ל"קר אינג'ור נרנר אובסט". השימוש בשמות שונים היה בו משום יתרון, שכן הקשה על גילויי במקרה של בילוש וחקירת מכרי השונים בדבר זהותי. אך היה עליך לזכור תמיד היטב, באיזה שם עליך להשתמש בכל מקום ומקום.

אף התחפוש, כלומר ההסוואה החיצונית, היתה גורם חשוב, שהצריך תשומת-לב מתמדת. הלא בכל עת עלולים היינו להיתקל באקראי באחד ממכרינו הישנים, שברובם לא הובאו בסוד הווייתנו החדשה, וההסוואה נועדה למנוע זיהוי מידי. הקושי העיקרי היה, כמובן, שינויו של קלסטר-הפנים, וזאת ניתן להשיג רק תוך פרק-זמן ידוע. בשבועות הראשונים לאחר רדתי למחתרת לא העזתי כלל לצאת לרחוב לאור היום, ולעת ערב שימשה לי האפלת-החובה של ימי המלחמה כמחסה. ככלות הכול, כמורה וכאהד מראשי-תנועת-הצופים, כלומר כאדם בתפקיד ציבורי, מוכר הייתי בחוגים רבים. לפיכך ניטל עלי להימנע ככל האפשר מלהיראות במקומות ציבוריים. במחצית השנה הראשונה לחיי במחתרת עוד נמצאו בברלין יהודים רבים שהכירוני אישית או ששמעו על אודותי. אבל הסכנה העיקרית נשקפה מצד אחר — מצד מלשינים רבים, מהם יהודים ומהם יהודים-למחצה, שכפי שנודע לנו עברו בשירות הגיסטאפו וטרחו לגלות פליטים יהודיים החיים במחתרת, כדי למסרם לידי השלטונות. הוסף עליהם את כל אלה מבין האוכלוסיה הגרמנית הלא-יהודית, שמתוך דבקות בהשקפה הנאצית היו בולשים אחר בלתי-חוקיים. הרי במשך שתיים-עשרה שנות קיומו של הרייך הסלישי נמצאו בגרמניה אנשים שמסיבות פוליטיות עמדו במאבק נגד משטרו של היטלר, והללו חיו ועבדו במחתרת בתנאים דומים לתנאי החיים שלנו. היה אפוא הכרח

לאחר עבודות פשוטות יותר — תיקונים בכרטיסי-עבודה ותעודות-דואר, שנמסרו לו על ידי און — היתה התקנת תמונתי בדרכונו של האלרמן עבודתו הגדולה הראשונה. בכמה התרגשות היה כרוך ענין זה — לא רק לגבי אלא גם לגבינו, אף-על-פי שלא הכרנו זה את זה היכרות אישית — יעיד המעשה הזה: אחרי מאסרה של און נעלם שנהאוס מעינינו ואף הוא לא ידע עוד דבר עלי ועל קורותי. לא יכולנו לדעת או לנחש איש לגבי רעהו אם עודנו חי, והיכן. בשנת 1951 — דהיינו כעבור שמונה שנים — מהלך הייתי באחד מרחובותיה הראשיים של באזל שבשווייץ, והנה קורא מישהו לעומתי "האללו!" נעמדתי תחתי, אך את האיש לא הכרתי. שאלני: "האינך מברלין?" כאשר השבתי בחיוב המשיך ושאל: "האם לא הכרת שם אשה בשם צ'רית וולף?" כאשר אישרתי גם זאת, זרק לי בפשטות: "זיפתי בימים ההם את דרכונך". אף-על-פי שלא נודמן לנו להיפגש פנים אל פנים, נחרט דיוקני בזכרונו של איש אמיץ ומוכשר זה על-ידי עבודת-הבכורה שלו בדרכוני, עד שזיהה אותי כעבור שנים רבות כל-כך וללא היסוס.

תמונתי שהוכנסה על-ידי שנהאוס לדרכונו של האלרמן, כבר היתה מותאמת לתנאי החיים הבלתי-חוקיים, שכן לשם הסוואת-יתר גידלתי שפם "בלתי-חוקי", כביכול, שבתעודת-הזהות היהודית שלי עדיין נפקד מקומו. זיוף דרכונים אינה מלאכה פשוטה כלל, וזהו עיקר הקושי: בשעת החלפת התמונות היה צורך להציא בוהירות רבה את שתי טבעות-התרירים שבהן הוצמדה בדרכונים הגרמניים התמונה אל הדף הראשון ולהתזירן למקומן לאחר החלפת התמונה, או לשים במקומן שתי טבעות אחרות זהות בתכלית. נותר עוד לשחזר את מחצית החותמת החסרה, לפי התמונה המקורית — כולל גשרי-הרייך שהתנוסס בטבורה של החותמת. כמובן, שמחצית החותמת המשוחזרת חייבת היתה להתאים מכל הבחינות למחצית המקורית בכל קוויה, צורותיה וצבעיה. באיזו דקדקנות נעשתה מלאכת מחשבת זו — על כך תעיד התקרית בתחנת לרט ששהזכרתי, כאשר איש הבולשת לא הבחין בזיוף, אף כי בהן את תצלום-דרכוני במשך שניות אחדות.

רב-ערך ובטוח מדרכון מותאם ומזויף כזה, היה, כמובן, דרכון בר-הוקף לכל דבר, ובטוח ממנו היה דרכון-יוצאי-צבא. תעודות אלה ומסמכים אחרים להסוואת-הזהות ניתן היה לרכוש בשוק שחור, אבל במחירים גבוהים מאד. דרכון יוצאי-צבא בר-הוקף — התעודה היותר יקרה — עלה 6,000 מארק. מחיר זה היה, כמובן, למעלה מהשיג ידנו. רק כעבור זמן, לקראת הבריחה אל מעבר לגבול, היה הכרח להשיג גם דרכונים מסוג זה, ועל כך עוד יסופר

להישמר בשבע עיניים מברגשים, אשר למען רוח כספי או להנאתם היו קופצים על כל מציאה לגלות ולמסור אחד הבלתי-חוקיים. גידלתי אפוא, כפי שכבר ציינתי, שפם והחלפתי את מסגרת-המשקפיים הבהירה במסגרת כהה. משצמח שפמי, הצטלמתי במשקפיים החדשים והשתמשתי בתמונות לדרכוני החדש ולשאר מסמכים. לשערי השחור נוספו עתה שפם ומשקפיים שחורים ושיוו לי מראה כהה עוד יותר, דהיינו מראה "יהודי טיפוסים". הלא בעיני הגרמני הממוצע נחשב ליהודי כל אדם בעל שיער כהה ועיניים שחורות עם משקפי קרן על הסמו. אמנם לפי תמונות ה"שטירמר" של יוליוס שטרייכר, מן הדין שייחוסף לסימני-היכר אלה גם חוטם מעוקם — שנעדר מפרצופי. אף-על-פי-כן מפליא הדבר כי מעולם לא נטפלו אלי ברחוב ולא התבלטתי במיוחד בשל "סימני היכר בלתי-אריים" אלה. אמנם נמצאו בברלין של אותם הימים טיפוסים כהים רבים ממוצא לא-גרמני, ביחוד פועלים מאיטליה ומארצות אחרות, ואפשר שבזכותם של אלה לא הכשילתני הסוואתי.

אולם היה עליך להיעזר באמצעי-הסוואה חיצוניים נוספים: להופיע במקומות ציבוריים עם עיתון נאצי ביד או משתרבב מן הכיס, עם סמל המפלגה הנאצית (או סמל של איזו אגודה גרמנית) בדש מעילך, שניתן היה להשיגם ללא קושי מיוחד בכסף או בתחבולה כלשהי. בכל שעת-צורך היית מצווה לאחז את עיני הבריות בברכת "הייל היטלר" אמיצה. "הופעה קטוחה" כגון עמידה מתוחה בעת חילופי הברכה, ענידת סמלים ומדים וגינונים הייליים בכלל, השפיעו כידוע מאז ומתמיד על כל גרמני פרימיטיבי — והרי נטיה זו אף מצאה ביטוי מובהק בפרשה המפורסמת של "הסרן מקפניק", שהוקבעה לאחר מכן במחזהו של קארל צוקמייאר. למותר להדגיש, איזה מאמץ גפשי נדרש מאתנו עד שהסכנו עם השימוש בסמליהם ובמנהגיהם של רודפינו ומרצחינו — אך היתה זו שאלה של חיים ומוות. נמצאנו במצב-מלחמה עם יריבינו ועל כך ייאמר: "במלחמה כמו במלחמה".⁴ למדנו אפוא להיגמל מהר ממעצורים ומהיסוסים, ולא אחת צחקנו, לאחר מעשה, כיצד הצלחנו להרליך שולל את מבקשי נפשנו בגינונים חיצוניים אלה.

אולם בכל אלה — מקום מחסה, גירות מזוייפים והסוואה מוצלחת — עדיין לא היה כדי להבטיח את קיומנו. היינו זקוקים גם למצרכי-מזון, או לכסף הדרוש לקנייתם. פתרון טוב ופשוט לבעיית הרעב היתה הזמנה לארוחה בבית אחד ממכרינו. היתה זו האפשרות היחידה לזכות, לפחות, פעם אחת ביום בארוחה חמה. בחוג עוזרינו נמצאו אנשים רבים שבענין זה לא הכזיבו, והיו

נוהגים להזמין מדי פעם בפעם אחר מאתנו לארוחה, אם בצהרים ואם בערב. מה נעים היה להסב שוב אל שולחן משפחתי מטופח! בשעת הפרידה היו זמארחים תוחבים בדרך כלל לידי האורח חבילה המכילה לחם ואף מצרכי-מזון אחרים. מובן מאליו, כי בתרומות מיוחדות אלו היינו עוזרים איש לדעהו כפי שבכלל חילקנו את הכל, חלק כחלק. גם מארחינו ללינת לילה סיפקו לנו תכופות ארוחת ערב או ארוחת בוקר קלה — ביחד עוזרינו הראשיים שבלאו הכי דאגו וטרחו בלי הרף לקיים אותנו מכל הבחינות.

בהמשך הזמן החריפה גם שאלת המזון. ההזמנות לארוחות הלכו ונתמעטו. המחסור הכללי במצרכי-מזון החל גותן אותותיו בקרב האוכלוסייה. כן גם הלך ופחת מספר האנשים, שמוכנים היו להושיט לנו עזרה לעת-מצוא. נוכח ההחמרה הקיצונית בעונשים על מתן עזרה ליהודים, החלו חלקם חוששים לגורלם ולגורל בני-ביחם וחלקם נפגעו דירותיהם בהפצצות מן הארר והם עצמם היו שרויים במצוקה. רבים מבין תושבי ברלין אף נטשו את העיר מפחד התפצצות הקטלניות, כדי להציל לפחות את חייהם, ועברו לגור בסביבה כפרית בטוחה יותר, אצל קרובי משפחה. מגמת-פינוי זו זכתה במידה ידועה לתמיכת השלטונות; ביחוד נשים ומשפחות מרובות ילדים הועברו לאזורים אחרים של הרייך, שהיו מסוכנים פחות.

עקב התפתחות זו איבדנו לא רק מקומות לינה רבים; גם האפשרויות לקבל הזמנה לארוחה הלכו ונצטמצמו, עד שלבסוף גאלצים היינו לדאוג בעצמנו לכלכלתנו. בעיית-הרעב ניצבה לפנינו בכל תומרתה המענה.

כאן המקום להזכיר בקצרה את בעיית כרטיסי-המזון, שגיתוספה לבעיית הלינה ולבעיית השגתם של מסמכים מזוייפים לגבי כל אדם שירד למחתרת. בתקופה הראשונה, אמנם הקצרה, עוד אפשר היה לקנות מצרכי-מזון בעזרת כרטיסי-המזון מן "התקופה הלגאלית". בשל הסכנה להתגלות מיד כבלתי-חוקי, אמנם היית חייב להימנע מלערוך את הקניות בעצמך, אך יכולת לבקש ממישהו שיקנה גם למענך. ואולם, מקץ תקופה זו היה הזרח חיוני בתלושים השוטפים, שערכם וביקושם עלו אפילו על הכסף עצמו הדרוש לרכישת המצרכים. תלושים בודדים מסדרות כרטיסים אלו לשם קניית כמויות קטנות של מצרכים, כגון כיכר לחם, שלוש להמניות, 100 גר' סוכר או 50 גר' שומן, ניתנו לנו מדי פעם בפעם על-ידי אנשים נדיבים. נוסף על תלושי המזון לכמויות קטנות של מצרכים עמדו לדשותנו — עד ליום החיסול הכללי של יהדות-גרמניה ב-27 בפברואר 1943 — גם כרטיסי מזון שלמים. סדרות אלו הושגו על-ידי זון במחצית השנה הראשונה לחיי במחתרת. לאחר מכן,

וביחוד אחר מאסרה של און, עסק בזה החבר הצעיר צבי (היינץ) אברהמסון, שהצליח — בשיטה שונה משל און — להשיג ברציפות את סדרות הכרטיסים החדשיות. בברלין הולקו בסדרה אחת חמישה כרטיסי-תלושים, כל אחד בצבע אחר — ללחם, לשומן, לסוכר, לנקניק או לבשר, לקטניות או למוצרי-קמח (אטריות, אורז וכד'). כן הוצאו כרטיסי מזון מיוחדים מסוגים שונים, ותלושים מיוחדים לגסיעות ולחייילים בהופשה. כרטיסים אלה לא היו צמודים לחנויות קבועות, לפיכך הלמו יותר את השימוש בתנאי חיים בלתי-חוקיים. בגרמניה כולה התנהל באותם הימים שוק שחור פורת במצרכי-מזון, ובצידם גם בכרטיסי-מזון שנמכרו בסדרות שלמות או בחלוקים בודדים. העדפנו, אפוא, לרכוש — במזומנים או בדרכי חליפין — דווקא תלושי-גסיעות ותלושי-חופשה. לכל סדרה חודשית מסוג זה, וגם לכל תלוש בודד, היה מחיר קבוע; מחירה של סדרה שלמה נע בין 120—125 מארק, (גובה המחיר נשתנה אם גרסה ממקור ראשון או באמצעות מתווך). כך הצליח גם צבי הצעיר (הוא היה אז בן 15 בלבד) לגלות מקור אספקה קבוע לכרטיסי מזון ולמסרם חודש חודש לחוג-צרכנים מסוים. באמצעותו השיגה גם און את כרטיסי-המזון, שמשלוחם לחברתנו הילדה לאוהבה-ארטר-רוזנטאל, גרם בסופו של דבר למעצרה של און עצמה.

אני כשלעצמי השתמשתי רק מעט ולעיתים רחוקות באפשרות להשיג כרטיסי-מזון על-ידי קניה. כיון שמעולם לא נמנית עם בעלי המזון או עם בעלי הכנסה גבוהה, לא הייתי בקי כראוי באפשרויות אלה והעדפתי לבקש מפלטי בחוגים, שבהם הוענקה עזרה מתוך ידידות ונדיבות-לב. גם און — עם כל דאגתה לקיומם של ידידיה הבלתי-חוקיים — נעזרה בחוגים אלה בעיקר, וגם בהשגת כרטיסי-מזון נקטה שיטה שונה בתכלית, שעם היותה נועזת עד מאד, פעלה יפה עד לחיסול הכללי. במשך חדשים רצופים המשיכה להביא את כרטיסי-המזון הרשמיים שלי מסניף הקיצוב שאליו הייתי שייך. כיון שלא הצטרפתי למשלוח המגורשים לא נמחק שמי והוא הוסיף להופיע ברשימת מקבלי הכרטיסים. אמנם, דבר זה גם עלול היה לשמש מלכודת כדי לתפוס אותי, ועל-כן כרוכה היתה לקיחת כרטיסי-המזון שלי בסכנה גדולה, גם לגבי און עצמה. אמנם ידעתי כי לעולם לא תסגיר אותי, אף-על-פי-כן הייתי שרוי בעצבנות ובדאגה לאין שיעור מדי צאתה לדרך לשארלוטנבורג, ושוב ושוב ניסיתי להניאה ממעשה זה, אך תמיד ללא תועיל. אי-אפשר היה לעצור בעדה, ואין זה אלא גם משמים, ששנינו יצאנו בשלום מהרפתקה מסוכנת זו.

תעודות, כלכלה, מימון

עד ליום חיסולם הסופי של היהודים בגרמניה עוד נודמן לנו לאכול כפעם בפעם ארוחה חמה אצל קרובי-משפחה. השתייה בדירת יהודים היתה כמובן מסוכנת במיוחד אחרי הירידה למחתרת, בין שהיית נוגש לשעה קלה בלבד ובין שבאת ללינת לילה. כל דירה יהודית הייבת היתה להיות מסומנת במגן-דויד שחור על רקע לבן, מודבק על דלת הכניסה. כיון של"ארים" היתה הכניסה לבתי יהודים אסורה בכלל, ואילו אנו, כבלתי-לגאליים, חדלנו כמובן לשאת את ה"סלאי הצהוב", נתונים היינו תמיד בסכנה שמישהו מדיירי הבית יבחין בנו בבואנו ובצאתנו. לפעמים הייתי מצטייד בביקורים אלה ב"סלאי צהוב" לכל מקרה שלא יקרה. מבין הקרובים שעד גותרו לי, הרבייתי לבקר אצל אבי, ברחוב דניגרב, ואוכל שם פעמיים בשבוע ארוחת-ערב חמה. הייתי אפוא בלתי-חוקי בבית אבי בעוד הוא עצמו — כעובד-כפייה יהודי — עדיין נהנה ממעמד חוקי. בלב הולם הייתי עולה אליו, לקומה הרביעית, כשאני מצמיד בדרך כלל את תיקי אל החזה כדי להסתיר, באקראי כביכול, את המקום שנועד לנשיאת ה"כוכב היהודי", פן איתקל בדרכי באחד מדיירי הבית וזה יורוכו כי יהודי בלא סלאי צהוב מבקר בדירתו של יהודי אחר. אף לא הייתי משתתה אצל אבא זמן רב, אלא הייתי בולע בבהילות את ארוחתי ומסתלק עם בשיקת פרידה — שייטכן ותהיה האחרונה. פעם אחת, ואני יושב לפני צלחת-המרק, והנה נשמע צלצול בדלת. צלצול כזה היה לגבינו, היהודים, בימים ההם אות אזהרה מעורר חשד ובהלה — שהרי כל בית יהודי צפוי היה תמיד לביקור הגיסטאפו! על כן התרגלנו להשתמש, בין יהודים, בצלצול מסוים, או שהיינו פשוט דופקים בדלת. גם עתה, למשמע הצלצול, ניתרנו ממקומותינו בחדרה, ואבא מיהר להסתירני בבהלה בחדר-האמבטיה. היה זה אמנם מתבוא גרוע מאד, ללא כל מוצא, ונותר רק לקוות, כי במקרה של חיפוש יפסחו עליו. אבל שיחק לנו המזל, שום איש גיסטאפו לא עמד לפני הדלת. כמה רווח לנו! התברר כי לא היה זה אלא שכן. משנפתחה שוב דלת חדר-האמבטיה נפלנו איש על צוואר רעהו.

מסוף פברואר 1943 ואילך פתחו והלכו האפשרויות לזכות בהזמנה לארוחה, באכסגיה או בחבילת מזון, וחייבים היינו לעמוד ברשות עצמנו. עם זאת עדיין לא כלו כל הקיצים. עם מעט כסף בכיס יכולת לגשת למסעדה ולהזמין מדק או מאכלים אחרים, אמנם בטולי ערך תזונתי של ממש, אבל "חפשיים מתלושים". אם נמצא ברשותך כרטיס מזון או אם קיבלת תלושי מזון בודדים במתנה, ראוי היית להזמין לפעמים ארוחה קצת יותר דשנה. תמורת תלושים ניתן לקנות לחם או לחמניות פשוטות ולאכול אותן בבית-קפה על כוס תה —

כ"קופה שחורה" לשעת הדחק — וגם ההקצבה החדשה שלי באה מקופה זו. כמקשר בין אלפרד לביני נקבע, כפי שכבר הוזכר, הארדי פלאוס ועמו הייתי צפגש ברווחי-זמן קבועים בכיכר-אלכסנדר הסואנת. הארדי היה מוסר לי ידיעות מאלפרד, בעיקר על אירועים שונים בעבודת-התנועה (שעוד נמשכה במידת-מה), לפרקים על גבי פתקים בכתב-צופן. ואילו אני הייתי מוסר להארדי דין-וחשבון על ראשית נסיוננו בחיים הבלתי-לגאליים. במפגשים הללו היה הארדי מוסר לידי את הכסף. אולם כבר כעבור שלושה חדשים, עם מאסרו ורציחתו של אלפרד על-ידי הגיסטאפו בסוף נובמבר 1942, נפסקו פגישות אלו, וכעבור זמן-מה הוגלה גם הארדי עצמו למזרח.

בהמשך הזמן התחלנו מקבלים מפרק לפרק מחנות-כסף מחוגם של החומכים בנו, שביקשו בכנות להושיט לנו עזרה, אך לא העזו להזמיננו לביתם לארוחה וכל שכן ללינת לילה. עם זאת הרגישו צורך לגלות לנו את אהדתם ורחשי הזדהותם עם גורלנו, על-פי דרכם הם — על-ידי מסירת סכומי כסף מזומן, בין כמו ידיהם, בין על-ידי שליח. אמנם לא היו אלה סכומים גדולים, אך עצם גילוי הנכונות להגיש לנו עזרה בדרך כלשהי, שימש לנו מקור עידוד, מה גם שבמצוקתנו המתמדת נזקקנו לכל פרוטה.

אבל בעיקרו של דבר ניטל עלינו להתפרנס מעמל כפינו, וביקשנו דרכים להשתכר כדי קיום ברווחה. אלא שבמצבנו גם חיפוש-עבודה כרוך היה בקשיים ניכרים. אמנם, בעקבות הגיוס הכללי לצבא היה קיים מחסור חמור בכוחות עבודה בסקטור האזרחי, אך מי זה ירצה ומי יכול לקבל לעבודה יהודי בלתי-לגאלי, מחוסר מסמכים בעלי-תוקף?

באו אפוא בחשבון רק עבודות של הודמנות ובעיקר בחוגם של אותם מכרים שהיו בסוד זהותנו. היינו מקבלים עבודות-בית שונות, כגון במטבח, גיקוי שטיחים ותלונות, עזרה בהעברת מדירה לדירה ושירותים דומים. כן היינו עוסקים בתיקון מכשירים חשמליים, ברזים ושאר מלאכות מיכאניות שכל בית זקוק להם כפעם בפעם. מיטיבינו היו גם ממליצים עלינו לפני משפחות אחרות הללו היו מקבלים אותנו ברצון, ללא דרישות והקירות. מלבד הרווח הכספי שבכל עבודה שעשינו, הסיח עצם העיסוק במלאכה את דעתנו לשעה קלה מדאגות היום ומן התלאות הצרות של חיי המחתרת. חיפוש עבודה במפעלים גדולים היה כמובן פסול מראש, בגלל הסיכורים הפורמאליים והחקירה ודרישה שהיו נהוגים במקומות אלה בקבלת עובדים חדשים. אך גם עבודה במפעלים קטנים היתה כרוכה בסכנה חמורה, לא רק לגבינו, אלא גם לגבי בעל המפעל עצמו. הרי "פנקס-עבודה" כחוק לא היה

ונהנית שעה קלה גם בישיבה במקום הם. במזג-אוויר נאה יכולת, כמובן, לאכול את הלחם או הלחמניות בלא משקה, על איזה ספסל בחוץ.

בתקופה האחרונה לפני בריחתו הרביתי, בלית ברירה, לשבת על ספסל באחד הגנים הציבוריים, לועס את הלחם היבש ונזכר במנות-האוכל הטעימות שניתנו לי לפני "אצל ז'אני". ז'אני זו, העוזרת לשעבר בבית הודי און, התגוררה עתה, כנכה, בתנאים צנועים כמה שקרוי היה "מטבח-מגורים". אף היא נרתמה על-ידי און לעזרת הבלתי-לגאליים, וביהוד הצעירים שבהם. ז'אני ידעה לאמוד נכונה את תאבונם של צעירים מורעבים. למעשה בישלה רק תבשילים פשוטים בתכלית, אך באהבה ובכמויות עצומות. לצעדנו אנוסים היינו, אחר מאסרה של און, לוותר על ביקורינו במטבח-המגורים הגדול של ז'אני וניטלה מאתנו גם אפשרות זו לשבור את רעבוננו.

והנה באו ימים של רעב. היה עלינו להסתפק בלחם צר, או במנות העלובות המוגשות עדיין במסעדות בלא תלושי-מזון. אשרי האיש שבמצב זה עוד נותר לו, למצער, מחסה כלשהו, שם יכול להניח את ראשו ביום או בלילה ולהקל על רעבוננו בשינה מוארכת. בשנתי חולם הייתי על ארוחותי אצל "אשינגר". לפניו, בימי שלום, יכולת לאכול שם לשובע בדרך מקורית, ללא כסף וללא תלושי מזון. "אשינגר" היתה מסעדה עממית מקובלת מאד, עם סניפים בכל חלקי ברלין, שהוגשו בה כמנה עיקרית אחידה נקניקיות עם סלט תפוחי-אדמה, ואילו לחמניות והרדל ניתנו חינם אין כסף וללא הגבלה. נהגנו אז לסור אל "אשינגר" ולאכול שם מנה הגונה של לחמניות מרוחות בהרדל, בלי לשלם פרוטה. מה טוב היה, אילו יכולנו לעשות כן גם עתה, בשעת מצוקה בכסף ומחסור במצרכי מזון בשל האמרת המחירים בשוק השחור. מלבד שאלת המזון והמחסה, העמיד לפנינו אורח החיים הבלתי-חוקי מתחילתו את הבעיה איך להשיג אמצעים כספיים הדרושים לנו. לא רק לשם קניית מצרכי-מזון, כי אם גם לתשלום תיקונים חיוניים, כגון סוליות נעלים, לשהייה בבתי-קפה, לקניית עיתונים ודמי נסיעה, לכביסה ולתספורת — כל אותן הוצאות מרובות שגם בימי חירום ומלחמה אין להימנע מהן. גם ביקורים בבתי-קולנוע י"ט להזכיר כאן, משום שהקולנוע שימש לנו מעיקרו לא כמקום בידור אלא כמקום שהייה. עם זאת לא רצינו להיגמל מכל הגאה הרבותיה, ומימון ביקורים בתיאטרון ובאופרה נחשב כהלק מעבורתנו הקבוצתית.

בתחילה עוד היו לנו מעט חסכונות. אני עצמי גם קיבלתי, בתקופה הראשונה, מדי חודש בחדשו, סכום מסוים שהוקצב לי על-ידי "החלוץ". אלפרד זלביגר הצליח בעוד מועד חלק מכספי "החלוץ" ולהסמינו

בידינו, ומן ההכרח שבעל המפעל או מנהל העבודה ידעו את האמת על זהותנו ויעלימו אותה משאר באי המפעל, מנהלים, עובדים ולקוחות. אמנם יכולתי להציג עצמי כמי שנפסל לשירות צבאי, אך מקרים מסוג זה היו נדירים ביותר, ומן הסתם הייתי נדרש להציג תעודה גם על עובדה זו. אף-על-פי-כן נודמנה לנו כפעם בפעם עבודת-עוזר ארעית במפעל קטן, לשעות או לימים — הכל לפי המקרה. כבר סיפרתי על חברנו הצעיר אברהם ברנשטיין, שהצליח לעבוד תקופה ממושכת למדי במפעל בינוני ואף ללון שם בבית-המלאכה בידיעתו של מנהל העבודה. שמשון שנהאוס הנזכר, מצא תעסוקה חלקית אצל צלם. אני עצמי הועסקתי בעזרתה של אַוּוּ כפקיד-עוזר במשרד שעבדה בו. משרד זה התמחה בשירותי-פרסומת שונים והיה לפניו בבעלותה של משפחת שוסטרמן היהודית. בשנים הראשונות לשלטון הנאצי עבר העסק לידי משפחת דייריך הגרמנית, שבה היתה עדיין חוקה מסורת סוציאליזמו-קראטית. אַוּוּ הציגה אותי שם כאחיה, לא כל-כך מפחד עובדי המשרד, הנאמנים לנו, כמו מפחד שוערי-הבית, נאצי מושבע ושאפתן שלא היה מחמיץ הזדמנות כדי לבלוש ולחטט בנעשה במשרד. בהמשך הזמן עוד נודמנו לי אפשרויות אחרות לעבודה, כגון עבודתי כמשרת אצל גסיכה רוסית גולה, שכבר סיפרתי עליה — אך בשל חיי הגדודים שלי וחליפותיהם נשמטו פרטים רבים מזכרוני.

פ ר ק י א

“החוג החלוצי” בפעולתו

בבואי להשוות את התקופות השונות של פעולתי כמדריך בתנועת-נוער וכמורה, מגיע אני לידי מסקנה כי בפרק הזמן שמשנת 1939 עד 1941, דהיינו בימי מלחמת-העולם והחמרת הרדיפות, היתה עבודתי בתור מורה, מחנך ומדריך-נוער פוריה יותר מאשר בכל תקופה אחרת. השקידה שגילו החברים בלימודיהם, רוח החברות שביחסים ביניהם, הכרת הטובה מצידם על כל דבר פעוט שעוד היה בידי להעניק להם — כל אלה היו גדולות ועמוקות יותר מן הרגיל בזמנים כתיקנם.

אך לשיא בעבודתי הגעתי במשך שנה ומחצה, ב־18 חרשים של חיית-מחתרת ופעולה בקרב קבוצת-הנוער הבלתי-חוקית שלנו.

ברור מאליו, כי בתקופה של רדיפות ובידוד בתוך סביבה עוינת, תחול תמורה יסודית גם בויתקם של ילדי בית-הספר ונערים מתלמידים אל החיים, והם ילמדו להתנהג באופן שונה מבזמנים רגילים. כחוצאה מכך נהפכו בית-הספר ותנועת-הנוער למרכזי חיי הנוער. בעלות היטלר לשלטון התחילו מאוויי הנוער והגיגיו סובבים סביב בית-הספר והתנועה, ובשנות המלחמה והרדיפות התרכזו באלה כליל. וזאת ביהודי בימי המחתרת, עם ביטולם של בתי-הספר יהודיים, כשלא נותרה להם אלא תנועת-הנוער או תבורת-הנוער הבלתי-לגאלית כדי למלא חיי ילדים יהודיים מעט תדוות-חיים וערכי-דגש. בבית ההורים שמעו הילדים רק קובלנות והתפרצויות של יאוש; ואילו קבוצת-הנוער גסקה בהם אומץ לב, רוח עשייה, שמחת נעורים וערכי חיים.

אנשים צעירים, נערים מתבגרים, שימים מועטים לפני כן השיגה יד המרצחים את הוריהם או אחיהם וקרעתם מעליהם, ואשר לא ידעו היכן יניחו ראשם בערב, — היו מתכנסים תחת העצים בחורשת גרוֹנְוֹלְד ויושבים שם

ולחוק את תודעתם היהודית? בבידוד קיומנו הבלתי-חוקי, בנייתקנו מחיי העולם הגדול, מצווים היינו לקרוע חלון אל החוץ, למנוע את הריסתם הגמורה של הגשרים אל העולם, ולהדק במחשבתנו ובנפשנו את הקשר אל עם-ישראל ואל ארץ-ישראל.

ראינו בהכרח שחברתנו, הקטנה אבל המגובשת, תהפוך בכוח פעולתה המסורה והמתמדת את הערך השלילי של הגורל היהודי — הרדיפות האכזריות ואנקת הצער של העם היהודי החותכת את לבנו — לערך חיובי, עליידי הזדהות מרצון עם גורל זה ונתינת יד לעיצובו החדש, כדי שרדיפות אלה וייסורים אלה לא יישנו לעולם...

לקבוצה ניתן השם "חוג חלוצי", כדי לבטא את הצורך לשמור על חיינו למען העליה לארץ-ישראל, ושיתופנו בבנין המדינה היהודית. על-כן היתה סיסמתנו: להחזיק מעמד למען עתיד העם היהודי, לצאת לחפשי למען בנין המולדת היהודית! ברוח זו יצרנו סמל שנרעד לבטא את מטרתנו אלה. וזה היה מראה הסמל שנתקבל בל"ג בעומר 1943 לסמל הקבוצה: באמצע נראית האות ה"ת שתי פעמים זו ליד זו, כראשי תיבות של שם קבוצתנו, וצורתן (תת) סימלה גם את לוחות הברית. כוונתנו היתה לתת ביטוי להווי המסורתי של חיי קבוצתנו. כרקע שימשה מפת ארץ-ישראל, מרומזת עליידי קו החוף ואסיק הירדן. מפה זו סימלה את קשרנו האמיץ אל עם-ישראל וארץ-ישראל. בפניה הימנית למעלה נצטיירה תבצלת-הצופים, סמל לעקרונות הצופיות שחיינו התנועתיים היו מושחתים עליהם. מן התבצלת בקעו קרני שמש כדי לבטא את אמונתנו, שבזכות פעולתנו המשותפת יבוא יום ושוב תאיר לנו שמש החירות...

בהיווסדה היו בקבוצה אחד-עשר חברים, ששישה מהם אנוסים היו לחיות בתנאי מחתרת, כלומר בשם בדוי ועם ניירות מזויפים. חמשת הנותרים, בני מספרות מעורבות, עדיין יכלו לחיות כלפי חוץ חיים לגאליים, והווייתם הבלתי-חוקית נצטמצמה בפעולתם הקבוצתית.

מלבד און ומלבדי, אשר הקימו את הקבוצה, נמנו על חבריה פולדי וצבי (יהודה הונס והיינץ אברהמסון), שכבר הוזכרו לעיל. כן השתייכו אליה התאור-מים גד ומרגוס-מרים באק, דודי-ראובן ברנשטיין וגינתר-אריה דודוביץ — כולם, חוץ ממרים באק, תלמידי בית-הספר של עליית-הנוער. כעבור זמן-מה, אחרי אבודותיה הראשונות של הקבוצה, עם מעצרו של און ופולדי, הצטרפה אלינו גם מארגוס פייבלס.

באחד הימים של חודש אפריל 1943 בא אלינו אלפרד-אברהם ברנשטיין

ציורו של מאיר לוי, מחברי החוג החלוצי. הציור הוכן לקראת אחד התגים. הסמלים בו מבטאים את הערכים הרעיוניים של החוג.

בצוותא, כדי ללמוד תנ"ך, דברי ימי עם ישראל וידיעת-הארץ — ארץ המולדת הרחוקה כל כך. היו יושבים ומתענגים על יצירות המופת של ספרות העולם, משננים מלים עבריות ומשתדלים לקלוט את שפת עמם. למדו ולמדו ללא הפסק וללא ליאות.

בשעת יסודה של קבוצת-הנוער הבלתי-חוקית, במארכ 1943, בדירתה של און — עליידי קומץ חברים שנשארו עמוד התווך של הקבוצה עד הסוף — התויתנו לנו כמטרה, שלא להסתפק בדאגה להמשך קיומם החמרי של חברינו, אלא לדאוג גם להתפתחותם הרוחנית והאנושית בכל הנוגע לתרבות כללית ויהודית. יעוד עיקרי ראינו בביצור תודעת השותפות שלהם כחלק מכלל העם היהודי. "לא על הלחם לבד יחיה האדם" — השובה כן הלחם היא הרוח, רוח אלוהים...

מה טובה היתה צומחת לענינו המשותף, לענין הצינונות ולרעיון החיים החלוציים, אילו אמנם הצלחנו לשמור על קיומם הפיסי של חברינו עד יעבור זעם — בלי לחשל בעת ובעונה אחת את אופים, להרחיב את שדה-ראייתם

וביקש להתקבל לקבוצה. הוריו כבר הוגלו למזרח. אמו, שכבר היתה בלתי-חוקית, נכנסה למאפיה לקנות עוד פעם לחם, אך מישהו הלשין עליה והיא נעצרה על-ידי שוטר שהוועק למקום. אברהם עצמו, אז נער בן 14, הצליח להימלט ולהציל את אחותו הקטנה לוטכן, בת התשע. הוא היה חבר הנועתנו וחניך בית-הספר של עליית-הנוער. קבלתו של אברהם לא היתה מסובכת, לא כן לוטכן. ילדה בת תשע אם תיאסר, עלולה לסכן את כל הקבוצה, שהרי אין להעלות על הדעת, כי תהיה מסוגלת לשקר לחוקריה בתבונה ולהוליכם שולל. לוטכן היתה ילדה חביבה ושקטה מאד, אף נבונה למדי ביחס לגילה. נמלכנו בדעתנו והתיעצנו הרבה מה לעשות בה, אך בסופו של דבר לא ראינו ברירה אלא לקבל על עצמנו את הסיכון ולצרף גם את לוטכן הקטנה לקבוצתנו. לימדנוה מה עליה לומר במקרה של מעצר ומה בכלל עליה לענות לזרים, באיזה שם בדוי עליה לנקוב במקרה שתישאל וכדומה. כן שינינו לה כי עליה לטעון שביחה נפגע בהפצצה, שבה נהרגו הוריה והיא אינה יודעת למי היא שייכת. את הטיפול האישי בלוטכן קיבלה על עצמה און, בעזרתו המסורה של חבר הקבוצה היינץ לינקה. אחרי מעצרה של און נשא היינץ לבדו בעול הדאגה לשלומה של הילדה ולטיפול מהסורה. היינץ לינקה, שקראנו לו בכינוי "נשר", היה חבר לתנועה עוד בשעת קיומה החוקי והקשיש בין חברי הקבוצה. בתנועה שימש מדריך, ובתקופה זו היה בן 22. לפי מוצאו היה בן-יחערובת, אך חי זה מכבר עם אמו היהודיה במחתרת. והנה רצה הגורל ודווקא אחיה של לוטכן, אברהם, נעצר, הוגלה ונרצח באחד ממחנות ההשמדה, כמסופר למעלה, ואילו הילדה יצאה בשלום מכל הסכנות. טיפולו המסור של „נשר" בילדה הקטנה הוא אחת הפרשיות המשמחות ביותר בפעולתנו הבלתי-חוקית — והיא הגיעה לשיאה כעבור כעשר שנים, כאשר היינץ ולוטכן באו בברית הנישואין.

כוח יקר אחר נוסף לקבוצה עם הצטרפותה של אה-יחזה פלייטמן, לחוג החלוצי — אחרי מאסרם העגום של הוריה, שעל מסיבותיו סיפרתי כבר קודם. אומץ לבה, עמידתה האיתנה בכל ניסיון ומבחן, שלוותה ושיקול דעתה ואף הדתיות העמוקה שידשה מהוריה — כל אלה שימשו דוגמה ומופת לכולנו. ביחוד בתקופה השניה לחיי הקבוצה הבלתי-חוקיים, אחרי מאסרה של און, התבלטו סגולותיה של חוה. כמטפלת אמהית קיבלה על עצמה את דאגות היום-יום של החיים הבלתי-חוקיים. חוה מצידה זכתה גם היא לחסות מיוחדת על-ידי מורתה לשעבר, הגב' דר' פרנקל, שהיתה אף היא במחתרת. בעזרתה של אשה זו נמצא לבסוף גם הפתרון לסידורה של חוה, אחרי שמצב כולנו —

ומצבה של חוה בפרט — הלך והחמיר: לרשותה של הגב' דר' פרנקל היה מקום מחסה בביתו של כומר בשם פרוה, בפטרסולדה (פרוסיה המזרחית). על-פי בקשתה הוזמנה חוה להתאכסן זמן-מה בבית הכומר. ומכאן עלה בידה להסתדר יפה בסביבה, כמשרתת בבית אכרים. היא נשארה שם מסתיו 1943 ועד ליום השחרור. מורה אחרת מחוגה של דר' פרנקל היתה גם היא לידידה אמהית לחוה ובאמצעותה לכולנו — הדר' אליזבת אַבג, אשה עדינת נפש ונכונה תמיד לעזור. לא אחת הוזמנו לדירתה בברלין-טמפלהוף לארוחה, ומלבד זאת תמכה בנו בכסף ובמצרכי מזון.²

באמצעות הגב' דר' אַבג התוודענו אל מורה שלישיית, הגב' ברטה גרהארט, תיאולוגית פרוטסטנטית, שהיתה האישיית החשובה ביותר מבין הנוצרים שהגישו לנו עזרה. לפני-כן שימשה מנהלת גימנסיה לנערות בברלין, אך בשל עמידתה הישרה והאיתנה כלפי המשטר הנאצי, נאלצה להחפטר מתפקידה ולנטוש את מקצוע ההוראה. לתמהוני הרב, נזכחתי כבר בפגישי הראשונה לדעת, כי הגב' גרהארט שימשה מנהלת באותו בית-ספר שבו למדה און כעשרים שנה לפני-כן. הגב' גרהארט היתה אשה מאמינה לאמתה — לא מבחינה כנסייתית אלא במונח של יראת שמים חובקת זרועות עולם. היא היתה לנו לעזר מבחינה חמריית, ועוד יותר מזה — לעזר רוחני ונפשי. כשבאתי אליה במצב גופני רופף מאד, אספה אותי מיד אל ביתה לתקופה ממושכת. היא התגוררה בצפרינק שליד ברלין, בבית קטן מוקף גן נרחב למדי. היא דאגה לטיפולי וכעבור ימים אחדים הביאה אותי אל רופא אחד מידידיה — הדר' גילמייסטר. הוא בדק אותי בדיקה יסודית ומשמצא בבריאותי פגימות קלות, המליץ על תזונה טובה ומנוחה רבה. כאן ראוי לציין, כי למרבה הפלא ולמזלנו לא חלה בתקופה הבלתי-חוקית איש מאתנו באופן חמור — שהרי שאלת הבדיקה והטיפול הרפואי וכל שכן הצורך באישפוז היו מעמידים אותנו במצבים מביכים. אך בעזרתה של הגב' גרהארט ניתן אולי לפתור גם בעיות אלה. על מכריה נמנו רופאים רבים וחלקם אף הובאו בסוד מצבנו המיוחד. אחד מאמצעי הדיפוי של הגב' גרהארט היו טיוליה עמי לעיתים מוזמנות ביערותיה הסתוויים של אורניינבורג, שהיו לי לחוויה עמוקה וקיימת. הטבע בלבדו הסתווני הססגוני ויתירה מזו, השיחות עם הגב' גרהארט, השפיעו על נפשי המעונה שלוח עילאית. יכולתה להתעלות על נגישות החיים ומועקתם שימשה לי דוגמה, ועוד מצאה דרכים לשמח את לבי. למשל, בליל-שבת אחד, הפתיעה אותי כאשר הדליקה למעני בחדרה הזמנים שני נרות שבת. ולא ראיתי כל סתירה בכך, שאחרי תפילתי שנאמרה בעברית, נטלה היא את ספר

המזמורים הכנסייתיים שלה וקראה לפני משירי הנוגעים ללב בפשטותם של המשורר הכנסייתי פאול גרהארט (1607–1676) — שהיתה מצאצאיו. היו לה גלויות שעליהן הודפסו שירים משירי פאול גרהארט, ובשעת ביקורי האחרון אצלה נתנה לי לפרידה אחדות מהן. הן היו לי לבני לוויה נאמנים ובית אחד משירי של פאול גרהארט מפאר עד היום הזה, בצד מלות הקודש של "שמע ישראל" את כותל הירי. לזכרה של ברטה גרהארט האישיות הקורנת, יובא כאן הבית הזה:

עתה אדע ואאמינה	בכל מקרה ופגע
ארוממה ולא אחשוש:	יעמוד הוא לימיני,
גדול האל וטוב הוא	ישכך רוח וסער
רעי הוא ואבי.	ואשר יכאיב לבי.

טיולי בחברתה של הגב' גרהארט הולידו רעיון של תחבולת-הסוואה חדשה. היינו יוצאים לדרך כששנינו מצוידים במקלות טיולים — הגב' גרהארט בגלל גילה הקשיש ואנכי מתוך הרגל, עוד מתקופת טיולי בתנועה. אחת הסכנות החמורות שארבו לי מאז ירדתי למחתרת היתה זו, שכאיש צעיר הייתי עלול להיעצר בכל רגע באחד המצודים על משתמטים שנערכו תכופות על-ידי המשטרה הצבאית בחוצות העיר. והנה באחד הימים, שעה שהננו צועדים יחדיו בנוף הסתווי הנוגה בסביבות צפריניק, העלתה הגב' גרהארט את הרעיון לנצל את מקל הטיולים שלי, כדי לצמצם סכנה זו במידת האפשר: אם אעמיד פני נכה, פצוע-רגל, אישען כל העת על מקלי ואגרור את רגלי, עשוי הדבר להפיג את השדם של צייד-המשתמטים שיחשבוני לנכה-מלחמה ולא יטרידוני. היתה זו הצעה טובה ואני מיהרתי להוציאה אל הפועל הלכה למעשה. במשך שבועות אחדים לא הייתי מופיע ברחוב אלא בהילוך צולע ומדדה כשאני נשען כל העת על מקלי. אין כמוני באפשרותי לקבוע בוודאות, אם אמנם היה זה בשל תחבולה זו שניצלתי מהישג ידה של הביקורת הצבאית. עם זאת נדמה לי, ששיחקתי את תפקידי בעקיבות ובאופן משכנע למדי. בעיני הקהל בחשבתי בכל מקום לנכה, לחייל גרמני שחזר פצוע מן החזית. בחשמלית או במקלט ציבורי היו מגלים כלפי יחס של תמלה והתחשבות, ובדרך כלל היה משהו ממחר לפנות לי מקום ישיבה. עלי להודות, שמבחינה זו הסב לי תפקיד זה לא אחת אינדיבידואלית. אך מעולם לא נכשלתי בו ולא שכחתי, אף לא לרגע, להמשיך במשחק בכל המסיבות.

היום האחרון בהברתה של הגב' גרהארט והפרידה מאשה מופלאה זו באו מהר ובאופן פתאומי, יותר משפיללתי. באחד הימים בסוף נובמבר, הודיעה לי הגב' גרהארט בהתרגשות רבה, כי למרבה הצער עלי לעזוב את ביתה ללא דיחוי, שכן היא חרדה לגורלי. בהיעדרי הופיעו בביתה שני אנשים, מן הסתם פקירי גסטאפו, שהציגו לה שאלות בנעימה של חשד וחקירה ממש. השניים אמנם לא הצליחו להפחידה והיא השיבה להם בביטחה, אך משאלותיהם נשתמע שנכחותי בביתה עוררה תשומת-לב. היא חיוותה דעתה, כי עלי לגשת לביצוע בדיחתי אל חוץ לגרמניה במהירות האפשרית, תכנית שלמי-מושה כבר ערכתי קודם לכן הכנות שונות. היא עצמה הביעה את נכונותה לעזור לי בכך, ואף תוסיף להיפגש עמי לעיתים מזומנות — אך מביתה עלי לעקור עתה את רגלי. הודעתה ירדה עלי כרעם. הייתי מדוכדך וקרוב ליאוש גמור, ביחד משום שלא נותר לי מקום לפנות אליו ולבקש בו מחסה. אבל הגב' גרהארט אמרה: "אל יאוש, יואחים יקירי. הנה באודה מופלא ניצלת עד היום תמיד. אני מאמינה באמונה שלימה, כי עין ההשגחה העליונה פקוחה עליך וכי תינצל גם להבא. לך אפוא לשלום והאל יהיה בעוזך". בנשיקה על מצחי נפרדה ממני האשה הזקנה, ואני יצאתי אל ליל נובמבר קר וגשום. רק כעבור ימים נתברר, שעזיבתי הפתאומית באותו ערב שימשה גורם להחשת הצעדים לבריחתי — וגם זו לטובה.

בלב דואב נסעתי לברלין ושוטטתי שעות מספר במרכז העיר. לבסוף, אחרי לבטים קשים, החלטתי ככלות הכל לפנות שוב אל אחד המקומות ששימש לנו בעבר, כפעם בפעם, מחסה בשעת הדחק. ניגשתי אפוא לדירתה של משפחת שימקה, בכר-אלכסנדר. משפחת פועלים פשוטה זו, שהכרנוה באמצעות חוה פליישמן, היתה מציעה לנו מצע פרימיטיבי, ופעמים חלקו לנו מלחמם הדל. דירתם היתה קטנה מאד, חדר ומטבח בלבד, והמטבח היה כה צר, שאפשר היה לישון בו רק על שני כסאות, בסמוך לכיריים. ובכל זאת, תמיד שמחנו במקלט הבטוח. וגם בלילה ההוא, משנגזר עלי לעזוב לתמיד את ביתה החם של הגב' גרהארט, נתקבלתי על-ידי משפחת שימקה בסבר פנים יפות.

שמה של גב' ברטה גרהארט נשתלב גם בהקשר אחר בפעולת קבוצתנו הבלתי-חוקית, וגם פרשה זו ראוי כי תסופר: בהיווסדה היו בקבוצתנו אחד-עשר חברים בלבד, כנזכר, אך בהמשך הזמן נוספו לה כפעם בפעם חברים חדשים. אמנם "החוג החלוצי" סבל אבדות קשות, עם מאסרם של אחדים מחברינו — תחילה אברהם ברנשטיין, אחיה של לוטמן, ואתר-כך און ופולדי.

גם חסרונה של חוה פליישמן, שיצאה כזכור לכפר בפרוסיה המזרחית, היה מורגש מאד בקבוצה. וגם לילדה לוטמן נמצא, שנה ומחצה לפני סוף הרייך השלישי מחסה באחד הכפרים. לשם השלמת הסוואתה כ"ילדה נוצרית-אריית", ניטל עליה אפילו להצטרף ל"ברית הנערות הגרמניות"⁴. אך אל חבריו הנוחרים של "החוג החלוצי" הצטרפו, כאמור, חברים חדשים, כך שבסך-הכל עברו את הקבוצה כארבעים צעירים. כמחציתם של ילדים ובני נוער אלה נלכדו בסופו של דבר על-ידי הציידים הנאצים, הובאו למחנה איסוף והוגלו למזרח. הנוחרים נפוצו במשך השנים על-פני גרמניה.

ואולם, באחד הימים זכתה קבוצתנו לתגבורת על-ידי ריבוי טבעי. חבר מקבוצתנו, שלא הוזכר עד כה והמבקש שלא להיזכר בשם, ביקש להיפגש עמי בדחפיות לשם שיחה בענין אישי חשוב מאד. נדברנו להיפגש בתחנת הרכבת התחתית שבכרך האוספוגטאי. שם סיפר לי החבר הצעיר, שעוד בימי לימודיו בבית-הספר של עליית-הנוער קשר יחסי ידידות אמיצים עם אחת מתלמידות המוסד. ידידות זו הלכה והעמיקה עד היותה ברבות הימים לברית-נישואין בלא גושפנקא חוקית — דהיינו בלתי-חוקית תרתי-משמע — כעת עליו לגלות לי כי חברתו הרה והלידה צפויה בקרוב. למותר לציין, כי בתקופה ההיא לא היתה כל אפשרות לעריכת התונה במובן המקובל. לכל היותר ניתן לערוך בהסתר טכס כלולות בנוכחות עדים, כדת משה וישראל. טכס כלולות מסוג זה ערכתי פעם אחת בעצמי, בסתיו 1942, על-פי בקשתה של משפחת פליישמן. הטכס הרתי נערך אז בדירת המשפחה, ואני קיימתי מצוה זו בחפץ-לב. את בני הנוג לא הכרתי מקודם ואף לא נודע לי מה עלה בגורלם, שהרי במסיבות הנתונות היינו תמיד מעדיפים, לשם זהירות, לדעת מעט ככל האפשר בדבר הפרטים האישיים של האנשים, שבאנו עמם במגע בלתי-חוקי.⁵ אבל במקרה זה היה הענין מסובך יותר לאין ערוך, שכן היה עלינו לפתור, בתנאי-חיים בלתי-חוקיים, את בעיית הטיפול באם העתידה ובלידה. אך מיד צץ במוחי השם המושיע: פֶּרְטָה גְּדֵה־אֶרֶט! טילפנתי אליה והיא הסכימה מיד להיפגש עם חברנו הנתון במצוקה מיוחדת זו. ואמנם נקטה בכל הצעדים הדרושים כדי להבטיח לידה בתנאים נאותים, והבן שגולד חי כיום עם הוריו ואחותו כאורה במדינת ישראל החפשית — ואני זכיתי להכינו לבר-מצוה.

פרק יב

תרבות, תפילה — ומאסרים

עתה אנו באים לדבר באותו חלק מפעולתנו הקבוצתית שלמענו בעיקר ראינו טעם לשמור על חיי החברים ולהצילם, הלא היא פעולת-התרבות הבלתי-חוקית.

הפעולה הבלתי-חוקית בקרב קבוצתנו, שהיתה מושתתת על הינוך לערכי תרבות וערכי התנועה, כמו בימים כתיבכם, הוכיחה מה רב ערכו של החינוך התנועתי. מאז ומתמיד הדגשנו, כי התנועה איננה אגודה ספורטיבית ולא אגודת-נוער סתם, אלא חכליתה להכשיר את בני-הנוער לקראת החיים. תנועות-הנוער מהנכות את החניכים הצעירים לקראת חיים במסיבות רגילות ומתקנות, הן מעצבות את דמות האזרח של מחר. אבל העובדה, שאפילו בתנאים בלתי רגילים לחלוטין רב ערכו של החינוך התנועתי, זכתה לחינוך נוסף על-ידי פעולתנו במחתרת. גם במסיבות בלתי-חוקיות די היה לנו, אם המשכנו בשיטות העבודה ובדפוסים ששימשו לנו בעבר. שילובם של סמלים ודפוסים ההולמים את בני-הנוער, חשיבותם עמדה בעינינו ואף עלתה.

כך, למשל, הוכנה על-ידי חברי הקבוצה לרגל יום הולדתה של אַוּוּ תמונה (עוד לפני קביעת הטמל של "החוג החלוצי") שכללה סמלים לכל מה שיקר לנו. העתק תמונה זו ניתן מאז לכל חברי-קבוצה כשי ליום הולדתו. גם בצעיר זה שימשה ארץ-ישראל הרקע על תלמי שדותיה ורכסי הריה. במרכזו היה מגדל-שמירה ועליו התנוססה חבצלת-הצופים — כביכול הופקדנו, בדומה לשומרים בלילה כצופים באפילת הגולה, לעמוד הכן לקראת יום המחר, יום החירות. על הרי ארץ-ישראל עולה השמש ובה שני לחות הברית, כאות לאמונתנו הבלתי-מעוררת, בעלייה המחודשת של החוק ושל הצדק. רעיון זה הובע גם בכתובת העברית שבראש הציור — "אף-על-פי-כן". אבל בחלק

הקדמי של התמונה גראתה גדר-תיל, שעדיין הפרידה בינינו לבין השמש, החירות, בינינו לבין ארץ-ישראל וכלל ישראל. ומעל הגדר ניצבות שלוש אותיותיה של המלה "חוק". האות האמצעית "ז" צורת חרב לה, המגתצת ומבקיעה את חוטי התיל, והיא באה לרמוז שאם נהיה מאוחרים יעלה בידנו, אם ירצה השם, להבקיע את החיץ.

מראשית התארגנות הקבוצה נקבעה מדי שבוע בשבוע תכנית פעולה סדירה. זו כללה תכנית לימודים קבועה, אך פגישות הקבוצה לצורך הלימודים המשותפים שימשו לנו בעת ובעונה אחת גם הזדמנות לדון במצב הכללי, לחילופי נסיונות, לחלוקת מקומות הלינה העומדים לרשותנו ולעזרה הדדית בשאר צרכי היום-יום של חי המתחרת ככל שעוד השיגה ידנו. פגישותינו אלו נערכו בזמנים קבועים וככל האפשר — אף כי דבר זה היה קשה הרבה יותר — במקומות קבועים. לפרט זה נודעה חשיבות מרובה, שהרי תמיד עלול היה להיעדר אחד החברים ובמקרה זה צריך היה שידע את מקום הפגישה הקרובה. החברים חויבו לפי יכולתם לבוא לכל פגישה, כי רק בדרך זו ניתן לנו להיווכח, בלא דרישות ותקירות, אם מספרנו לא פחת. אבל בלאו-הכי לא הפך איש להחמיץ פגישה, שמא חלילה יאבד את הקשר אל ציבורנו, שממנו שאב אומץ וכוחות נפש חדשים.

האזעקות מפני ההפצצות הגוברות והולכות על-ידי מטוסי בעלות-הברית, היקשו גם הן על קיומן הסדיר של הפגישות ועל ביצוע תכנית הלימודים. לפיכך קבענו לעצמנו כלל, כי אם ייעכבו החברים על-ידי אזעקה בדרכם לפגישה, תתקיים הפגישה באותו מקום שעה אחת אחרי מתן אות הארגעה. כלל זה נקט גם לגבי כל פגישה בין חברים יחידים מתוכנו.

וזו היתה התכנית השבועית של החוג החלוצי: בכל יום ראשון נערך טיול בסביבות ברלין, שפטר אותנו מן הצורך לשוטט במשך היום ברחובות העיר. הטיול היה משולב בתרגילי ספורט ובמשחקים — משחקי צופיות, בעיקר. ליום שני נקבע ביקור מסותף במופע אמנותי כגון קונצרט, הצגת תיאטרון או אופרה. ביום שלישי התקיימו השיעורים הקבועים לעברית. המתקדמים בעברית הורשו להשתתף גם בשיעורים לאנגלית. יום רביעי נועד לפגישה קבוצתית כללית, שניתנו בה שיעורים בידעית ארץ-ישראל ובתולדות הציונות. יום חמישי הוקדש ללימוד תנ"ך ולבירור בעיות החברה. יום שישי וליל שבת היו פנויים לשם פגישות פרטיות בין החברים.

הפגישה החשובה ביותר לכולנו היתה בשבת אחר-הצהריים. היא נפתחה בקריאה משותפת ביצירה שהתכוננו לראות ביום שני הקרוב בתיאטרון או

באופירה. עברנו ללימוד תולדות עם ישראל וסיימנו בשיתת קבוצה כללית שהוקדשה לנושא המעניין של השבוע. גולת הכותרת של היום היה, בדיוק כמו בימי הפעולה התנועתית בימים כתיקנם — עונגי-שבת. הוא הוכן בכל פעם על-ידי חברים אחרים ונקבע לו נושא מוגדר. התכנית נסתיימה ב"הבדלה". קשה ומסובכת יותר מקיום תכניתנו הרב-גונית — קורסים ושיעורים, טיולים ועונגי-שבת, ביקורים בקתדרסטים, בתיאטרון ובאופירה — היתה קביעת המקום לפגישותינו. בעיה זו היתה לפרקים כה קשה, שבעת תכנון פעולות הקבוצה לא קבענו דבר, בטרם הצלחנו למצוא לה פתרון מניח את הדעת. אמנם בימות הקיץ גיחנה בעיה זו לפתרון קל יחסית. לפני הטיולים ביום ראשון היינו נפגשים כרגיל, כמעט כבזמנים כתיקנם, בתחנת-רכבת באחד מפרוורי העיר. תנועת המטיילים תושבי ברלין ביום ראשון, ברשת הרכבות המסועפת בסביבה הקרובה, היתה כה מרובה עד שדמתה ל"גדידת-עמים" ממש. כמה אנשים בלתי-ליגאליים לא עוררו איפוא תשומת-לב. בקיץ נהגנו להעתיק גם את פגישותינו בימי חול אל מחוץ לעיר. היינו נפגשים באחד מפרוורי ברלין, ביערות של סביבתה הקרובה, בגרונואלד או בפיקלסברגה, על-פיי-רוב. כיון שפעולת הקבוצה החלה באביב 1943 והגיעה לשיאה בקיץ של אותה שנה, לא עמדה לפנינו בעיה זו מיד במלוא-חומרתה, עם זאת אין לומר שבימי הקיץ ובראשית הסתיו לא העיקה עלינו כלל, שהרי גם בעונה זו רבים בגרמניה ימי הגשמים ואף סופות רעמים מתחוללות לעתים קרובות. בעיית מיקומן של פגישותינו לבשה איפוא כבר בימי הסתיו הראשונים צורה חריפה למדי.

עם בוא ימי החורף 1943—1944 היתה מצוקה זו עלולה להחריף עוד יותר, אלא שבינתיים גידלנו שורותינו מזמת מאסרים ומסיבות אחרות. אמנם הגיעו אלינו חברים חדשים, אך רובם נשארו אצלנו רק זמן קצר. מסיבה זו נצטמצמה או פעולתנו באופן ניכר.

בקשיים הגדולים ביותר היו כרוכות פגישותינו בדירות. אז היה עלינו לשמור על שקט מוחלט לבל יבחין איש בחוץ בנוכחותנו. כן ניטל עלינו לכסות את החלונות בוילונות, וכאשר רצינו לשיר, עשינו זאת אמנם תוך הרגשה של רוממות-רוח אך רק בזימום חרישי של הנעימה, ללא מלים. יותר מכל היה עלינו להיזהר בבואנו למקום הפגישה ובצאתנו ממנו. כמובן היינו אנוסים להימנע מלתגיש אל הבית יחד ובחברה. על-כן נקבע לוח-זמנים מדויק, שלפיו נכנסו כל רבע-שעה שני חברים בלבד לבית. גם יציאת החברים מן הבית לאחר תום הפגישה התנהלה לפי אותו סדר. מובן כי שיטה זו

האריכה את תהליך ההתכנסות וההסתלקות לשעה ארוכה, אך אין ספק כי לא היתה טובה ממנה. ראייה לכך כי בכל פגישותינו, בין בבית בין בחוץ, לא קרתה תקלה אף לא פעם אחת.

מובן מאליו שהקפדנו על עקרון "ההופעה הבלתי מקובצת" בכל פעולות הקבוצה, כלומר לא רק לגבי פגישותינו בדידות כי אם גם בפגישות בחוץ ועל אהת כמה וכמה בביקורינו בתיאטרון, בקונצרט או באופירה. עם זאת, בשל הצורך ברכישת כרטיסים מראש, אי־אפשר היה למנוע תמיד מלשבת באולם בשורה שלמה זה בצד זה. כדי לא לעורר תשומת־לבו של הקהל היה עלינו להעמיד פני זרים זה לזה ולהימנע מחליפת דשמים או מגילויים אחרים של היכרות קרובה. אך התרגלנו להכרח להעמיד פנים בציבור ועמדנו במבחן זה ללא קושי מיוחד, והדבר אמור גם לגבי הצעירים שבינינו, שהתאפקות מעין זו אינה הולמת למעשה את גילם.

הטיולים והפגישות הקבוצתיות נערכו בסביבת ברלין, ליד אחד מאגמי־האגל או בתורשה מרוחקת מיישוב ככל־האפשר, התקבצנו רק מחוץ לעיר. היינו יושבים במעגל בעיב־היער על גזעי עצים כרותים, מכינים את שיעורינו או עורכים שיחת־קבוצה. הזברים היו מוציאים מתיקיהם את הספרים הדרו־שים, ביניהם ספרי הלימוד בשפה העברית, עטופים עתון נאצי. עם ערב יכולנו בדרך כלל להעז לחזור לברלין בצוותא בחסות החשיכה. מן הראוי להעיר, כי בפעולות הקבוצה למדנו להעריך את החשיכה. מלבד אפילת הלילה הטבעית סייעה בידינו במובן זה גם האפלת הבתים והרחובות שקוימה בקפדנות לפי פקודת השלטונות בשל סכנת ההפצצות.

יתר על כן סיגלנו לעצמנו כמה וכמה כללי זהירות נוספים, שנראו לנו מחויבי המציאות. נעזרנו הרבה בערכים שהקנה לנו החינוך התנועתי והצופי, כגון חוש־סדר ודיקנות, משמעת עצמית ומשמעת קולקטיבית, אחריות ומסיו־רות לתפקיד. מצוות אלה נעשו לנו בהלקן חוק ולא יעבור.

כיון שכל פגישותינו שימשו גם למסירת ידיעות אהדדי — דבר חיוני במתיחות הכרוכה בהימצאותנו "על אדמת אויב" — עשינו לנו הרגל לרשום שמות, כתובות של מקומות לינה או ידיעות אחרות, על גבי פתקים בכתב־מורס. ליתר בטחון הכנסנו בכתב זה שינויים מסוימים וכך ניתן בידינו כתב־סודיים ממש.

בעיה אחרת היתה קביעת מועדי ישראל, שהרי זה מכבר לא ניתן להשיג בגרמניה לוח עברי. לפי הלוח העברי האחרון שעוד היה ידוע לנו, של שנת ה'תש"ב — 1941/42 לפי הלוח האזרחי — חישבנו בעצמנו

את מועדי ישראל. (כיצד חגגנו את המועדים וההגים באורח בלתי־חוקי — על כך עוד יסופר).

בשעת טיולנו היינו שרויים על־פירוב במצב רוח עליו ושובבני, בחיק הטבע שכחנו למשך שעות ארוכות את דאגות החיים הבלתי־חוקיים, את מצוקתנו ואת עינויינו. נוהרגו שלא להתקהל בתחנות המוצא, אלא להיפגש שניים שלושה בלבד. הקבוצה כולה היתה מתכנסת מחוץ לעיר, במקום נידח או על שפת היער, גם בטיולי יום ראשון אלה לא יכולנו אמנם לוותר לחלוטין על אמצעי הזהירות, אלא שגם בשנות המלחמה ואף בעונת החורף היו תושבי העיר יוצאים לטיולים יחידים וקבוצות במספר רב למדי. היינו צועדים כברת־דרך ארוכה, כשאנו מעדיפים לטוטט בשטחים של יער וחורש, יושבים לגוח על האדמה ואף את תרגילי הצופיות לכיניהם לא היינו מזניחים, מתרגלים את הישנים ולומדים תרגילים חדשים. כמנהג הצופים שילבנו תרגילים אלה בתחרויות ומבחני השגים, כשאנו כוללים בהם גם נושאים מתחום החלוציות כגון "עשר מלים עבריות בכל יום" וכדומה. לט' באב של אותה שנת התקנו "אות ספורט ותרבות", שהענקתו הייבה הישגים מסוימים. מיום א' ה־29 באוגוסט 1943, גשתמר תצלום מתחרות צופית שהפכה לחוויה בלתי־נשכחת לכל משתתפיה. החברים קיבלו ממני תרשימי מפות ארעיות, שלפיתן הוטל עליהם לגשת למקומות מסוימים, לחפש שם הודעות ולהפקיד במקומן הודעות אחרות, לשוב למקום הריכוז ולהשלים את תרשימי המפות. בדרך יכולנו לנהוג ביתר חירות, ליהנות מרחצה ומשחיה, לשוחח באופן חפשי ולהשמיע את שירינו. לא העזנו להרים את קולנו גם כאן, שכן עלולים היינו להיפגש בקבוצת מטיילים אחרת. התרגלנו איפוא לזמזם את השירים במקום להשמיע את המלים והרגל הזמזום נתחבב עלינו — הלא ידענו משמעותן של כל הנעימות הללו: "עוד לא אבדה תקותנו... " או "שאו ציונה גם ורגל...". השיר "קדימה... " שהיינו שרים אותו או מזמזמים אותו בהתפעלות, נהפך למעין המנון של "החוג החלוצי".

למרות ההקפדה על כללי הנהירות והשמירה על משמעת חמורה מצד כל החברים, קשה לי כיום לתפוס כיצד — בעיצומן של רדיפות היהודים האכזריות ביותר בדברי ימי האנושות — העזנו להיפגש בכל יום ולקיים תכנית יומית, לבקר בצוותא במופעים אמנותיים פומביים כגון קונצרטים, הצגות תיאטרון ואופירה, וליהנות מהם, לבלות ביהודי ימי חג ושמחה... רק כיום, חודרת לתודעתי הזכרה, מה גדול היה הסיכון שהסתכנו או בכל יום ובכל שעה. אלא שידוע, כי הטבע דואג בחסדו שכל עוד נתון האדם בסכנת־נפשות לא

יהיה מסוגל בדרך-כלל לרדת לעומק משמעותה של הסכנה. וככלות הכול אין לשכות, כי פגישות יומיומיות אלו היו לנו או כאוויר לנשימה. בעצם היותנו יחד מן הסתם נתנו זה לזה משען והצלה. אף-על-פי-כן עומד אני משתאה על זאת, שמעולם לא קרתה לנו תקלה של ממש בזמן פגישותינו — לא בעת היותנו יחד ואף לא בסמוך לפגישה. כל אחד מחברי הקבוצה בנפרד נקלע כפעם בפעם למצבים מסוכנים, בשעת מצוד ברחוב או היפוש בבית שבו נמצא אותה שעה, ויש שחבר אף נתפס בעקבות הלשנה או עיקוב משטרתי — אך הקבוצה בכללותה יצאה בשלום מסכנות אלה.

והרי תיאור קצר של תכנית הלימודים הבלתי-חוקית שלנו: בלימודי תנ"ך תפס מקום עיקרי ספר ירמיהו. אגב דברי הנביא קראנו גם קטעים מתוך המחזה "ירמיהו" מאת סטיפאן צווייג. בהיסטוריה יהודית ביקשתי למסור לחברים סקירה על תולדות עמנו מתקופת האבות ועד ימינו, בצורת פרקים נבחרים. בתולדות הציונות הסתפקנו בהעלאת דמותם של המנהיגים והוגי הדעות הדגולים של הרעיון הציוני. בידיעת הארץ הזרנו על החומר שנלמד בשעתו בבית-הספר של עליית-הנוער. לימוד זה כלל את הנתונים הגיאוגרפיים של ארץ-ישראל ותולדות ההתישבות היהודית, תוך הדגשת המפעל הקיבוצי. הוראת השפה העברית היתה כרוכה בקשיים מרובים בשל ההבדלים הניכרים בהיקף ידיעותיהם של החברים, בהתאם לגילם והשכלתם הקודמת. לפיכך נתחלקו לקבוצות-משנה, וכך עלה בידי להגדיל מדי יום ביומו את אוצר המלים של חברי שתי הקבוצות. בשיטה דומה נקטנו בלימוד אנגלית. במקצוע זה נתנה און שיעורים אחדים בשבוע. וכאן עדיין עמדו לרשותנו ספרי לימוד במידה מספקת.

אשר למקצועות אחרים כמעט ולא נותרו בידינו ספרי עזר. הצלחנו לשמור עמנו או להשיג ספרים יחידים בלבד, ביניהם ספר תנ"ך אחד, סידור תפילה וספרים אחדים בתולדות עם ישראל. ספרים אלה שימשו גם את החברים שקיבלו על עצמם להרצות על נושא מסוים או להכין עונג שבת. נכס יקר עד מאוד היתה לנו האנתולוגיה "ישראל — העם והארץ", מתנת מדריכי לשעבר חנוך ריינהולד. כיום ברור בעיני, שעצם התזקתם של ספרים יהודיים היתה כרוכה בסכנה חמורה ביותר. למרבה הפליאה הטרידה אותנו אז בעיה זו פחות מכל. הסווינו ספרים אלה על-ידי עטיפתם בנייר-עיתון.

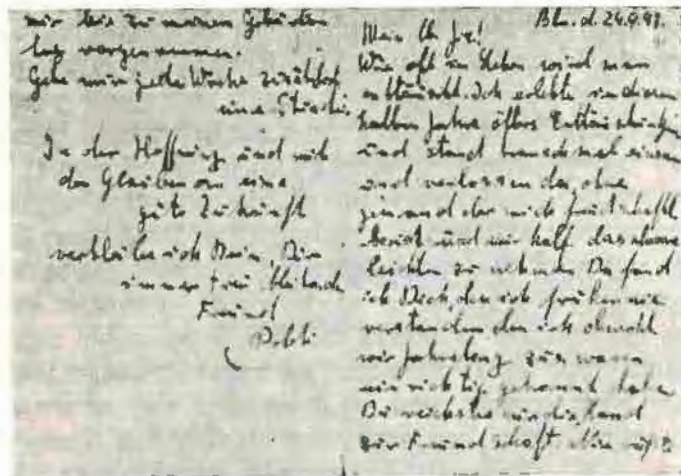
יפות במיוחד היו השעות המוקדשות לקריאת יצירות ספרות, כהכנה לקראת הביקורים המשותפים בתיאטרון או באופירה. היינו קוראים במחזה שעמדנו לחוות בהצגתו, כשאנו מחלקים בינינו את התפקידים, בדרך כלל עמד

לרשותנו טופס אחד בלבד של הספר ובשעת הקריאה היה עלינו להעבירו מיד ליד. רק במקרים אחרים — בקריאת מחזותיו של שילר "וילהלם טל" ו"הכלה ממסינה" היו בידינו שניים או שלושה עותקים. מחזות של מרדנות ומלחמת-חירות, כגון "השודדים" של שילר ועוד יותר "אגמונט" לגיתה הלמו במיוחד את מצבנו והלך-רוחנו. מבין האופירות עוררה בנו הרגשת הזדהות ושותפות-גורל בראש וראשונה האופירה "איש האוונגליון" של קינצל: למשמע דברי השירה "אשרי הנרדפים עקב צדקתם" פרצו מעיני רובנו דמעות. כן ביקרנו באופירות "הצאר והגנר" ללורצינג, "טראביאסה" של ורדי, "ההולנדי המעופף" של ואגנר ועוד. כל ביקור במופע אמנותי גרד שיחות כמושכות וויכוחים ערניים בפגישתנו הקרובה, תוך ניתוח ממצה של הדמויות הפועלות, אופיו ומניעי פעולותיהן ותוך נסיון לעמוד על משמעותה של היצירה בכללותה. מבין הקונצרטים ששמענו במשותף (בשיחות ההכנה הייתי מקדים להם הסברה מוסיקאלית) זכורים לי במיוחד "הסימפוניה התשיעית" לבטהובן ו"הפאסיון" על-פי מתיא לבאך. כן חוינו במחזה המרתק "הסימפוניה העשירית" — דראמה מחיי בטהובן — מאת אחד המחזאים המודרניים, ששמו איננו זכור לי עוד.

את מסיבות השבת שלנו העדפנו לערוך בדירת אחד החברים, צאצאי נישואי-הערובת, ועל-פי-רוב אצל המשפחה של גד ומרים באך. כאשר ישבנו יחד בשבת אחר הצהריים מסביב לנרות דולקים, היתה האווירה חגיגית למרות המצוקה ונטל הדאגות שרבץ עלינו. לכל עונג-שבת הוכנה תכנית, שהיתה מורכבת, כרגיל, פרקי קריאה וזמרה. פעמים ניתנה תכנית מיוחדת, שהוקדשה לנגינת קטעי מוסיקה קלאסית על גבי תקליטים, בתוספת דברי הסבר. לקראת סיומו של עונג-השבת נטלתי בדרך כלל את רשות הדיבור, כדי לספר לחברים הצעירים על חיי התנועה היפים העשירים בשנים עברו, כשעדיין ניתן לנו לחיות ולפעול באין מפריע. מחוויות-נעורים העליתי פרקים פרקים, ותיארת אותן לפני צעירים אלה, שמפאת גילם לא זכו בחלקם להיות שותפים לחוויות אלה. אלא, הבטחתי, שעוד עתיד גורלנו להשתנות לטובה בכוח השחרור — אם תהיה נחושה החלטתנו לעמוד בכל התלאות עד יעבור זעם. הייתי מסיים בסיכום פעולות השבוע החולף, שכלל דברי ביקורת על פגמים מצד אחד וציון ההישגים מצד שני, וכן מסירת תכנית הפעולה של השבוע הבא.

לשם הרחבת אופקם של החברים גם בתחומים כלליים, נדון לפרקים בעונג-שבת גם נושא מסוג אחר. און, למשל, הרצתה פעם אחת על "מנהיגות כוזבת ומנהיגות אמיתית", נושא שעיבדה אותו בהקשר למצב הפוליטי

תצלום המכתב

”יצחק] יקירי :

מה רבות האכזבות שנוחלים אנו בחיינו. במחצית השנה האחרונה פקדוני אכזבות כפעם בפעם ונותרתי לפרקים בודד ועזוב, בלא אדם שיוכל להשיא לי עצה ידידותית ולעזור לי לראות את הדברים הקשים באור בהיר יותר. אז מצאתי אותך — שעד אז לא הבנתי אותך ולמעשה לא הכרתיך נכונה, אף כי היינו יחד במשך שנים... מכקש אני להודות לך על כל שעשית למעני במחצית השנה האחרונה. רבות למדתי בתקופה זו ומודה אני לך גם על עידודך להוסיף דעת. מישאלה אחת בפי אליך. יודע אתה, מה קשה עלי לימוד העברית ואיזה מאמץ גדרש ממני כדי להשיג את המשימה שהצבתי לי, עד למועד יום הולדתי. אנא, תן לי בכל שבוע שיעור נוסף.

בתקוה ובאמונה בעתיד טוב

הבני ידידך, הנאמן לך תמיד,

פולדי”

שנים רבות הרהרתי ב”הבדלה” ראשונה ואחרונה זו של פולדי, גם משיצאתי להפסי ושוב עמדתי בעבודה תנועתית בתנאים תקינים. תכופות אירע, שמטיבות שונות לא יכלו “משפחות השבת” שלנו לקבלנו לביתן

האקטואלי, תוך שילוב דוגמאות מן ההיסטוריה היהודית: משיחיהשקר לעומת מנהיגותו האמיתית של הרצל, גם גורל הפרט הועלה כנושא לדיון, כגון סיפורה האישי של און “דרכי כיהודיה”, שפולדי נתרשם ממנו במיוחד (“יכולתי להקשיב לך עוד שעות”, אמר לה בתום דבריה). גם בשיחות הקבוצה הקבוצות השתדלנו להרחיב, ככל האפשר במסיבות אלו, את השכלתם הכללית של החברים ולהעלות את רמתם הרוחנית. כך, למשל, הרצתה און באחת הפגישות על שפת העזר אספראנטו כאמצעי להידברות ולהבנה בין העמים. חברים אחרים דיברו בהרצאותיהם על בעיות הסוציאליזם, המרכסיוזם ותפיסת ההיסטוריה המאטריאליסטית. נושא אחר שהועלה על ידי און היה: “ההתפתחות מן המשטר המאטריארכאלי אל המשטר הפאטריארכאלי”. בסקירה רתה עמדה על גלגולי מעמדם של אב ואם בתקופות השונות וייחודה מקום נרחב לעמדתה של היהדות בענין זה. ברקע דבריה עמדה העובדה כי שנינו און ואני, שימשנו לחברינו הצעירים ב”חוג החלוצי” אב ואם כביכול.

ב־28 באוגוסט 1943, כתום שנה בדיוק מאז רדתי למחתרת, נערך לרגל מחצית השנה לקיומו של “החוג החלוצי” עונג־שבת חגיגי במיוחד. בין השאר הוקרא בו על־ידי גד ומרים מעין מצע רעיוני שחובר על ידיהם על תפקידו ומטרותיו של “החוג החלוצי” ונתקבל על־ידי כל החברים פה אחד.*

כל עונג־שבת היה מסתיים ב”הבדלה” החגיגית. כמנהגנו מימי הפעולה התנועתית הסדירה, היינו עומדים במעגל והחבר שהגיע תורו אומר את הברכות. חברים רבים היו משקיעים עמל רב בשינון מלות ההבדלה כדי שיוכלו לקבל על עצמם תפקיד זה. ימים מעטים לפני מעצרו הצליח פולדי בשקידה מרובה ללמוד את ה”הבדלה” בעל פה, שכן התקשה במקצת בלימודים בכלל ובלימוד העברית בפרט. אך מה שמח ומאושר היה משהצליח סוף־סוף להשיג מטרה לימודית זו! כשסיים לומר את ה”הבדלה” ניגש פולדי אלי והגיש לי מכתב קצר, המבטא את שמחתו ואת רחשי תודתו על שהצליח בעזרתך להגיע להישג זה. כן הביע בו משאלה, שסוכלה כעבור ימים ספורים ביד אכזרית. וזה לשון המכתב שתאריכו ה־24 בספטמבר 1943:

* למרבה הצער אבדו כל העותקים של מצע זה ואין בידי לצטטו כאן.

בשבת אחרי הצהריים ולא היה לנו מקום לערוך בו את עונג-השבת. במקרים כאלה היינו סרים למקום בודד, כגון בגן ציבורי או על חוף הנהר שפרה, ושם השתדלנו לבצע איכשהו את הנושא המתוכנן. אף במסיבות אלה לא הסכמנו לוותר על ה"הבדלה", אף שהיינו חייבים להיזהר, כמובן, שלא לעורר תשומת-לב. לא תמיד היו עמנו התשמישים והבשמים הדרושים, והדלקת נר לא ניתנה להעלות על הדעת, מחמת סכנת עין רעה. אך מצאנו עצה למלא החסר. עומדים היינו צפופים במעגל ומדליקים פנס כיס, שכמותו נמצא בכיסו של כל אחד כמעט במשך שנות ההאפלה בכל תקופת המלחמה. על "נר" זה היינו מברכים "בורא מאורי האש". "בשמים" שימשו לנו עלים או עשבים שמצאנו בדרך ושחקנום ועליהם בירכנו "בורא מיני בשמים". גם בקבוק זעיר עם קוניאק, שכמותו היו אנשים נוהגים לשאת עמם כעזרה ראשונה למקרה של חולשת פתע היה לנו, ועליו בירכנו "בורא פרי הגפן". "הבדלה" מעין זו על גדות נהר השפרה, בחשכת ערבו של יום ערפל צונן ובהשתתפותם של חברים מעטים, זכורה לי עד היום לכל פרסיה.

פרק בפני עצמו בתקופת המחלת וב"חוג החלוצי" קבעה התפילה בציבור. כדבר המובן מאליו היה לי, כי עלינו להמשיך בעריכת התפילות, כמנהגנו תמיד בתנועה ובבית-הספר של עליית-הנוער. עיצובה של תפילה בכוונה ובהדרת-כבוד, הנוסח המלבב של פרקי שירה שלובים בדרשה — כל אלה באו לי בזכות החינוך הדתי שקיבלתי בימי געורי ממורי ורבותי. כיון שבתנאי החיים המיוחדים שלנו מן הנמנע היה לערוך תפילה מדי שבוע בשבוע בלילי שבתות או אף בבקרים, היינו חייבים להגביל את עצמנו גם בתחום זה. ערכנו אפוא את התפילות בציבור רק בהזדמנויות מיוחדות, ולמעשה רק בחגים. אך ככל שזכינו לתפילה לעתים רחוקות יותר, כן גברה בלבנו הכמיהה אל החוויה הדתית, וכן נפתח גם לבם של אלה מן החברים שהיו יוצאי משפחות בלתי-דתיות לחלוטין או, במקרה הטוב, משפחות ליבראליות. למעשה נמנו על אלה כל החברים, פרס לחברתנו תוה פליישמן, ופרט למוריץ ואסתר זיידמן, אח ואחות שקשריהם עם החוג החלוצי היו רופפים וארעיים בלבד.

לפיכך נעשתה לנו התפילה בימי חג, יותר מבעבר, לשעת ריכוז בהתכוונות אל הנצחי והאלוהי וקריעת חלונות "מאפלה לאור גדול", מארציות שפלה אל אמונה באמת ובצדק — למרות הכל. כינוסי התפילה שלנו, תפילות הימים הנוראים של שנת תש"ד (1943), לא תישכחנה מלב המשתתפים בהם. בראש-השנה התפללנו בדירתה של משפחת זק, ביום הכיפורים — בדירה צרה

מסיבת חג השבועות, תש"ג

בפרידריכסהאין, בבית חברתנו אורול ליטמן. בבית זק נערך על-ידי גד ומרים שולחן עם נרות דולקים ואנו הסיכנו אליו והתפללנו. בדירת-המרתף של משפחת ליטמן ישבנו או עמדנו במשך כל יום הכיפורים מסביב לשולחן עגול. למותר לתאר את הכוונה העמוקה והדבקות של התייחדות זו. אף קשה לתאר כראוי את רגשותינו, שכן דווקא בשעת תפילה נתעצם ונתעורר הגסל הנפשי. זכר יקירינו האוברים, חברי הקבוצה האסודים והמוגלים — כגון אברנו הטראגי של פולדי ימים מועטים לפני כן, וחברים לאין ספור שנרצחו בשנים קודמות — הגעגועים על הורים, אחים וקרובי משפחה, והרגשת השותפות האישית עם כל בני העם המעונים והנרצחים.

מראשית ההגליות ראינו חובה לעצמנו שלא לשכוח את המוגלים. גם טיפחנו את זכר החברים ששכלנו, למען יוסיפו לחיות, כביכול, בקרב קבוצתנו. הרבינו לשוחח על אודותיהם בימי הולדתם, ובימי זיכרון ערכנו להם אזכרות. בשעות תפילה בימי חג ובמוצאי שבת נאמרה לפני ה"הבדלה" תפילת "מי שברך" לכל חבר שנעקר משורותינו, וברבות הימים הלכה ונתארכה אמירת תפילה זו... העלינו את זכרם והתפללנו להצלת חייהם, שהרי רק במקרים

מעטים ידענו ברורות מה גורל האסורים והמוגלים. רק במקרים מיוחדים כבר אמרנו אז את תפילת "אל מלא רחמים", כפי שעשינו לזכרו של אלפרד ולביגר.

רצוני למסור פרטים אהדים גם על חגים אחרים. בתג התנוכה הראשון לאחר רדתי למחתרת, בטרם נוסדה הקבוצה, או ליתר דיוק בטרם נתגבשה ליחידה מלוכדת, ביליתי את החג בהברחה של און בלבד. פרשנו לקיטון צר בדירתה, ושם בילינו את שני ערבי החג הראשונים לאורם של שניים שלושה נרות זעירים. לא שרנו ולא חגגנו, רק התפללנו חרש ובכוונה "מעוז צור ישועתי". כעבור שנה, בחנוכה 1943 (און לא היתה עוד עמנו וגם פולדי כבר נלקח מאתנו), כבר היה החוג החלוצי שלנו קיים, וכך יכולנו לחוג את החג כקבוצה יהודית בחברה יהודית — טוב מסביב לשולחן עגול בדירת המרתף של משפחת ליטמאן. היה זה החג האחרון שלי בתקופת המחתרת בכלל...

לילה הסדר הבלתי לגאלי בשנת 1943, שנערך בדירתה של און, חזרו היה לדידנו סמליות עמוקה. כאבותינו במצרים ניתן גם לנו לערוך את הפסח כשמתנינו הגורים, נעלינו ברגלינו ומקלותינו בדיננו. כאילו כדי להמחיש ביתר-שאת את הגורל היהודי בגלות ואת אוירת הדיכוי והרדיפות האופפת אותו זה אלפי שנים, הופרע חגנו על-ידי התערבות מן החוץ. עודנו יושבים מסובים, נדרשנו להפסיק את הסדר מיד על-ידי נוצרים אדוקים, שבעיניהם נראו מנתגיניו כעבודת אלילים. היינו כמובן מדוכדכים עקב תקרית זו והזדרזנו לסיים את קריאת ההגדה. אף-על-פי-כן לא היה בדבר זה כדי להשבית כליל את שמחת החג שבלבנו.

חג השבועות בשנת 1943, לעומת זאת, היה למקור שמחה ורוממות-רוח לקבוצתנו. בילינו אותו בדירתה של משפחת בק. אפילו הצלחנו להצטלם ולשמור עמנו למוכרת את תמונת הקבוצה החוגגת. על גבי השולחן מכוסה מפה לבנה עמד צרור פרחים ולפניו שני נרות חג ושתי לחמניות, במקום חלות. לצדם הונזנו שתי גלויות מצוירות מנופה של ארץ-ישראל, אשר נשתמרו בדידנו בעמל רב. עתה היינו מאושרים על שניתן לנו לחוש את הקשר עם המולדת היהודית בדרך ציורית כל כך. ואפילו הצלחנו להציל דגל יהודי ישן מרכוש התנועה ואף הוא פיאר את שולחן החג. סמל להיותינו חלק מכלל האומה. אמנם נמנענו מלפרוש אותו, לכל יסגיד את זהותנו במקרה שהתצלום יפול באחד הימים לידים זרות. כיום ברור לנו, שכל צילום, עם דגל פרוש או מקופל, או ללא כל דגל, היה כרוך בסכנה ועשוי היה להמיט אסון על כולנו. אולם בדיעבד, משנסתיים הדבר בכי טוב, שמחים אנו על מוכרת זו מתקופת

המחתרת ומן ה"חוג החלוצי" בפרט.

גם את מצות ספירת-העומר, בין פסח לשבועות, השתדלנו לקיים בשנה זו. לשם כך היינו חייבים להיפגש במשך שבעה שבועות תמימים ערב ערב. ספירה זו, מיום צאת עמנו מעבדות ועד ליום מתן תורה, נועדה לשמש לקבוצתנו הבלתי-לגאלית מקור לעידוד, שהרי גם אנו בעבדותנו הנוכחית היינו סופרים את הימים בתפילה ובתקוה ליום השיחרור כי יבוא. הלא תמיד האמנו כי מגהגי המסורת היהודית טומנים בכל עת משמעות גם למצבנו, ובשעות של התייחרות בתפילה הרגשנו את שותפות הגורל בינינו לבין אחינו ואחיותינו בעולם כולו. נפגשנו אפוא במשך שבעה שבועות מדי יום ביומו עם רדת החשכה, אף כי רק לרבע שעה. היינו קובעים מקומות אחרים לפגישותינו — בגן ציבורי, תחת גשר בגן החיות — הכל לפי הנסיבות. מובן שלא כולם באו לפגישה, אך תמיד התאספו עקשנים אחדים. היינו עומדים במעגל, אחוזים איש ביד רעהו ומזוממים "הנני מוכן ומזומן"... אחר הייתי סופר את היום לעומר והחברים חוזרים אחרי, וסיימנו במשפט: "ייבנה בית-המקדש במהרה בימינו". בכך חם הטכס ואחרי החלפת חדשות חפוזה התפורנו.

תכופות ניתנו עלינו מהלומות, שהשביתו כל זיק של שמחה מלבנו וכמעט שיחקו את רצוננו להוסיף ולעסוק בפעולותינו. בשמענו בשורה רעה, כגון אבדן אחד מחברינו על-ידי מעצר, וביחוד כשהמדובר היה בחבר הקרוב לנו ביותר, היינו זקוקים לימים רבים כדי להתאושש עד שיכולנו לחזור לעבודה סדירה. הימים הקשים ביותר בתולדות ה"חוג החלוצי" היו הימים אחרי מאסרה של און, ביוני 1943, ואחרי מאסרו של פולדי בספטמבר 1943. דוקא הצעירים שבקבוצתנו בשל תום נעוריהם עלה בידם להתנער ולשוב לחיי היום יום, והם השפיעו גם עלי עידוד ואומץ-לב חדש. און נאסרה בשבת, וכרגיל נפגשנו אחר הצהרים. היה זה יום קיץ חם ואנו בחורשה שבעיבור העיר. רבצנו על הארץ, ואיש אינו מוציא הגה מפיו ואינו נוקף אצבע. כך שכבנו כמחצית השעה, עד שלבסוף קם גד בק על רגליו והפר את השתיקה באמרו: "חברים, אף-על-פי-כן עלינו להמשיך". גד היה מטבעו נער שובב, אך חדות-תחיים שלו ועליצותו עשויות היו לחלץ את הקבוצה ממשבר ולהקימה על רגליה. עוד לפני תקופת המחתרת, בשנת 1942, הקדיש לי ליום-הולדתי שיר מפרי עטו בשם "לאובדי התקווה". שיר זה שימש לנו, במשך כל תקופת המחתרת מקור כוח ועידוד. וכעבור שנתיים, כאשר חזרתי לעבודה תנועתית בשווייץ וייסדתי בה עם ידידים טובים את "ברית-הצופים", הרפסנו לחג

החנכה בשנת 1944 את שירו של גד על גלויות ומכרנו אותן לטובת קרן העזרה לילדים פליטי השואה.

תקופה דומה של דכדוך, כמו אחרי מאסרה של און, עברה עלינו גם בשבועות שלאחר מאסרו של פולדי. מרגע מאסרה של און כמעט שלא שמענו עוד דבר על גורלה. עקבותיה נעלמו מעינינו, אף כי היינו עדים למעצרה וליווינו אותה עד לשערי כלאה ממש, שלא כפולדי שבשעת מעצרו עמד בודד ועזוב, ללא סעד כלשהו. אף בדבר גורלו של פולדי עוד קיבלנו ידיעות, לעתים קרובות, ונדועו לנו פרטים אחדים על עינויי התופת שעברו עליו. כמובן לא הגיעו אלינו פרטים מלאים ומדויקים, אך המעט שנודע לנו די היה בו כדי לצייר לעינינו תמונה מבעיתה מן העינויים הנוראים שעיווהו חוקריו לשם סחיטת הודאות וגילויים. מדי ערב בערבו הייתי משוטט כנגב סביב בנין בית הספר של הקהילה היהודית שעתה שימש מחנה איסוף לפליטים שנחספו. חזית הבנין הווארה מן החוץ בזרקורים רבי-עוצמה, כדי למנוע נסיונות בריחה מצד העצורים. ואף-על-פי-כן עוד הייתי שוגה בתקוות-שוא, שמא אמצא פתח להצלתו.

השומרים שהוצבו שם היו "בניית-ערובת", שתפקיד זה נכפה עליהם. עלה בידינו לקשור קשר עם אחד מהם. איש זה הוא שמסר לנו ידיעות על האסירים ועל המתרחש בתוך הבנין פנימה ופעמים אף הביא לנו פתק מחברים אסורים, וכך הגיעתנו גם דרישת-שלום אחרונה מאת פולדי.

גם און ניסתה בעת מאסרה פעמים אחדות להעביר אלינו ידיעה, אך נסיונות אלה נכשלו כולם. הפתקים נתפסו ולא הגיעו אלינו מעולם, כפי שנודע לי רק כעבור שנים רבות. הסיבה היתה, שאון לא הוכנסה למחנה-איסוף יהודי, אלא הוחזקה במעצר משסרתי רגיל.

כבר ספדתי על השתלשלות הדברים שהביאה למעצרה של און. משנודע לנו באפריל 1943 על מאסרה של הלדה לאובהארט-רוזנטאל, היה לנו יסוד לחשוש, שהדבר יהיה גם לנו לדועף. אך עברו ימים רבים בלי שנשמע דבר על התפתחות נוספת בפרשה זו, וחששותינו נפוגו. והנה באמצע חודש יוני ירדה עלינו המהלומה. ב-18 ביוני קיבלה און מכתב בדואר ממשרד הגיסטאפו שברחוב בורג, להתייצב שם למחרת בשעה 8 בבוקר. לא קשה לתאר מה נדהמנו למשמע בשורת-איוב זו. התהלנו מיד לדון בדבר. למרות התרגשותנו שקלנו ביסודיות את השאלה אם על און להישמע לפקודת ההתייצבות או לא. תגובתנו המידית היתה, כי אסור לה לגשת לשם ופירושו של דבר אמנם היה, כי מעתה גם עליה לרדת, כמונו, למחלת. בענין זה

היינו ונשארו כולנו תמימי-דעים. רק בעלת-הדבר עצמה נמנעה מלהביע דעתה, ורק אחר הצהרים גילתה לנו את עמדתה, שהיתה מנוגדת בתכלית לשלנו. היה בדעתה להיענות להזמנת הגיסטאפו ולהתייצב, ורק אחרי שיתברר מה מבוקשם, אפשר יהיה לדון ולהכריע בכל השאר. כוונתה זו של און החרידה ודיכאה אותנו.

אמנם לא יכולנו להתעלם ממידה ידועה של צדק בנימוקיה, אך לא היה בהם כדי לשכנענו. הוויכוח בינינו נמשך שעות רבות, ואני עצמי עוד המשכתי לדבר על לבה עד שעה מאוחרת בלילה, אך לשווא. און נשארה תקיפה בדעתה. עלי להודות, שכולנו השתעשענו אז בתקווה, שאון לא נקראה אלא לחקירה שיגרתית, ושתשחרר בסיומה. להנחה זו סייעה גם העובדה, שלא נאסרה מיד אלא קיבלה הזמנה בכתב לבוא אל משרד הגיסטאפו. הרי הגיסטאפו, כך חשבנו, יכול ואפילו היה חייב להביא בחשבון כי אדם שהוזמן בצורה זו יעדיף מן הסתם לברוח, במקום להתייצב.

משלא עלה בידינו לשכנע את און לבחור בדרך הבריחה והירידה הגמורה למחלת, נשארה בעינה החלטה לגשת למחלת בבוקר לרחוב בורג. נדברנו ללוחות לשם. למחרת היום, הוא ה-19 ביוני, בשעה 7.15 בבוקר, נפגשנו כולנו בתחנת-הרכבת שברחוב פויארכבאך. הגיע לשם גם ארגנסט האלרמן — נושאו האמיתי של שם זה, אחד העוזרים הראשיים שלנו עניסה אף הוא, עד הרגע האחרון, להניא את און מכוונתה. נסענו יחד עד לתחנת הבורסה, מול המפקדה הראשית של הגיסטאפו ברחוב בורג. שם השארנו את החברים, ואילו ארגנסט האלרמן ואני ליווינו את און עד לשער הבית. ארגנסט אפילו נכנס אתה פנימה, אך כעבור רבע-שעה יצא — בלעדיה. עוד שעתים תמימות חיכינו כולנו, מחרישים ותפוסים בהרהורים ליד התחנה. איש מאתנו לא העלה על דעתו איזה מעשה-טירוף הוא להשתתות בסמוך לבית הגיסטאפו המפחיד והידוע לשימצה בברלין כולה וחרי אנו הממתינים כמעט כולנו יהודים חיים במחלת ומבוקשים דווקא על ידי יושבי הבית הזה! בשעה 10.30 נפרדנו והתפורנו מדוכאים ומיואשים.

אמנם עוד נדברנו לפגישת אחרי-הצהרים הרגילה בגרונואלד, וזו אף התקיימה, היינו כה מדוככים שישבנו אילמים וקפואים בלי יכולת לעשות דבר, עד שקם גד בק והזכיר לנו, כי יקרה אשר יקרה, החיים חייבים להימשך. וכך היה: אף-על-פי-שידענו כי אין סיכוי שאון תשחרר בזמן הקרוב, שמרנו בלבנו את התקווה כי בית מן הימים יבוא קץ לכל רדיפות היהודים ועד אז ניטל עלינו להתחוק מעמד ולהמשיך בפעולתנו. תקוה זו היא שעמדה לנו בכל

המבצעים והגסיונות. איש מאתנו לא ידע אז, כי לאו גכונה דרך יסורים של שנתיים ימים, שתוליד אותה דרך 17 בתי כלא ומחנות-ריכוז שונים. עם פסק דינה נגורה עליה גם הגלית למחנה-ההשמדה אושוויץ — כתום ריצוי עונש המאסר של שנתיים — אך למרבה המזל הקדימה התמוטטות הרייך כחוט-השערה את ביצוע הדבר, ואז שותררה עליידי צבאות בעלות-הברית וניצלה. אבל הקבוצה נותרה מיוממת מאם, וזמן רב עבר עד שלמדה ללכת בכוחות עצמה, ללא השגחתה ועזרתה של און. מאמה נודעו לנו כפעם בפעם פרטים על גורלה, תחילה ממצערה במחנה-עבודה. מכאן למדנו שהיא לפחות עודנה בחיים. אביה הוגלה לאושוויץ כחצי-שנה לפני-כן, ואמה נמצאה ביום מאסרה של און מחוץ לברלין. אך משחזרה גילתה אומץ רב ועשתה את כל אשר לאל ידה כדי להשיג ידיעות על בתה ולהקל עליה מעט את עינוי המאסר. היא לא נרתעה מלחזור ולהיכנס ללוע הארי של משרד הגיסטאפו, למרות שגם מעמדה היא לא היה איתן ביותר. בדירתה נמצאו כמעט תדיר פקידי גיסטאפו, שחיטטו בכל פינה, כדי למצוא בין חפציה של און חומר נוסף על פעולת-העזרה הבלתי-חוקית שלה ובתקוה לתפוס מישהו מבני הסתה. ספריה, חפציה וניירותיה הוצאו עליידי האלרמן מן הדירה עוד ביום מאסרה, חלקם שרף וחלקם מסר לנו לשימוש להמשך פעולות הקבוצה. מובן מאלי, כי מעתה היתה לגבי חברי הקבוצה דירתה של און "מחוק-לחיים".

דבריה האחרונים של און אל הקבוצה, במכתב קצר שהשאירה בנדי לפני לכתה אל הגיסטאפו, נחרתו עמוק בלבנו וליוו אותנו כל העת. היו אלה רק מלים מועטות:

"חברי היקרים!

אני הולכת בדרכי באמונה שהכל יסתיים בטי טוב. אך אם נגזר עלי, אקבל את הדין על מעשי שפשיתי למען חבריינו ולמען עבודתנו. העיקר הוא, שכולנו נמשיך בדרכנו, אני בפנים ואם בתוך — אם כך יארע. יהיה כרצון האלוהים. שלכם — און".

כעבור שלושת-רבעי שנה, כאשר נהייתה הקבוצה גם "אביה" (משמציאתי לי מקלט בשווייץ), כללתי כמובן גם את און במאמצי לעזור במסגרת "החלוק" לחברינו הנותרים בגרמניה. נתן שוואלב בוינבה, מקום מושבו של מרכז "החלוק" בשווייץ, הציע לרכוש למען און נתינות זרה ולהעביר את התעודה באמצעות דואר-דיפלומטי אל אמה, כדי שזו תוכל על סמך נתינות חדשה זו להשיג את שחרור בתה. נתן השיג תעודה מן הקונסוליה של סאן-

סאלבאדור בוינבה, שאישרה כי און נמנית על נתיניה של מדינה מרכז-אמריקנית זו. תצלום של און, שהיה צורך לצרפו למסמך זה, נטלתי עמי בבדיחתי לשווייץ וכן ניתן להתקין תעודה כדת וכדין. ואמנם גשלתה תעודה זו לאמה של און ואף הגיעה לידיה ללא תקלות. אך לאחר זאת לא שמענו דבר על הענין. התוצאה המקווה ממעשה זיוף זה לא הרשגה.*

לסיום דברי על אודות ה"חוג החלוצי", חבריו ושעולתו, רוצה אני להזכיר עוד אח ואחות, און וקרברט וארבורג, שנחשבו אצלנו ל"חברים שלא-מן-המגין". גם הם היו חניכי התנועה ותלמידי לשעבר. עתה בהיותם בני 14—16, התגוררו השניים עם אמם בעיירה נורדהאוזן, שבאזור הרי הארץ. האב כבר ניספה באושוויץ, ואילו האם, אשה אמיצת-לב ממוצא לא-יהודי, התגייסה והקפידה, כמו גיורות רבות שהכרתי, על קיום מצוות היהדות בביתה. אמנם ניתן לה להמשיך ולהתגורר בביתה עם שני ילדיה, אך כ"גשואה ליהודי" סבלה לא-מעט מיחס עוין בעיירה הקרתנית. הילדים שהיו "נחשבים ליהודים", היו חייבים לענוד את הטלאי הצהוב. בשל גזירת זו היו השניים נתונים להתנכח-לויות בלתי-פוסקות, עד שהבת לא העזה עוד לצאת מפתח הבית, ואילו הבן הוכרח לטאטא את רהובותיה של נורדהאוזן כשמגן דויד צהוב תסור על בגדו. פרט לכך לא נפגעה המשפחה. קיימנו הליפת מכתבים עם שני הילדים, והם אף הזמינונו לא אחת לבקר אצלם בנורדהאוזן. גם האם הצטרפה להזמנת ילדיה, וביקשה ממני להתארח בביתם כדי שיראו שוב נפש קרובה. החלטתי אפוא לנסוע אליהם בימי חג המולד 1943, ומה גם שתנועת הנוסעים, שהיתה גם בתקופת המלחמה ערה למדי בימי החג, נתנה לי יסוד לקוות, שלא אעורר תשומת-לב מיוחדת. אמנם לשם נסיעה ברכבת באותם הימים היה צורך באישור מיוחד מטעם שלטונות הצבא, שניתן רק למטרות חיוניות. אך עקב הכנותי הראשונות לקראת בריחתי העתידה כבר נמצאה בידי תעודת-חיל מוויפת בהתימתו של סמל בשם שטרונק, ואיש זה אף השיג לי לקראת הנסיעה צ'ריתנועה מווייץ. מצויד בכל המסמכים הללו, יכולתי להעזר לצאת למסע זה, ואכן באה העזתי על שכרה. עשרת הימים שביליתי בנורדהאוזן היו נפלאים. נהגיתי מן האווירה הביתית החמימה בצל-קורתם של אנשים נלבבים אלה, ועל הכל מן השקט הנהדר, ללא הפצצות מן האוויר, שבברלין כבר נסכח ממני. אמנם המפציצים הבריטיים הופיעו מדי ערב בערב גם בשמי

* כעבור זמן נודע לי שאמה של און נמנעה מלהשתמש במסמך זה, מחשש שהגיסטאפו תבין את החכמים ומצב בתה יחמך יותר.

נורדהאוזן, אך הם רק חלפו מעל ראשינו, כדי להטיל את מצעותיהם על בירת הרייך. כן היטיב לי מקום השינה הקבוע במשך 10 ימים, שפטר אותי מלחפש מדי ערב בערב מקום לינה חדש, המזון הטוב הארוחות הסדירות — כל אלה דברים שזה מכבר היו מעבר לתחת השגתי. בעת שהותי בנורדהאוזן ביליתי כמעט את כל זמני עם המשפחה. ניתן לי, אפוא, הרבה פנאי ומנוחה ויכולתי להפיג את המתח ולהינפש. רק בשעות הערב המאוחרות הייתי יוצא לפעמים עם הרברט לטיול קצר. הבאתי את בני המשפחה בסוד מעמדי הבלתי־חוקי והם הקפידו לקרוא לי בשם הברדי שגשאתי אז — הוא השם שצוין בצו־התנועה הצבאי שלי, שנועד לשמש לי בבריחתי. היה בדעתי לצאת לדרכי בכל ההקדם, תוך חודש ינואר. כשנפרדתי בדברי תודה חמים ממשפחת וארבורג, בימים הראשונים של שנת 1944, הגיש לי הרברט שטר כסף שווייצרי בן 5 פראנקים, שקיבלו בזמנו מאביו ואמר: "יהיה לך שטר זה מעין קמיע בדרכך אל החופש. אולי תהיה זקוק לו מיד בהגיעך לשווייץ". החלט שאשוב לברלין ביום א' בבוקר יחד עם הגב' וארבורג, שבין כך ובין כך היתה גוהגת לגסוע כפעם בפעם לברלין, לסידור עניינים שונים. ככל ששמחתי שלא איאלץ לגסוע לבדי, היה בליווייה של הגב' וארבורג משום הוסר זהירות — כפי שהתברר. בשעה 5.00 בבוקר ניגשנו יחד לתחנת־הרכבת של נורדהאוזן ומשם הגענו ללא תקלות לברלין. הגב' וארבורג התכוונה לשוב משם בו ביום, ואילו אני חזרתי לתור אחר מקום לינה. גם הפעם הצלחתי למצוא מחסה בדירתה של משפחת שימקה בפינת ככר אלכסנדר.

ארבעה ימים לאחר מכן הגיע לשם מכתב בשבילי מנורדהאוזן, ובו נאמר: "אל תשתמש עוד בספרים הישנים ובקר בהקדם את הדחה ברטזה". "ספרים" היתה אחת ממילות־הצופן שלנו ופירושה היה מסמכי־זיהוי, ואילו "דודה ברטה" היתה הגב' גרהארט. ניגשתי, אפוא, אל הגב' גרהארד, ומפיה נודע לי כי קיבלה מגב' וארבורג את ההודעה הבאה: בשובה עוד באותו יום א' מברלין, מצאת הגב' וארבורג בבית את ילדיה נרגשים. מיד אחר יציאתנו המשותפת הוזמנו למשרד המקומי של הגיסטאפו ונחקרו שם. השאלה הראשונה שנשאלו היתה: "מי היה היהודי ששהה בביתכם? הם השיבו: "האיש איננו יהודי, כי אם ידיד של אבינו המנוח". בהמשך החקירה הסבירו, שזהו "ידיד שאין אנו מיטיבים להכירו ומשום כך גם כתובתו איננה ידועה לנו". על השאלה מה שם האורח, נקבו השניים — ללא היסוס — בשם הברדי. הניתו להם החוקרים ושלחום הביתה. אך לפני כן עוד הוותרו על־ידי הפקיד שאמיתות עדותם תיבדק, ואכן, כעבור ימים מספר, החלה המשטרה מחפשת

אחרי כשבידיה תיאור מדויק למדי של פרטי חזותי, אני משער, כי משהו שראה אותי בחברת הגב' וארבורג בתחנת־הרכבת של נורדהאוזן, הודיע על כך למשטרה וזו החלה מתעניינת בזהותי. מזלי הוא שלא נעצרתי בו במקום, כי אז מן הסתם היו אוסרים אותי מיד, ואילו כך נערכה קודם־כל חקירה בעיירה הקטנה, וזאת ביסודיות הפרוסית הרגילה, ורק לאחר זאת הוצא צו החיפוש אחרי. על כל פנים ברור היה, שאיאלץ עתה להשיג לי שם אחר ונירות חדשים, בסרם אוכל לגשת לביצוע תכנית בריחתי אל מעבר לגבול.

1943, עד שלא יכולנו עוד לשאתו. החלטנו אפוא ב"הוג החלוצי" לחפש בדצינות דרכי בריחה אל מעבר לגבול הרייך הגרמני. פתחנו בחקירה ובאיסוף אינפורמציה בכיוונים שונים. בתחילה ניסינו לבדוק את האפשרויות להימלט לשוודיה. אפשרות זו היתה בהכרח כרוכה במעבר בים. חברינו היו אמיצים דים כדי להעז ולצאת לבריחה הרפתקנית מעין זו דרך הים הפתוח, בהתלהבות נעורים אופיינית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשיחות עם און והאלרמן. זמן מה אף רווחה שמועה בדבר אפשרויות מעבר בלתי-חוקיות לפליטים יהודים באמצעות סירות דייגים, אך לא עלה בידנו לברר פרטים מדויקים. גם אפשרות אחרת, לעבור תחילה דרך גבול שלזוויג — הולשטיין לדניה הכבושה ולהימלט משם, דרך תעלת סונד לשוודיה, נתבררה כחלוש-בהקיש שלא ניתן להגשמה. לא נותר לנו אפוא אלא לוותר על תכנית הבריחה לשוודיה.

דרך הבריחה לכיוון האחר — לשווייץ — נראתה בתחילה, מסיבות טכניות ופורמאליות, לא רק מסובכת יותר אלא גם מסוכנת יותר לאין ערוך. אף-על-פי-כן נפתח לבסוף דווקא בכיוון זה פתח הצלה.

שוב היתה זאת הגבי גרהארט, בעלת המידות הנעלות ואמיצת הלב, שהעלתה אותי על דרך זו. באחד מימי אוקטובר 1943 עלה בידה לקשר ביני לבין אשה בשם מאייר, ולהפגישנו בברלין-גרונואלד, משנודע לה, כי אשה זו עוסקת בהצלת יהודים על-ידי הברחתם לשווייץ. סרתי אל חווילתה המפוארת בגרונואלד. היא עצמה, אשה קטנה חביבת-סבר ולבושה שחורים, פתחה לי את הדלת. אף כבר ידעה על ביקורי הצפוי. היא הבטיחה לעזור לנו וסיפרה לי באיזו דרך בדעתה לעשות זאת. היא עמדה בקשרים עם אכרים אחרים שבעירה זינגן, ליד הר הוהנטויל (באדן) בקרבת הגבול של שווייץ, שהכירה אותם עוד מנסיעותיה מלפני המלחמה. עמהם נדברה, כי תשלח אליהם כפעם בפעם יהודים המבקשים לעבור את הגבול. ואמנם פליטים אלה הובלו על ידיהם אל הגבול והודרכו להמשך דרכם בביטחה. הגבי מאייר נהגה להודיע מראש לאכרים מברלין על בואם של הפליטים, במברק צופן בנוסח מוסכם. עד למרעד שיחתי עמה כבר הספיקה להציל בדרך זו כשלושים איש, ביניהם אחד ממכרי, הרברט שטראוס, בוגר בית-המדרש לרבנים, שעמו אף נפגשתי כעבור זמן בשווייץ. לשאלתי על גובה התשלום לפעולת הצלה זו, השיבה לי האשה המופלאה דברים אלה: "היו לי שני בנים שלחמו כקצינים בחזית-המזרח — שניהם נפלו. מלבד אבלי הכבוד על אבדן שני יקירי מציקה לי בלי הרף המחשבה, שמא בתוקף מסיבות המלחמה הנאצית — אף כי בניגוד לרצונם — היו אנוסים להשתתף ברציחת יהודים... על כן מקווה אני

הרעיון להימלט אל מחוץ לגרמניה עלה בדעתנו זמן רב, לפני רדתנו למחתרת, ולמעשה נדון בחוגי התנועה כבר בשנת 1940. אולם רק אחרי בריחתי המוצלחת לשווייץ נודע לי מפי נתן שוואלב, מארגנו הבלתי-נלאה של מרכז "החלוצ" ב"זנבה", שהוא פנה פעמים רבות בכתב אל אלפרד נלביגר בשאלת ארגון מבצעי הצלה נרחבים של חברינו. על נסיונות אלה לא נודע לנו דבר, ואף לפני לא הזכיר זאת אלפרד מעולם. אמנם, כדי להבין שתיקה זו יש להביא בחשבון, מה כבדה היתה האחריות שהיה נוטל על עצמו אילו נתן ידו למבצעים נועזים מעין אלו.

אף-על-פי-כן לא נואש נתן שוואלב מתכנית-ההצלה, כפי שנוכחתי לדעת בשעת עבודתי במחיצתו, והוסיף לפעול להגשמתה ואף השיג, הישגים גדולים כאיש-קשר בין העולם החופשי לבין האזורים הכבושים בידי הנאצים. בעזרת הדואר הדיפלומאטי ובלדורים מיוחדים קשר וקיים קשר כמעט עם כל התנועות החלוציות ברחבי אירופה הכבושה ואף עלה בידו לפתח במידה מסוימת פעולה בקרב קבוצות אלו. הוא לא ידע מנוחה ועבד יומם ולילה כדי לסייע. במרץ ללא-ליאות עזר ועודד, בהצעות מעשיות, ובראש וראשונה באמצעים כספיים.

אנו בברלין נצטמצמו עד לתקופת המחתרת בשיחות ובדיונים לעת-מצוא על אודות אפשרויות הבריחה, אך לכלל מעשה לא הגיעו הדברים. מאחר שכמעט כל אירופה היתה משועבדת לכוחות הכיבוש הגרמניים, נשארנו למעשה רק שתי ארצות פתוחות: שוודיה ושווייץ. זמן רב הוספנו להאמין כי כוחנו יעמוד לנו להישאר בגרמניה גופה ולהמתין לשחרור הכללי מעול הנאצים, אלא שבמרוצת השנים הלך והחמיר מצבנו בהתמדה, וביחד בשנת

הרעיון להימלט אל מחוץ לגרמניה עלה בדעתנו זמן רב, לפני דחתנו למחתרת, ולמעשה נדון בתוגי התנועה כבר בשנת 1940. אולם רק אחרי בריחתי המוצלחת לשווייץ נודע לי מפי נתן שוואלב, מארגנו הבלתי-נלאה של מרכז "החלוץ" בז'נבה, שהוא פנה פעמים רבות בכתב אל אלפרד ולביגר בשאלת ארגון מבצעי הצלה נרחבים של חברינו. על גסיונות אלה לא נודע לנו דבר, ואף לפני לא הוכיר זאת אלפרד מעולם. אמנם, כדי להבין שתיקה זו יש להביא בחשבון, מה כבדה היתה האחריות שהיה נוטל על עצמו אילו נתן ידו למבצעים נועזים מעין אלו.

אף-על-פי-כן לא גואש נתן שוואלב מתכנית-ההצלה, כפי שנוכחתי לדעת בשעת עבודתי במחיצתו, והוסיף לפעול להגשמתה ואף השיג, הישגים גדולים כאיש-קשר בין העולם החופשי לבין האזורים הכבושים בידי הנאצים. בעזרת הדואר הדיפלומטי ובלדרים מיוחדים קשר וקיים קשר כמעט עם כל התנועות החלוציות ברחבי אירופה הכבושה ואף עלה בידו לפתח במידה מסוימת פעולה בקרב קבוצות אלו. הוא לא ידע מנוחה ועבד יומם ולילה כדי לסייע. במרץ ללא-ליאות עזר ועודד, בהצעות מעשיות, ובראש וראשונה באמצעים כספיים.

אנו בברלין נצטמצמו עד לתקופת המחתרת בשיחות ובדיונים לעת-מצוא על אודות אפשרויות הבריחה, אך לכלל מעשה לא הגיעו הדברים. מאחר שכמעט כל אירופה היתה משועבדת לכוחות הכיבוש הגרמניים, נשארנו למעשה רק שתי ארצות פתוחות: שוודיה ושווייץ. זמן רב הוספנו לתאמין כי כוחנו יעמוד לנו להישאר בגרמניה גופה ולהמתין לשחרור הכללי מעול הנאצים, אלא שבמרוצת השנים הלך והחמיר מצבנו בהתמדה, וביחוד בשנת

1943, עד שלא יכולנו עוד לשאתו. החלטנו אפוא ב"חוג החלוצי" לחפש ברצינות דרכי בריחה אל מעבר לגבול הרייך הגרמני. פתחנו בחקירה ובאיסוף אינפורמציה בכיוונים שונים. בתחילה ניסינו לברוק את האפשרויות להימלט לשוודיה. אפשרות זו היתה בהכרח כרוכה במעבר בים. חברינו היו אמיצים דנם כדי להעז ולצאת לבריחה הרפתקנית מעין זו דרך הים הפתוח, בהתלהבות-נעורים אופיינית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשיחות עם און והאלרמן. זמן מה אף רווחה שמועה בדבר אפשרויות מעבר בלתי-חוקיות לפליטים יהודים באמצעות סירות דייגים, אך לא עלה בידנו לברר פרטים מדויקים. גם אפשרות אחרת, לעבוד תחילה דרך גבול שלזוויג — הולשטיין לדניה הכבושה ולהימלט משם, דרך תעלת סונד לשוודיה, נתבררה כחלוש-בהקיש שלא ניתן להגשמה. לא נותר לנו אפוא אלא לוותר על חכנית הבריחה לשוודיה.

דרך הבריחה לכיוון האחר — לשווייץ — נראתה בתחילה, מסיבות טכניות ופורמאליות, לא רק מסוכנת יותר אלא גם מסוכנת יותר לאין ערוך. אף-על-פי-כן נפתח לבסוף דווקא בכיוון זה פתח הצלה.

שוב היתה זאת הגב' גרהארט, בעלת המידות הנעלות ואמיצת הלב, שהעלתה אותי על דרך זו. באחד מימי אוקטובר 1943 עלה בידה לקשר ביני לבין אשה בשם מאייר, ולהפגישנו בברלין-גרונואלד, משנודע לה, כי אשה זו עוסקת בהצלת יהודים על-ידי הברחתם לשווייץ. סרתי אל חווילתה המפוארת בגרונואלד. היא עצמה, אשה קטנה חביבת-סבר ולבושה שתורים, פתחה לי את הדלת. אף כבר ידעה על ביקורי הצפוי. היא הבטיחה לעזור לנו וסיפרה לי באיזו דרך בדעתה לעשות זאת. היא עמדה בקשרים עם אכרים אהדים שבעירה זינגן, ליד הר ההנטויל (באדן) בקרבת הגבול של שווייץ, שהכירה אותם עוד מנסיעותיה מלפני המלחמה. עמם נדברה, כי תשלח אליהם כפעם בפעם יהודים המבקשים לעבור את הגבול. ואמנם פליטים אלה הובלו על ידיהם אל הגבול והודרכו להמשך דרכם בביטחה. הגב' מאייר נהגה להודיע מראש לאכרים מברלין על בואם של הפליטים, במברק צופן בנוסח מוסכם. עד למועד שיחתי עמה כבר הספיקה להציל בדרך זו כשלושים איש, ביניהם אחד ממכרי, הרברט שטראוס, בוגר בית-מדרש לרבנים, שעמו אף נפגשתי כעבור זמן בשווייץ. לשאלתי על גובה התשלום לפעולת הצלה זו, השיבה לי האשה המופלאה דברים אלה: "היו לי שני בנים שלחמו כקצינים בחזית-המזרח — שניהם נפלו. מלבד אבלי הכבוד על אבדן שני יקירי מציקה לי בלי הרף המחשבה, שמא בתוקף מסיבות המלחמה הנאצית — אף כי בניגוד לרצונם — היו אנוסים להשתתף ברציחת יהודים... על כן מקווה אני

כי בתרומתי הצנועה להצלת יהודים אסייע גם לעילוי נשמתם של בני. אני עושה את חלקי ללא כל תמורה". הגב' מאיר, קאתולית, בעלת אמונה דתית עמוקה, אמרה לי זאת בענוה ובפשטות. עם זאת היה עליה להודיעני, שהאכרים מצדם אינם יכולים למלא את חלקם ללא פיצוי מתאים, הם דורשים סכום של 6,000 מארק תמורת כל מיבצע הברחה.

בזאת הועמדו לפני שתי בעיות: ראשית היה צורך להשיג את הסכום הנקוב, שנראה לי עצום ומעבר להישג ידנו. אמנם, בשים לב לירידת ערך הכסף באותם הימים בשל עיסקי השוק השחור — שמחיר מצרכי מזון והלבשה מסוימים הגיע לכדי מאות מארקים — שוב לא היה סכום זה כה גבוה כפי שנדמה לנו. הבעיה השנייה היתה, כיצד להשיג את המסמכים הדרושים לביצוע עד לגבול. בעיות אלו הייבו שיקול קפדני ויסודי. הגב' מאיר מצדה הביעה את נכונותה לפתוח בכל הצעדים הדרושים להפעלת תכניתה לכולנו, כלומר להעברת הקבוצה כולה לשווייץ, ברגע שנשלים את כל ההכנות הדרושות.

ושוב קרה נס. אי־אפשר היה עוד לראות בכך השתלשלות מקריה גרידא. אני מאמין בכל לבי, שיד ההשגחה העליונה היתה בדבר: מהלך אני ברחובותינו השקטים של פרוור־החווילות גרונואלד אחרי ביקורי אצל הגב' מאיר, שקוע כולי בהרהורים בשיתחוננו, הנהגה מגיע לפתע לאזני קול קורא בשמי: "יצחק, יצחק!" בתחילה לא הכרתי את הנוג הצעיר שרק לקראתי. אך מה רבה היתה שמחתי, משזיהיתי אותם כירידי הטובים מכבר — היינץ ולוצי שחר. את היינץ שחר הכרתי בשנת 1938 בעת פעולותי כמדריך בפנימיית הנוער־העובר, מטעם "האיגוד הארצי". היינו שותפים, כעבור זמן־מה, במסגרת התנועה ושם נתוודעתי גם אל לוצי אשתו. בפגישה בלתי־צפויה זו סיפרו לי עתה השניים, שגם הם ירדו למחירת, אך אין בדעתם להסתפק בכך החלו מטכסים עצה לבריחתם אל מחוץ לגרמניה. כבר עלה בידם לקשוד קשר עם איש צבא בדרגת סמל, בשם שטרונק. איש צעיר זה, כך נמסר לי, משרת במשרדו של שדה־התעופה הצבאי שטאקן, שליד ברלין, ומתפקידו להוציא מסמכים צבאיים לקצינים גרמניים. תמורת סכום של 4,000 מארק הוא מוכן להוציא מסמכים מסוג זה וכן תעודות־מסע צבאיים גם למטרות בלתי־הוקיות. מעלתן של תעודות אלו היתה, שהיו כאילו אמיתיות, כי שטרונק התקין גם את הניופים תמיד על שמו של קצין פלוני שהיה קיים במציאות. במקרה של חקירה היו אפוא הסיכויים רבים שהתעודה תעמוד במבחן. תעודה זו הוכשרה סופית על־ידי צירוף תמונתו של האיש, שבשבילו היתה מיועדת.

היו אלו ידיעות מועילות מאד, גם בשבילי ולדאגותי. אף אני יכולתי לגמול

לידידי בו במקום בגלותי להם את אפשרות הבריחה בעזרתה של הגב' מאיר שזה עתה עזבתי את ביתה. ואמנם השניים התקשרו מיד עם האשה וכעבור שבועות ספורים יצאו לדרך, בנצלם את התנועה המוגברת בימי ג'ה־מוולד 1943. הכל פעל כשורה והם הגיעו בשלום לשווייץ. (כעבור חדשים מספר גם זכינו להיפגש שם, והם היו לי לעוזרים נאמנים במסגרת עבודתי בתנועת־הצופים החדשה בשווייץ. למחייתם עבדו לוצי והיינץ שחר כמהנכים במעון הילדים "וארט־היים" שבכפר השווייצרי היינץ).

אך הקדמתי את המאוחר. אחרי פגישתי המקרית עם הנוג שחר יצאתי לבדי אל כתובתו של הארון שטרונק, לרחוב אוגסבורג. מצאתי את הבית. פתח לפני את הדלת איש גוף במדי צבא: הסמל שטרונק. אחרי מלות פתיחה אחרות הביע הלה את נכונותו להתקין לכל קבוצתנו את הניירות הדרושים לשם מעבר הגבול. כאשר ניסיתי לטעון, שהמחיר הנדרש על ידיו הוא מעל לאפשרויותינו הכספיות השיב לי: "מר האלרמן, הייתי עוזר לך ולידידיך בחפץ־לב, אך אל תשכח, מה מסוכנת פעולתי זו. הרי בכל יום עלול הדבר להתגלות ואני מתחייב בנפשי. אם יקרה כדבר הזה, רצוני לדאוג, כי לאשתי ולילדי יישאר לפחות משהו למחייתם!" אמנם לעת עתה, הוסיף ואמר, הלך הכל למישרין וכל בסיונות ההצלה עלו יפה. נותג הוא לחייב כל מועמד לבריחה שפנה אליו בבקשת תעודה צבאית, בהבטחה בהן־צדק, להתחייב לו מתחנת־הגבול את התעודה המזויפת באמצעות הרואר, שהרי אינה דרושה לו אלא כדי להגיע עד לשם. נמצא שכל פליט המקבל ממנו תעודה נושא באחריות, כי גם פליט אחר יזכה אחריו לתעודה כגון זו. ואילו לשטרונק עצמו נתן הסדר זה מידה ידועה של בטחון. ועוד הציע לי שטרונק דבר שגם הגב' מאיר כבר המליצה עליו: לחצות את הגבול בשניים. בבואי כעבור ימים אחדים שנית למר שטרונק, הציג אפוא לפני אשה בגיל העמידה, המכונה הרטה מילר, אבל שמה האמיתי היה הרטה ואפס מאן. היא כבר המתינה זמן־מה להודמנות להבריה את הגבול יחד עם בן־זוג שיצורף אליה. היתה זו יהודיה ממוצא פולני, שכל חייה ישבה בברלין. בסתיו 1938, כאשר כל הגברים היהודיים בעלי נתינות פולנית נאסרו במבצע־פתע, נתפסו גם בעלה ושני בניה שהיו בקיבוץ־הכשרה בברסלא, ושלושתם נרצחו אחרי כן. כך נותרה היא לבדה. פליאה היא, מניין שאבה אשה זו את כוחות־הנפש שלא להיתפס ליאוש אחרי אבדן יקיריה, וכיצד יכלה להמשיך לחיות ואפילו לרדת למחירת. מוסונית כסוכנת־בית נוצריה מצאה את מחייתה רוב הזמן בביתו של חייט בברלין, תמורת כלכלה ולינה. זמן־מה עבדה כעוזרת־בית אצל משפחה

אחת בליבנואלדה על נהר שפרה. עד היום הנה אני תמה כיצד עלה בידי אשה כבדת-בשר זו, בעלת מראה יהודי מובהק, ששפתה הגרמנית היתה בלולה בידידיש, לצאת בשלום מכל הסכנות.

נתוודענו ואף התיידדנו במהרה, מן הסתם לא במעט בהשפעת הגורל המשותף והדאגות המשותפות. הגב' ואכסמאן הצליחה לחסוך סכום כסף ניכר, וכבר הספיקה לרכוש ממר שטרונק תעודת-מסע צבאית על שמה הבדוי הרטה מילר, אלחוטאית בחיל-האוויר הגרמני, אמנם לא נראה הדבר סביר, כי אשה בדמותה תמלא תפקיד מעין זה, אך למעשה גויסו לקראת סוף המלחמה אנשים שונים ומשונים, מכל הבא ליד, לתפקידי-עזר צבאיים בעורף.

עתה מסרתי בתוג החברים על התפתחותיות האחרונות ושקלנו את המצב. הכל היו תמימי-דעים, כי עלי לצאת ראשון לדרך הבריחה משום שבתנאי החיים הבלתי-חוקיים, היה מצבי כבוגר מבין החברים מסובד משל שאר חברי הקבוצה. ראשית, משום שבהיותי בגיל-הגיוס עלול הייתי להיחשד כעריק. שנית, מפני שיותר מן החברים הצעירים מתקשה הייתי למצוא מחסה ללילה בשל הסיכון המוגבר באיכסון לגבי המאכסן.

נקבע אפוא בינינו שאצא לדרך, ובהגיעי לשווייץ — אם אצליח להגיע לשם — אפתח שם מיד בפעולה לגיוס סכומי הכסף הדרושים למימון בריחתם של כל שאר חברי הקבוצה. הרי ידוע היה לי, עוד מן הימים שמלפני פרוץ המלחמה, כי בזנבה נמצא מרכז-הקשר של "החלוצ", והייתי סמוך ובסוה כי החברים שם יעשו את כל אשר בידם כדי להיות לנו לעזר בכסף ובשאר דברים. בתיווכה של הגב' מאייר הוסכם עם האכרים בנינגן, שיקבלו כתשלום במקום מזומנים את ארבע מזוודותי, שמופקדות היו לשמירה בידי ידידים שונים ובהן בגדים ולבנים שערכם רב היה בימים ההם. המזוודות נשלחו, אפוא, כמטען ברכבת לוינגן עוד בטרם יצאתי אני לשם, ואילו הכסף לרכישת התעודה נאסף עליידי כמה ממיטיבינו בצורת תרומות כסף או חפצי-ערך מסוגים שונים. נדיבות-לב מיוחדת נהגה במקרה זה הגב' דר' גגג, שתרמה למטרה זו טבעת יקרת-ערך. הגב' מאייר הבטיחה, שאחרי בריחתי המוצלחת תדאג גם להעברתם של שאר חברי הקבוצה לשווייץ באופן שברוחי-זמן מסויימים יצאו כל פעם שני חברים לדרך. כאחראי לקבוצה אחרי עזיבתי וגם כאיש-קשר, בא בחשבון רק גד נק הנמרץ והמבוגר מבין החברים הצעירים, שבאותם הימים מלאו לו עשרים שנה. גד קיבל על עצמו בהתלהבות את האחריות על "החוג החלוצי" ואף את התפקיד של איש-קשר בין הקבוצה לביני מזה, ובין הגב' מאייר ובין מר שטרונק, מזה.

מועד יציאתי נקבע ל-10 בינואר 1944. קיבלתי ממר שטרונק תעודת-מסע צבאית כקצין חיל-האוויר, מהנדס במקצועו. כפי שכבר סיפרתי נאלצתי, לצערי, אחרי ההתרחשויות בנודה-האוזן וחקירת-המשטרה שם, לוותר על תעודה זו ובשל כך נגרמה כמובן דחיה במועד יציאתי. מר שטרונק צייד אותי בתעודה חדשה, שוב כקצין ומהנדס בחיל-האוויר והפעם על השם נרנר אוֹבסט. עתה נקבע עליידי הגב' מאייר תאריך-היציאה ל-12 בפברואר, וביום זה היה עלי להגיע לוינגן יחד עם הגב' ואכסמאן.

להשלמתן של כל ההכנות הללו היה צורך בתקופת-זמן מסוימת. שהות זו ניצלתי לביקורי-פרידה. הספקתי להיפרד כמעט מכל אותם אנשים שעזרו לנו בנאמנות ותוך סכנת-גפשות, וכן מכל החברים שעוד אפשר היה להשיגם. הפרידה קשתה עלינו עד מאד, בשל חוסר הוודאות בדבר התוצאות. איש לא יכול היה לדעת, אם בריחתי תוכתר בהצלחה ואם יצליחו הנותרים להיחלץ מכל הסכנות ולבוא בעקבותי — במקרה שאגיע בשלום לשווייץ.

חשיבות מעשית נודעה גם לשאלה, מה עלי לקחת עמי לדרך. לא ידעתי, אם החפצים שיושארו מופקדים, יישמרו במקומות מחבואם. כבר נתברר בעת ההיא, כי כמה מן הארגונים אבדו בהפצצות שפגעו בבת-השומרים. מצד שני, כמובן, מסוכן היה לצאת למסע-בריחה עמוס מטען רב, שעשוי היה להסגרני. אך חפצים אלה היו יקרים לי מאד, ואמרתי בלבי: אם אמנם אוכל לצאת בשלום, רוצה הייתי שיחד עמי ישחמר עיקר החומר מתקופת עבודתי התנועתית במשך שנים — רשימות ותמונות מחיי התנועה, מכתביהם ותצלומיהם של ידידים יקרים. כן רציתי לשמור על תעודותי האישיות, כי מה ערך לאדם בימינו, בלא מסמכים ותעודות? נטלתי אפוא באחד הלילות את תיקי, שליווני בכל תקופת חיי במחתרת והיה יקר ללבי (הלא קיבלתי עוד מאלפרד זלביגר, ימים ספורים לפני רדתי למחתרת), ויצאתי להתדפק על דלתותיהם של שומרי רכושי הצנוע, בכל מקום הוצאתי משלל הגירות את התעודות או העתקיהן, רשימות וחומר אחר מתקופת עבודתי בתנועה ובבית-הספר של עליית-התנועה. הלך מן החומר שנראה לי יקר במיוחד העתקתי קטעים קטעים לתוך מחברת, ולבסוף בחרתי את התצלומים התביבים עלי ביותר. את כל אלה שמתי במעטפה גדולה, שהכנסתי לנרתיק-בסיעות, ואת הנרתיק שמתי בתיק. גם מתוך מלאי הבגדים והלבנים בחרתי את המלבושים החיוניים. מעולם לא לבשתי על גופי בגדים רבים כלי-כך — לא מפאת הקור, אלא כדי לקחת עמי בגדים רבים ככל האפשר. על גבי הלבנים לבשתי שלוש כותנות ושתי אפודות, זוג מכנסיים קצרים וזוג מכנסיים ארוכים, ועל כל אלה

הוספתי את מעיל החורף הכבד והטוב. לא קל היה לנוע באריזה כזו, אך הימים ימי הורף, הכפור עז, ולפחות הם היה לי די הצורך.

סוף סוף הגיע יום היציאה. הגאמן מבין חברי אריה גינטר דוידוביץ, שהצטרף אלי בירידה למחתרת ולא סר מצדי מאז, ליווני גם הפעם בדרכי אל החופש, אל תחנת-הרכבת. רכבת האכספרס, שבה היה עלי לנסוע עד לעיר אוגסבורג, עמדה לצאת בשעה 19.46. לפני המחסום לביקורת הכרטיסים נפרדנו — מי יודע, אולי בפעם האחרונה בחיים. שוב נזכרתי במשפט, שכתב לי ראובן ברנשטיין בשעת הפרידה מן החיים הליגאליים, משפט שלמד בשיעור לספרות בבית-הספר של עליית-הנוער, בשעת הקריאה במחזה "יוליוס קיסר" לשקספיר: "אם ניפגש — גשחק עוד, כדבריך. ולא — אמת נכון: יפה נפרדו". אבל אנחנו שנינו — אריה ואני — זכינו להתראות שנית, כעבור עשר שנים בארץ-ישראל ולבנו מלא שמחה.

הגב' ואפסמן הקדימה ויצאה לפני ברכבת לזינגן, ונדברנו להיפגש שם למחרת בבוקר בתחנת הרכבת. בדרך זו, אם אחד מאתנו ייחפס ברכבת, לא יסכן גם את חברו. מלבד התעודות הצבאיות, שכבר דובר בהן, היינו זקוקים, לפי התקנות של אותם הימים, לרשיון-נסיעה מיוחד מטעם שלטונות הצבא. גם מסמך זה סופק לנו על-ידי מר שטרונק. למרבה שמחתי נוכחתי לדעת, כי הרכבת היתה כה גדושה נוסעים, עד שקשה היה להעלות על הדעת אפשרות של ביקורת. ואמנם, עד הגיעי לאוגסבורג לא ניסה שום מבקר לפלס לו דרך בקרון המלא עד אפס מקום. אך לא עברה אלא כשעה אחת מיציאתנו מברלין והרכבת נעצרה פתאום בשדה פתוח. כעבור שעה קלה ראינו מבעד לחלונות הקרון המואפלים את הבוקותיהם של התותחים הגדגד-מטוסים, ואל אזנינו הגיע זמזומם המזעזע של המפציצים. בדרך כלל היו הרכבות ממשיכות במהלכן, בשעת הפצצה, אך הפעם נעצרה. היתה זו מן הסתם הפצצה כבדה במיוחד ועלינו, הנוסעים, עברה מחצית שעה נרגשת, כשבמוחי מנקרת המחשבה, מה מעציב וטראגי למות דווקא בעמדי על סף החירות, ולא עוד אלא על-ידי פצצה של בעלות-הברית — משחררינו! אך דבר לא אירע. הרכבת המשיכה בדרכה ללא עיכובים נוספים, המסע נמשך כל הלילה ועם שחר הגיעה לאוגסבורג. שם היה עלי לעבור לרכבת אחרת, המובילה לעיר אוקס. זמן קצר אחרי היציאה עבר בקרונות מבקר בלבוש אזרחי, ובדק את תעודות הנוסעים. הצגתי לפניו את תעודותי, ומשראה שיש לו ענין עם "קצין חיל האוויר" הסתפק בהצצה חטופה, בירכני באדיבות והמשיך בדרכו. אבל אני הייתי באותם רגעים דחוק מן השלוה המבודחת, שבה אני מתאר זאת כיום.

בתחנת אולם החלפתי שוב רכבות, כדי להגיע לזינגן. הבוקר היה צח, ואני עמדתי ליד החלון תפוס הרהורים על הגוף החולף לעיני. אחרי שבע שנים עברתי שוב על פני הרלינגן הזכור לי לטובה מימי פעולתי שם, והנה לפתע הונחה יד כבדה על כתפי. נפניתי בבהלה לאחור, ושוב עמד לפני מבקר. "הייל היטלר, ניירותיך בבקשה!" כנס הוא בעיני, שעלה בידי לשמור על קור-רוחי ולהגיש לו את תעודתי הצבאית בשלוה וללא רעדה. גם ביקורת זו עברה בשלום, ושוב לא התרחש דבר עד הגיע הרכבת לזינגן.

מכלול השאלות שהטרידוני בלי הרף בשעת המסע עמדו לבוא עתה על פתרונו — האם הגיעה הרטה ואפסמן בשלום? ההצליחה לעמוד בכל הביקורות בדרך? העלה בידה למצוא את האכרים ולהידבר עמהם? מה אעשה לבדי בעיירת-הגבול הורה במקרה שלא הגיעה? מה יעלה בגורלנו, אם לא נמצא את האכרים? אבל הרטה עמדה בריאה ושלמה על הרציף וקיבלה אותי בשמחה מהולה באכזבה — אמנם כבר הספיקה לבוא במגע עם האכרים, אך הללו סירבו להוליכנו אל הגבול עוד באותו לילה. השלג שירד לפתע עלול היה לגלות את עקבותינו המשותפים ולסכן את מורי-הדרך, בשוכם לביתם. מלבד זה ניטל עלינו להשיג תחילה סדינים לכנים לשם הסוואתנו בנוף המושלג והבהיר. על כן החליטו האכרים לדחות את נסיון ההברחה ללילה הבא. היתה זו בשורה רעה באמת, שהרי כל שעת שהות נוספת במקום כה קטן וקרוב אל הגבול הגבירה את הסכנה להיתפס. אולם לא נותר לנו אלא להמתין יום נוסף ולבלות איכשהו את הזמן. היום עבר עלינו בטויל ברחובות, בישיבה בבית-קפה ובקולנוע — אך לא ייפלא הדבר, שאיני זוכר היום איזה סרט ראינו שם ומה היה תוכנו. אך בלילה אנוסים היינו לבקש לנו אכסניה. ליתר בטחון החלטנו להיפרד גם הפעם. ליוותתי את הרטה ואפסמן אל בית מלון בוזנגן ואילו אני עצמי נסעתי כברת-דרך קצרה אל העיירה ראדולפצל שעל שפת אגם-בונדן² והתאכסנתי במלון שליד תחנת-הרכבת המכונה באיזה שם מבשר טובות לגבי, דווקא בלילה האחרון בגרמניה החשוכה... היתה זו הרגשה משונה להימצא כאן במקום-נופש ליד האגם, שלא הכרתיו מעודי ושבדמדומי הבוקר ראיתיו לוט ערפל כולו. ומה טראגית-קומית היתה העובדה, שהאורחים באולם-האוכל השתקו כבמתי יד בהיכנסו לשם, משהבחינו בסמל הצבא בדש מעילי ובעתון ה"ס"ס "דאס שווארצה קור"³ המשתררב מכיס מעילי, לשם הסוואה. דווקא עלי הפליט היהודי הנדרף, ניטל לתופיע בעיני אזרחי המלון כנציגו ומגיניו של משטר-הטרור הנאצי, שאנשים אלה אולי כבר פנו לו עורף. שכן מן הראוי לדעת, כי בשנת-המלחמה האחרונה

כבר היתה האווירה הכללית בקרב האוכלוסייה הגרמנית רחוקה מאד מאותה הלהבות, שצייגה את יחס העם אל המשטר ואל הפירור עשר שנים קודם לכן. שוב לא נותר מכל אלה אלא פחד ומועקה ונמצאו אנשים שכבר העזו להשמיע דברי ביקורת בפומבי בהיעדרם של נאצים מובהקים.

בתלוש־המוזון האחרון שלי הזמנתי בחדר־האוכל ארוחת ערב טובה וחשבותי בלבי: שמא זו "סעודת הגרדום" שלי. אחרי הארוחה עליתי מיד לחדרי; הייתי עייף ורצוף אחרי התלאות וההתרגשויות של הימים האחרונים והקדמתי לשכב לישון כדי להחליף כוח. מה מוזר היה מצבי: דווקא במסיבות אלה שוב זכיתי, כעבור זמן רב כלי־כך, לעונג בלתי רגיל של שינה בחדר של ממש ובעיקר — במיטה יפה וחמה משלי. על אף המחשבות המטרדיות והמציקות על־אודות הבריחה המיועדת ועל הצפוי לנו ביום המחרת שקעתי במהרה בשינה עמוקה. ישנתי כשש שעות. והנה, בשעה ארבע לפנות בוקר, התרדדתי משנתי נקישות חזקות על הדלת. עודי מנומנם קראתי: "כן, בבקשה, מה קרה?" מעברה השני של הדלת נשמע קול חד ורם: "הגיסטאפו — לפתוח מיד!" מרוב בהלה לא נותרה במוחי אלא מחשבה אחת: הכל אבוד, נתפסתי בשעה האחרונה, אך כלפי חוץ עניתי בשלוה בלתי־מובנת גם לי: "אנא, חכה רגע. אני מתלבש", שכן סבור הייתי, כי בהיותי מלוכב ארגיש יותר בטחון ואעשה רושם משכנע יותר. בראש וראשונה ניתנה לי כך שהות לתחוב את תיקי על תוכנו המרשיע אל מתחת למיטה. אחר פתחתי את הדלת ללא היסוס בתנועה מהירה ובירכתי בקול חד "הייל היטלר!". עד עצם היום הזה הגני מאמין, שבלילה אחרון זה על אדמת גרמניה ניצלתי רק בזכות התכסיס של העמדת־פנים מושלמת. שכן "קצין גרמני" שגם בשעה 4 לפנות בוקר אינו מהרהר אלא בפירור שלו, נעלה מן הסתם על כל השד ואינו נותן יסוד אף לפקפוקיהם של פקירי הגיסטאפו. זה היה שיקולי, ועל כן שמרתי עד הרגע האחרון על שלוות־הנפש המדומה.

איש הגיסטאפו עמד מולי הצביע על תעודתי הצבאית, שמסרתיה כמקובל עם בואי למלון לידי פקיד־הקבלה, ושאלני אם אני הוא ורנר אובסט, ואותה שעה השווה את התצלום שבתעודה עם קלסטר פני. כשהשבתי בחיוב ביקש לדעת, מה מעשי כאן, בראדולפצל. למרבה המזל הדריכה אותי הגב' מאיר בברלין, מה עלי להשיב במקרה של ביקורת ברכבת: עניתי אפוא: "בית משפחתי בברלין נפגע בהפצצה, ואני רוצה עתה להשיג למענה מקום־מגורים ארעי אצל איכר מוכר לי, היושב בסביבה זו". כתשובה לשאלה נוספת אפילו יכולתי לנקוב בשמו ובכתובתו של איכר אחד בכפר קטן ליד זינגן, שביום

הקודם עוד הספקתי למצוא אותו בספר הטלפונים. "אולם", הוספתי להסביר, "מאחר ואיחרתי את הרכבת האחרונה לאותו כפר, נשאיתי ללון בראדולפצל". הסבר זה הגיח את דעתי של האיש והוא הגיח לי והסתלק. מובן שאחרי תקרית זו לא יכולתי להירדם שנית וחששתי לחקירה נוספת. מצד שני אמרתי לעצמי כי יהיה זה מוטעה לעזוב את האכסניה מיד בשעת־בוקר כה מוקדמת, שכן דווקא חפזון עלול לעורר חשד. שהייתי, אפוא, שעות אחדות ועוד היה סיפק בידי לשתות את קפה־השחרית בשעת־בוקר רגילה.

חזרתי לזינגן ופגשתי את הרטה ואפסמן, אשר לא הוטרדה כלל באכסנייתה במשך הלילה, כשם שגם הנסיעה ברכבת מברלין עברה עליה ללא תקלות כל שהן. ושוב לא נותר לנו אלא לבלות בעיירה את שעות היום הנוחלות לאיטן. רק בשעה שמונה בערב נפגשנו עם שני האכרים, שהופיעו בהסוואה של מטיילים מצוידים בתרמילי גב ובמקלות־טיול. נסענו ארבעתנו עוד כשעה ברכבת־מאסף על לופ־רן־ביסלינגן. בזמן הנסיעה הצביעו האכרים מבעד לחלון על קו של אורות במרחק של כמה מאות מטרים בלבד מן המסילה — שווייץ! עליפי הסכם עם גרמניה היה אז שטחה של שווייץ מואר רק עד שעה 10 בלילה, ולאחר שעה זו חייבים היו להאפיל. כך ביקשו הגרמנים למנוע, שטייסי בעלות־הברית יוכלו להתמצא באורות הגבול כדרךם לגרמניה. רגש מוזר תקפני, בראותי את הגבול השווייצרי כמו עיני בלי משים עלה בזכרוני הסיפור על משה רבנו שניתן לו לראות את הארץ הנכספת מרחוק, אך לבוא אליה לא הורשה. מה נורא הדבר, הרהרתי בלבי, אם גם בגורלי יפול רק לראות את ארץ החופש, ואילו להגיע אליה יימנע ממני ברגע האחרון. משהגענו לתחנת לופ־רן־ביסלינגן הסבירו לנו מלווינו, כי מכאן יהיה עלינו ללכת מרחק של קילומטר בערך לאורך הכביש הנמתח במקביל לגבול — עד לכפר ביסלינגן. בכביש זה נערכת בדרך כלל ביקורת. כשניתקל בה, עלינו לספר אותו הסיפור על חיפוש מקום מגורים למשפחתנו שנותרה בברלין ללא קורת־גג לאחר הפצצה. הגב' ואפסמן תוצג במקרה זה כדודתי — הדודה הרטה. התכווננו אפוא לביקורת זו, אך מסיבה בלתי־ידועה לי עברנו את כבדת־הדרך עד ביסלינגן בלי להיתקל בה. שם הכניסו אותנו מורי הדרך למתבן פתוח של בית־אכרים ונצטוונו להישאר בו בלי לזוז ובלי להוציא הגה ולהמתין עד ששניהם ישובו מלתור את הסביבה. מתצית־השעה של המתנה היתה לנו נכצת. לא העזנו לשוחח או להשתעל מחמת החשש המתמיד להתגלות. סוף סוף נשמעו צעדים, אך לא של מלווינו, כפי שהתברר, אלא של סתם כפריים עוברי אורח. רק לאחר זמן חזרו האיכרים "שלנו" ורמוזו לנו

ללכת בעקבותיהם. התקדמנו בזהירות והם הביאונו עד למטע מכוסה כולו שלג. כאן עמדנו ומסרנו לידיהם את תעודות-הצבא שלנו, לשם החזרתן לברלין. הם הורו לנו בדיקנות רבה את כיוון התקדמותנו בכוחות עצמנו וללא ליווי. הזהירונו, שלא לדבר בקול רם ולהתעטף היטב בסדינים הלבנים. לאחר הליכה של כמחצית השעה נגיע אל הגבול. אם בית-המכס הגרמני ייראה לעינינו ממרחק-מה — כבר נימצא על אדמת שווייץ. נפרדנו מן האכרים בדברי תודה וברכה קצרים ויצאנו לדרך.

תחילה אנוסים היינו לספס במעלה תלול, שכן היה עלינו לחצות את הגבול על רכס ההר המתמשך במקביל לכביש הגבול. במחצית הדרך כבר ראינו תחתינו את בית-המכס הגרמני ואף קול צעדי המשמרות הגיעו אלינו. אז הודיעה הרטה ואפסמן, גונחת ומתנשפת, שאפסו כוחותיה והיא אינה מסוגלת להמשיך. כוחותיה כמו עזובה ברגע האחרון, תופעה שקראתי עליה רבות. "המשך לדרך", אמרה לי. "אתה עוד צעיר ותוכל להגיע, ואילו לי ממילא אין עוד מה להפסיד".

רבה היתה תדהמתי, אך לעולם לא הייתי מעלה על דעתי להפקיר ידיה אמיתית, הברה טובה זו — צעדים מעטים לפני יעדנו. לחשתי על אזנה, שדווקא עתה אסור לה להתיאש ואימתי עליה כי אישאר אף אני כאן, מוטל בשלג. לפיכך עליה להתאושש למאמץ אחרון. אותה שעה עקבתי בלי הרף — רק עיני מציצות מבעד לסדין — אחרי תנועותיהם של הזקפים הגרמניים כדי להשתטח מיד על השלג, במקרה שתתעורר תשומת לבם. ודחקתי את האשה כבדת-הגוף הלאה, אף נטלתי ממנה את כל מטענה, שרצתה להשאירן שם יחד עם תמונת ילדיה ומוכרות אחרות. כדי עמל שירכנו רגלינו, המבוססות כל העת בשלג עמוק, ולאחר כמחצית השעה נעלמו מעינינו כביש הגבול ובית-המכס. כעבור חצי-שעה נוספת גראה היה שעלינו להתחיל בירידה, אך חששנו שמא לא הגענו עדיין לאדמת שווייץ. הן שמענו מספרים על פליטים, שכבר עברו את הגבול לשווייץ ותעו בדרכם. תוואי גבול הקאנטון שאפהאוזן מעוקלים ומרובי זוויות — וקל לטעות. כך קרה שהפליטים חזרו שוב לתחום גרמניה במקום להגיע למחוז הפצם. לרוע מזלנו חלף מאז ראשית עלייתנו על ההר זמן רב. גם שווייץ כבר היתה שרויה באפילה, וניטל עלינו לגשש בחשיכה גמורה. אם זאת זכורות היו לנו אזהרותיהם של ידידינו ויועצינו לבל ניראה גם על אדמת שווייץ בקרבה יתירה לגבול, משום שאלפי פליטים מגרמניה, שנחפסו בחצותם את הגבול על-ידי משמרת הגבול השווייצרים הוסגרו לידי הגרמנים. אמנם לא ידענו כי העתונות השווייצרית מחתה בינתיים

נמרצות נגד נוהג זה ותבעה ביטול מידי של מדיניות-ההתורה הנקוטה בידי שלטונות שווייץ. הביקורת של העתונות ושל חלק מן האוכלוסיה כבר השפיעה את השפעתה, והשלטונות חדלו ממעשה בלתי-אנושי זה. אך לאזני שנינו לא הגיעה עד אז ידיעה משמחת זו.

המשכנו בדרכנו כשעינינו תרות מסביב והגה למטה, בשיפולי המורד — כפר. ירדנו לאטנו ומשהתקרבונו אל הבתים הראשונים, ביקשתי מהרטה להמתין מאחורי עד אשר אברר היכן אנו מצויים. בזהירות התגנבתי אל הקיצוני שבבתי הכפר. אין מלים בפי לתאר את גודל שמחתי למראה מודעה על הקיר, המזמינה לגשף מטעם אגודת הספורט "ג'לנציה". חזרתי במרוצה אל הרטה וקרענו מעלינו את הסדינים: עמדנו על אדמת שווייץ. היינו כה מאושרים, שנפלנו איש בורעות רעהו והתנשקנו. ומעומק הלב אמרתי את ברכת "שהחיינו".

אחרי ארבע שנים יצאתי כאדם הפשי עם קבוצה מ"ברית הצופים היהודיים" בשווייץ (שיסדתיה כחצי שנה אחרי בריחתי) לטיול מציריך אל אותו איזור-ספר. לאור היום, כמובן סרנו הפעם לראות את המקום, שלא יישכח מלבי עד סוף ימי, בו עלה בידי לעבור את הגבול לשווייץ, אל החופש ואל חיים חדשים. וכאן, לפני הקבוצה המכונסת סביבי, אמרתי את הברכה הנאמרת לעתים נדירות בלבד: "ברוך — שעשה לי גס במקום הזה"...

הגרמנים ליהודים במשך שנים עשרה שנה...

באמצעות אנשי קשר במחנה האיסוף שברחוב גרוסה האמבורגר — נודע לחברים מעט מעט על הבריחה הבלתי מוצלחת ותוצאותיה. אמנם פרטים מדויקים לא עלה בידם להשיג אך גראה כי שתי הנשים נתבלבלו בשעת ביקורת ברכבת ועוררו חשד על ידי אי-בטחון בקשר עם מסמכיהן. מה תועלת יש בתעודות הטובות ביותר ובזיופים המושלמים ביותר — כשאין יודעים להציגם בבטחון הראוי? כך נתבטל לגבי החברים ערכם של כל המסמכים שנרכשו בעמל רב ובמחיר יקר. השתלשלות דברים זו אפשר יש בה כדי להצדיק את עמדתו של אלפרד זלביגר, שלא היה מוכן לדון בהצעות הברחות גבול על ידי קבוצות חברים שלמות.

אבל הקשר עם החברים בברלין, שנקשר על ידי נתן שוואלב, לא נותק עוד. תנאי החיים בגרמניה בשנה האחרונה למלחמה ובשנה האחרונה לקימו של הרייך השלישי "בן-אלף השנים" הלכו והחמירו. משנחסמה סופית הדרך לבריחה, לא נותר אלא להמשיך בשיגור כספים לברלין, באמצעות דואר הבלדרים. היו אלה סכומי כסף ניכרים למדי ובדרך זו ניתן לפחות להקל במקצת על חייהם של החברים, אף כי הוסיפו להיות נתונים לסכנה גדולה — ביהוד עם הגברת ההפצצות מן האוויר. מבחינה פוליטית כבר החל משטר הכפייה הנציונאל-סוציאליסטי להתרופף במקצת, ולכן לא נשקפה עוד סכנת מוות לחברים שנאסרו ונחבשו בכלא — כמו מרים וגד בק. נמצא שכל החברים, שעוד היו בחיים במרעד יציאתי מגרמניה עלה בידם לעמוד בתלאות עד הסוף ולצאת בשלום. אך גם השנים הראשונות שלאחר המלחמה עוד היו קשות על כולם. חלק מן החברים לא עצר כוח להמתין בגרמניה לתורם לעליה, שכידוע נתונה היתה להגבלות תמורות, והם ניצלו את ההזדמנות הראשונה כדי להגר לארצות-הברית. אבל אחרים מן ה"חוג החלוצי" הגיעו למחוז כיסופיהם לארץ-ישראל, והריהם: גד באק וצבי אברהמסון, מרים באק, גינתר אריה ומרגוט פייבלס וכן גם און, ידידתי וחברתי הנאמנה, העוסקת באיסוף הומד תעודתי על כל אשר נותר לפליטה מעברה המזהיר של יהדות גרמניה, והיא השתתפה עמי בחיבור הספר הזה. כולנו זכינו לחדש את חיינו כאזרחים חפשיים במדינת ישראל.

חתימה

ומה עלה בגורלם של חברי ה"חוג החלוצי" הנותרים בברלין? כדרכו תמיד קיים נתן שוואלב גם במקרה זה את הבטחתו והתקשר באמצעות בלדרים עם החברים בברלין, לפי כתובתו של גד בק. ולשם זהירות-יתר הוכן צופן טוב, ולא יצאו ימים ימים רבים ונתן מסר לידי בפנים קורנות את מכתב-התשובה מברלין.

הכספים שנשלחו על ידי נתן נתקבלו שם, ומיד הוזמנו אצל הפמל שטרונק המסמכים לשני החברים הראשונים, שנועדו ללכת בעקבותי. בידיעה מאוחרת יותר נמסר על בואם הצפוי בחודש אוגוסט 1944. בדריכות ציפינו למועד זה ולידיעות נוספות מברלין — אך לשוא. חודש אוגוסט עבר, החברים לא באו ושום ידיעה נוספת לא הגיעה משם. רק כעבור שבועות רבים שוב נתקבלה ידיעה, שממנה נתברר כי כל החברים עודם בחיים, אלא שאפסה כל תקוה לבריחתם, שכן בינתיים קרתה שם תקלה: לפי משאלתו והוראותיו של נתן כלל גד בק בתכניות הבריחה לא רק את חברי ה"חוג", אלא גם יהודים אחרים שחיו במחתרת בברלין. כראשונים נועדו לצאת למסע-הבריחה שתי נשים שלא מחברי ה"חוג", משום שברשותן של הללו כבר נמצאו מוכנים הנירות הדרושים לנסיעה עד הגבול. אבל ברכבת, בווייל שעל נהר ריגוס, מרחק מועט מבאול נתגלו השתיים ונאסרו. לאחר מאסרן נתפס גם שטרונק עצמו, נדון למוות והוצא להורג בתליה. אכן, כמו שהתבא בשיחתו עמי כן קרה לו — ולכן דאג לבני משפחתו כדי שיהיו פסורים ממצוקה ומחסור. כעבור זמן-מה נאסרה גם הגב' מאייר, אך היא נדונה למאסר בלבד, ועם סיום המלחמה שוחררה. באותה תקופה בערך ניצלה גם און, ששוחררה מבית-כלא שבטמוך לליפססאס, תנתנה האחרונה בנדיה מבית-כלא אחד למשנהו במשך שנתיים. באורח-פלא נודמן לאון לאחר מכן להכיר באקראי את הגב' מאייר האמיצה ואצילת-הרוח. היה זה במיפגש חברתי בפארבורן, שם התכנסו קבוצת נוצרים מאמינים, כדי לשוחח על החטא הנורא שחטאו

מוסויות כבת-ערוכת יש לי בכל-זאת סיכויים לצאת בשלום מצפורני הגיסטאפו. היה לי יסוד לקוות, שגם להבא לא תתגלה העובדה כי על-פי "חוקי נירנברג" הנני בעצם בחזקת יהודיה.

כל אלה היו הנגימוקים המעשיים, שהביאוני לידי החלטה לדחות את הירידה למחזרת כפתרון לעצמי. אך היו נימוקים נוספים, אישיים ורגשיים. חשתי, שמבחינה רגשית לא אוכל להסתגל לאורח-החיים של בלתי-חוקית "גמורה". אילו החלטתי לעבור למעמד זה, היה צעד זה כופה עלי שינוי מוחלט בהווייתי האישית — מצב שגם האחרים אנוסים היו להסתגל אליו בהמשך הזמן — ולכך לא הייתי מסוגלת. חייבת הייתי, למשל, לצבוע את שערותי ולשחק תפקיד של אדם שונה ממני בתכלית, ולהרוג כביכול מטבע ברייתי. כן היה הרבר מחייבני למידה רבה יותר של שיתוף פעולה עם הגרמנים, לווייתורים רבים מדי להווי-החיים הנאצי. ידעתי כי לא ניהנתי בתכונות הדרושות לכך. הייתי מסוגלת לעשות כל מעשה פשע נגד הנאצים — חוץ מרצח, אך להסתגל — ולו למראית-עין בלבד — אל הליכותיהם, זאת לא יכולתי. אפילו לשם הסוואת כוונותי האמיתיות וטשטושן בבואי להסדיר ענין בלתי-חוקי, לא יכולתי מעולם להעלות על דל-עפתי את הברכה הנאצית, הנהוגה בכל מקום, "הייל היטלר", גם בשיחות טלפוניות לא הייתי מסוגלת להוציא שתי מלים אלו מפִי, כפי שנהגו הפקידים במקום-עבודתי, ועצם שמיעתן בכל יום ובכל שעה היחה לי עיגוי ממש. אילו בחרתי באורח-חיים בלתי-חוקי — כי אז לא נותרה לי ברירה, אלא להשתמש בברכה זו, בפרהסיה דוגמת שמשון שנהאוס ויצחק שברונצן. וכל אלה אינם אלא מעט מן המעט ממכלול הדרישות להעמדת-פנים, שנדרשת הייתי לעמוד בהן...

לכך הצטרפו עוד גורמים אישיים, שאפשר שגם להם היה חלק בהכרעתי נגד ירידה למחזרת.

אחרי עשר שנים של חיים בשלטון הנאצים, אחרי כל התקוות הנכזבות למפנה אנטי-פאשיסטי, באה עלי עייפות גדולה. המאמצים הכבירים של אורח-חיים חוקי ובלתי-חוקי בעת ובעונה אחת, כפי שניהלתיו זה שנים, בכל תופעות-הלוואי של "המלחמה הטוטאלית", התישו את כוחותי. הייתי במצב, שלעתים פשוט לא הייתי מסוגלת להמשיך עוד. כפעם בפעם תקפתני הרגשה של אולת-יד גמורה והיה נדמה לי, כי אפסו כוחותי. אך, כמוכח, בכל פעם אחרי רגעיי-משבר אלה, נמשכו הדברים בכל זאת כמקודם.

הגורם המכריע במשבר זה לא היתה התשישות הפיסית. כבדה-לאין-ערוך ממנה היתה המעמסה הנפשית שרבעה עלי, והיא שהלכה והעיקה ביתר שאת

נספח

אדית וולף

ערות שנמסרה ל"יד ושם"

מדוע בחרתי במאסר?

לא רציתי להיות למעמסה על קבוצת-הנוער שלנו ולהכביד על הצעירים הבלתי-לגאליים, שעד כה השתדלתי לטפל בהם ולהקל מעט על חייהם הקשים. דבר זה היה קורה, אילו נעשיתי אני עצמי לבלתי-לגאלית וזוקקה לטיפול ועזרה.

גם מתוך התחשבות באמי לא רציתי לרדת למחזרת: היה עלי לחשוש שהגיסטאפו תשים אותה במאסר כבת-ערוכה, או תתאנה לה בגללי בדרכים אחרות. בשל פעילותי הבלתי-חוקית כבר הבאתי עליה צער ודאגה די והותר ובשום פנים לא יכולתי לעולל לה גם זאת. ועוד שקלתי בדעתי, שבחקירתי על-ידי הגיסטאפו יעלה בידי לגלות היכן נקודת-התורפה בעבודתנו הבלתי-חוקית. שהרי רק שיערגו כי משלוח כרטיסי-המזון להלדה לאובהארט-רוזנטאל הוא שגרם להומנתי להתייצב לפני הגיסטאפו. ביקשתי אפוא להיזכה, שרק ענין זה (שלא עסקתי בו אלא בשולי תפקידי העיקרי) הוא הגורם. כי-אז היה מתברר לי בעליל שככלות הכול לא עלה בידם להתחקות על עקבות פעולתי למען קבוצת-הנוער הבלתי-חוקית וכי הקבוצה עצמה אינה נתונה בסכנה. ואכן במהלך חקירתי נתאשרה הנחתי זו. רק העבירה הפעוטה-היסית של משלוח כרטיסי-מזון למאגנהיים היא שהביאה למעצרי, ואילו על אודות טיפולי בקבוצה הבלתי-חוקית — עבירה חמורה לאין ערוך מזו — לא ידעו חוקרי ולא כלום.

נטלתי על עצמי את הסיכון לשמש מעין קולט-ברקים לנתונים לטיפול, כדי לעכב או לבטל לחלוטין את סכנת-גילתם ורדיפתם, שאימה עליהם בכל מקום ובכל עת. בהעזתי ללכת בדרך זו חיזק אותי גם השיקול, שבהיותי

ככל שהמשכתי באורח-חיים זה. המתח הנפשי המתמיד נגרם בעיקרו על-ידי ניגודי-גישה ביני לבין האנשים הקרובים אלי.

אמי הביטה בשלילה על פעולתי, משום ששללה עקרונית מעשים בלתי-חוקיים בכל צורה ובכל המסיבות, ולפיכך היה לה יחס שלילי ועוין מלכתחילה אל הנתונים לטיפול ולעזרתי.

האלרמן, שעמו שיתפתי פעולה לסיפוק צרכיהם של הבלתי-חוקיים, ביחד בהשגת מקומות לינה, הירבה להתקיפני משום שהוא עצמו דגל בשיטות שונות בתכלית בעבודה בלתי-חוקית מאותן שנקטתי אני. הוא לא פסק מלבקרני ולטעון שאין אני עושה את הדברים כראוי. מלבד זאת ידע שאני מתחשבת יותר בדעתו של יצחק שברונץ מאשר בדעתו, וגם על כך גינה אותי בלי הרף.

יצחק שמר לי טינת-מה עוד מתקופת עבודתו במשרד הארצישראלי, כאשר קיים יחסי ידידות אמיצים עם אלפרד זלביגר ובדרך הטבע התייצב לצדו, נגד רחה פרייזר ונגדי. הוא נהג אמנם יחס אובייקטיבי ואמץ כלפי חבריו יותר משאר כל עובדי המשרד, אך משהו מעוקצה של אותה מחלוקת נשתייד בכל-זאת בינינו. יתר-על-כן, הוא גינה אותי, בדיוק כמו האלרמן, אלא בכיוון הפוך — דהיינו שבדרך עבודתי נתונה אני יתר על המידה להשפעתו של האלרמן.

"פלוגתות" אלו היו, כמובן, בעיקרן מתחת לפני השטח ובשאלת ירידתי הגמורה למחתרת היו שני הידידים תמימי-דעים לחלוטין, תמימי-דעים כפי שלא היו מעולם. אך ניגודי הגישה בעניינים רבים גרמו לעיתים קרובות לוויכוחים אישיים קשים וביחוד למחלוקת מתמדת עם אמא. בסופו של דבר, לא עצרתי עוד כוח לעמוד בקשיים אלה, בנוסף לקשיי העבודה הבלתי-חוקית כשלעצמה. עם ירידתי למחתרת היו היכוכים אלה מן הסתם מהמזירים ומתישים כוחותי שבעתיים...

כתבתי אפוא באותו לילה רק מכתב-פרידה קצר ליצחק ולקבוצת-הנוער — על כל צרה שלא תבוא... לאמא השארתי רק דרישת-שלום.

אחרית דבר

סיפורה של מחתרת חלוצים בגרמניה הנאצית נמסר כאן בגוף ראשון, אך בעדות זו של היחיד הבוי עולם מלא, עולמו של ציבור, שמלחמת-השמד היכרזה עליו, והוא, הנידון עצמו, פסק-הדין בעלם ממנו, והרבה אתה מוצא בעדות זו: הדים למאמצים לקרוע את רוע הגזירה ולהסתגל לה, תיאורי נסיבות של קשר ואירגון, רמזים לאולת-יד ועוררון-עיניים של מנהיגים ומסודות, פירוט של הישגים מעודדים וכשלונות המרפים כל יד עושה, בבואה להתלבטויות שקשה למצוא להן הקבלה מחוץ לעידן הנאצי באירופה. ועל הכל — גילויי מסירות והקרבה, חברות ואחוזה, אומץ-לב ותושיה, שרשיות יהודית ומוסריות עמוקה; פרשה מופלאה של גאמנות חלוצית, דבקות בחינוך ציוני ויניקה ממעיינות המסורת. לשון אחר — חבוייה בעדות זו אחת מאותן פרשיות העמידה היהודית בשנות השואה, אשר טרם מצאו את ביטוין המלא בהיסטוריוגרפיה של תקופה טראגית זו.

כמו ביחד ארצות השואה, כן גם בגרמניה, קשור היה גורלם של חברי "החלוץ" קשר אמיץ בגורל האוכלוסיה היהודית כולה. עם הצטמקות הישוב היהודי בארץ זו בשנות המשטר ההיטלראי הראשונות, פחת והלך גם מספרם של אנשי "החלוץ". ביוני 1939, ערב המלחמה, נמצאו עוד בגרמניה (ללא שטחי הכיבוש והסיפוח) 200 אלף ויותר יהודים עם תנועה חלוצית המקיפה 500 חברים בשבע נקודות הכשרה, מלבד מאות בני-נוער במוסדות חינוך והכשרה שונים. התנועה שמרה על עצמאותה עד תחילת 1941, כאשר בפקודת הגיסטאפו חוסל המשרד הארצי-ישראלי. אז הקיץ הקץ גם על עצמאותן של ההכשרות, שנפלו תחת חסות ה"רייכספארייניגונג", אותו גוף יהודי שהוקם על-ידי הרשות, כמכשיר לביצוע מדיניות הנישול וההגליה לגבי היהודים. באמצע אותה שנה החלו הגירושים "למזרח", ודבים מחברי ההכשרות הצטרפו מרצונם אל הוריהם שגורשו. חברי התנועה שנתרו התרכזו בעיקר במסגרת

ה"ארבייטס-איינזאץ" — הגיוס הטוטאלי של כוח-האדם בגרמניה למשק המלחמתי.

עד מהרה נתברר, שהתקווה להזניק מעמד לאורך ימים במסגרת ה"ארבייטס-איינזאץ" — נתבדתה. תהליך ההגליה ההמונית הגיע לסיומו בשלהי פברואר 1943, שעה שהיהודים המועסקים כפועלי כפיה טואטאו מתעשיית-החימוש וגורשו למחנות ההשמדה ("פאבריקס-אקציון"). הזויכות החריף, שהתנהל בהרשים האחרונים ברחבי התנועה על היחס לגירוש, התנפץ אל צוקי הזמן. חברי "החלוץ" נכנעו ברובם לצווי-הגירוש והלכו מזרחה. רק מעטים המרו את פי המוסדות היהודיים בברלין, סירבו לצאת לגירוש ונשארו במחתרת. בפורים 1943 נתלקטו אחדים מבין יוצאי "החלוץ" וחניכי עליית-הנוער ויסדו את "החוג החלוצי". במסיבה חצי-שנתית לקיומו של החוג גובשו תפקידיו ויסודותיו הרעיוניים גיבוש סופי. חבריו המעטים (מספרם לא עלה אז על תשעה) התחייבו: (1) לעזור איש לרעהו, להישאר במחתרת ותוך כך לעשות את כל הניתן למען היציאה לחירות, (2) להכשיר את עצמם, במידת היכולת, לחיי ארץ-ישראל, (3) לקיים קשר עם החברים המגורשים לפולין ולעזור להם; לתמוך בקרן-החוג, אשר מטרתה לגטוע עצים בארץ-ישראל על שמות חללי התנועה.

מדיניות של החוג היה יצחק שברזנץ, מחבר הספר שלפנינו. הפרקים על התהוותו ופעילותו של החוג, הם נקודות-השיא בספר. הידיעה הראשונה על קבוצת הצעירים בשם "חוג חלוצי", אשר החליטו "לצלול", כלומר לרדת למחתרת, פורסמה כבר לפני 25 שנים. היתה זו אגרת של אנשי החוג, שמצאה לה גתים אל הארץ דרך ג'ציבה וקושטא והדפסה בשבועון "לאחדות-העבודה" מה-7 ביולי 1944. במלים נוגעות עד הלב מתוארים בה המאמצים של חברי החוג לשמור על קיומם על-ידי עזרה הררית והקפדה על המשך חיי חברה ופעילות תרבותית, במדכוז של הרייך הנאצי. באגרת זו בולטת הערצתם של חברי החוג למדריכים יצחק שברזנץ ולאדית וולף, החברה הכוגרת, אשר קראה (הראשונה) לאי-יציאות לצו הגירוש ועזרה, תוך הסתכנות מתמדת, לחברי החוג בחיי המחתרת הקשים. נסיון ראשון להרחיב את היריעה, לפענח את הפרטים שהועלמו באותו פרסום של שנת 1944, לרכו את החומר הארכיוני על פרשה זו ולדובב את העדים החיים, עשה חברנו המנוח שלום רוזנברג ז"ל. רשימתו ("מחתרת חלוצית בברלין בשנות השואה") פורסמה, לאחר מותו, בגליון מס' 19—18 של בטאונו "ידיעות", באפריל 1957.

תקופה ארוכה ליוזינו את יצחק שברזנץ בכתיבתו ובגיבוש החומר

הכתוב — מלאכה זו עשה צבי שגר. ידענו להעריך את חתירתו הבלתי נלאית של המחבר לאובייקטיביות, למיצוי כל הידוע לו. הוא היה חדור תחושת אחריות לתיאור נאמן של הפרשה, שבה ראה, ובצדק, תוספת חשיבה למפת המדי היהודי במרחבי השליטה הנאצית. למדנו גם להעריך את חברותה היפה של אדית וולף, שעודדה והדריכה את יצחק בכתיבתו, מתוך דביקות רבה במטרה, להציב יד לחברים שנפלו ולהציל משיכתה גילויים של נאמנות והקרבה.

הנוסח הגרמני של כתב-היד תורגם לעברית על-ידי עדנה קרנפלה. העריכה הסגנונית נעשתה בידי אברהם כרמל.

★

ספר זה מופיע ליום השנה הראשון למותו הטראגי של ד"ר שאול אש, אשר בידו הופקדה העריכה הסופית של כתב-היד. הוא אף נענה להזמנתנו והקדים לספר מבוא וצירף לו הערות. שאול אש היה מידידי ביתנו, ושיתף את עצמו בעצה ובמעשה ככל שנחבקש על ידינו. חשנו, כי הוא מעריך את מאמצינו להעמקת תודעת השואה ולהפצת ידע התקופה. ואנו, מצדנו, החזרנו לו רחשי כבוד על מפעלו הגדול במחקר ובהוראה. נאמר עליו, כי "היה גשר בין שני דורות של חוקרי השואה, בין דור הולך ודור בא". אך דומה, שהוא גם גישר בין החקר ההיסטורי הצרוף, הנשען על שיטות ואמצעי-עזר אקדמאיים ובין העיסוק בתקופת השואה והמרד כתוצאה מנסיון אישי וביטוי להשקפת עולם חברתית ולאומית.

לא זכה שאול אש (ולא זכינו אנו) וספר זה, שבהכנתו השקיע כה הרבה עבודה וידע, מופיע לאחר מותו, בטרם הספיק להתקינו סופית ולערוך את ההערות עריכה אחרונה. מלאכה זו וכן הבאת הספר לדפוס נעשו בידי שלמה דרך.

טבת תשכ"ט

בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון

הערות

מבוא

1. אנתנו מציעים מטבע זה, "מסירת השלטון", במקום הביטוי הנהוג "תפיסת השלטון", שמקורו בשימוש הנאצים עצמם. ידוע היטב שלא בא מינויו של היטלר אלא עלי-פי תככים של מקורבי היגדנבורג הזקן, ושלא "תפסו" הנאצים את השלטון בכוח ובוודאי לא — בזכות רוב פרלמנטארי (שלא היה בידם) אם כי לאחר היותם בממשלה "תפסו" בשלטון ולא הרפו ממנו עוד.
2. במחנה היהודי יש להזכיר את אנשי "האגודה המרכזית של יהודי גרמניה בני הדת היהודית" (Central-Verein... ובקיצור "C. V."), שהסבו את תשומת הלב של הציבור למפלגה הנאצית עוד מראשיתה. בייחוד גדל מאבקה של "האגודה המרכזית" בנאצים אחר הצלחתם המרעישת של אלה בבחירות שנערכו בספטמבר 1930. ע' עכשיו במאמרו המקיף של Arnold Paucker, *Der Jüdische Abwehrkampf*, בתוך הקובץ *Entscheidungsjahr 1932* (בעריכת Werner E. Mosse), טיבינגן, 1965, עמ' 405—499. שם נרשמה גם הספרות הקודמת בדבר הפעולות של C. V. בעת ההיא כנגד האנטישמיות בכלל וכנגד הנאצים בפרט. — תיאורו המסכם של פאוקר בוודאי ישמש בסיס לכל מי שיעסוק בסוגיה זו להבא. עם זאת — ודווקא משום כך — אין להתעלם ממייעוט הביקורתיות שבעמדתו. דימה שהוא — בדומה לכמה חוקרים אחרים — עודנו מקבל את רוב ההנחות של עבודת C. V., ואמנם על פיהן יקשה להסביר את כשלונה הרצוף של עבודה זו.
3. ע' על חילופי דברים ברוב זה בשלהי 1932 בקרב ציוני גרמניה דברי יהודה קורט בלומנפלד, שאלת היהודים כחוויה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 177 ואילך. והש' גם ר' ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, ירושלים (1951), עמ' 173—174, המאיר את הדברים מעמדה אחרת. — על קוצר ראייתם של היהודים שבחוג מכריו, מעיד גם הפרופ' דוד באומגארט בזכרונותיו, שנתפרסמו לא מזמן, ע' *Looking back on a German university career*, LBI YB X (1965), עמ' 251. המדובר שם בשלהי

- יאנואר (1) 1933, והמחבר הביע במסיבת רעים את החשש שהלאומנים יעלו בקרוב את הנאצים לשלטון (בגוד לשמועות ששמע ממקורות "מהימנים", ע"ש) — וכל שומעיו היהודים צחקו על כך (חוץ מיהודי צרפתי שהיה אודחו באותה שעה).
4. בידוע, שרוב הצעירים לא נתקרבו לתנועות-נוער, וכל שכן שלא נצטרפו אליהן. וע' מאמרו של יעקב שמעוני, הנוער היהודי בגרמניה, בקובץ "דרכי נוער" שבועריכת גרשון חנוך. ירושלים תרצ"ח, עמ' 139 והלאה.
5. על "קאמראדן" ע' במאמרו של אליהו מעוז, הנועת "ורקלוויסה", "ילקוט מורשת" א' (תשכ"ה), עמ' 125 ואילך; הוא, 50 שנה לתנועת קאמראדן, "ידיעות ארגון עולי מרכז אירופה" (גרמנית), 27 במאי 1966, עמ' 6; Erich Hirschberg, "Die Kameraden", בירחון Der Morgen שנה 9 (1933—34), עמ' 339—347.
6. על "קדימה" ע', לדוגמה, מאמרו של לוח של, הסתדרות הנוער "קדימה" בגרמניה, "במעלה" 7 (לד), 7 במרץ 1932, עמ' 5.
7. והש' את מאמרו של אליעזר לבינשטיין [ליבנה], לגורלה של תנועת-הנוער העברית, בקובץ "דרכי הנוער" (לעיל, הערה 4), בייחוד עמ' 44 ואילך.
8. אריך הירשברג (לעיל, הערה 5), עמ' 345.
9. ל' לאיחוד תנועת הנוער החלוצי בגרמניה "מבפנים", אפריל 1933, עמ' 18—20. המובאה שם, עמ' 20. ההדגשות משלנו הן.
10. הש' עליו ביקורתו החריפה של (הרב הליבראלי ומראשי הלא-ציונים) Hugo Hahn, "Der Morgen", שנה 9 (1933—34), עמ' 386—388, המסיים דבריו בקריאת "לא זה הדרך"; וע' גם דבריו של Kurt Loewenstein בתוך Entscheidungs-jahr 1932 (למעלה, הערה 2), עמ' 393—394. מאמר פרוג' ראמאסי מאת שפס על ה"פורטרופ" [שהוא מסבך גרמני גם ל-avantgarde ו גם ל"מתנה החלוח"!] ע' בקובץ Wille und Weg des deutschen Judentums, ברלין 1935, עמ' 46—56.
11. כוננחנו לאנשים כגון הקאחולים אדגאר יונג ואריך קלאוזנר שנרצחו ב־30 ביוני 1934, ע' עליהם Deutscher Widerstand, Rudolf Pechel, ארלונבאך-ציריך 1947, עמ' 75 ואילך; Hans Rothfels, Die deutsche Opposition gegen Hitler, מהדורת ספריית פישר, פראנקפורט ע"ג מיינ 1958, עמ' 55—57. הלה מזכיר שם את קשריהם של אָרְנֶסְט נִיקִישׁ, שהו"ל את כ"ע Widerstand עד דצמבר 1934 (1), והגה שפס מצטט, תוך הסכמה גלויה ומודגשת, דברים מתוך כ"ע זה במאמרו הנוכח (בהע' הקודמת), עמ' 51, הערה. — על ניקיש ע'

- באחרונה Karl O. Paetel, Versuchung oder Chance?, גטינגן 1956.
12. Sozialistischer Jugendverband (ובקיצור: S J V), ארגון הנוער של "מפלגת הפועלים הסוציאליסטית" השמאלנית הזעירה (Sozialistische Arbeiterpartei בקיצור: SAP), שנוסדה באוקטובר 1931 ושמוקמה בין המפלגה הסוציאלי-דימוקראטית למפלגה הקומוניסטית. ע' עליה עכשיו חיבורו המקיף של Hanno Drechsler, מייזנהיים 1965.
13. Gegen den Strom, Arno Klönne, ביריך ליד דיסלדורף (1957), עמ' 11.
14. ע' אָרְנֶסְט לוֹנְבֵרְג.
15. Klönne (לעיל, הערה 13), עמ' 57.
16. שם, עמ' 148.
17. כנראה מן הפלג הסוציאליסטי האנטי-ציוני.
18. המדובר בקבוצת "Roter Stosstrup" ("פלוגת-מחץ אדומה"); ע' Günther Weisenborn, Der lautlose Aufstand, מהדורה ג', האמבורג 1962, עמ' 148. שם נאמר: "שירידי שני ארגונים יהודיים, "Kameraden" ו-"Deutsch-jüdischer Jugendverband" — נראה שבשם השני הכוונה אל D.J.J.G. (Deutsch-jüdische Jugendgemeinschaft), אחת הקבוצות שנצטרפו בשלהי שנת 1933 עם קבוצות-נוער לא-ציוניות אחרות לייסודו של Bund deutsch-jüdischer Jugend (כעבור זמן מה הוסב שמו ל-"Ring"), ע' Heinz Kellerman, Will und Weg (לעיל הערה 10), עמ' 30, והרשימה בקובץ Gemeinschaftsarbeit jüdischer Jugend (בעריכת Friedrich Brodnitz) ברלין 1937, עמ' 69 והלאה.
19. על פרשה זו לא נודעו עד לזמן האחרון אלא פרטים מועטים בלבד. גורלו הטראגי של הירש נודע ברבים בראשונה מתוך יומנו של השגריר דוד, ע' Ambassador Dodd's Diary, לונדון 1941, עמ' 407—408, 415—419 (לימים 22 באפריל 1937, 27 בו, 29 במאי, 31 בו, 2 ביוני, 3 בו, 4 בו). הערה קצרה עליו יש בספר של Maria Zelzer, Weg und Schicksal der Stutt-garter Juden שטויסגארט 1964, עמ' 183 (הירש נולד וגדל בשטויסגארט). דברים נוספים עפ"י חומר ארכיוני שבברלין המזרחית הוכיר Lucien Steinberg במאמרו Der Anteil der Juden am Widerstand in Deutschland Stand und Problematik der Erforschung des Widerstandes gegen den Nationalsozialismus (בשכפול), באי-גודסברג (1965), עמ' 124—125 (ונעלמו ממנו דברי קודמיו).

- כל הדברים האלה ניטלה עתה חשיבותם, משנתפרסמה חוברת מיוחדת על הבחור ועל גורלו : Schriften des bundes deutscher jungenschaften 31 : helmut hirsch באד-גודסברג (1967), על-סמך חומר שהעמידה לרשות המחבר אחותו של הירש, הגב' קלמן (ניר-יורק). (ומודה אני לגב' קלמן על שהמציאה לי באריכות חוברת זו ; ועוד הודיעה לי שנכתבת והולכת ביוגרפיה מקיפה על אחיה).
20. Internationaler Sozialistischer Kampfbund (SIK) על ארגון זה (שעמד בראשו יוליוס פיליפסון היהודי, שניספה באושוויץ) ע' ויינגברון (לעיל הערה 18), עמ' 136—137 (מובאה מתוך "סקירת המצב" של היגיסטאפו לשנת 1937); Annedore Leber, Das Gewissen entscheidet, ברלין — פראנקפורט ע"נ מיינ 1962, עמ' 89.
21. ע' עליה Annedore Leber, Das Gewissen steht auf, ברלין — פראנקפורט ע"נ מיינ 1954, 17—18 (וחמוגתה שם, עמ' 19); Klönne (לעיל, הערה 13), עמ' 173—174.
22. ע' באחרונה אליהו מעוז, "ילקוט מורשת" ג (תשכ"ה), עמ' 79—88. מלבד הספרות הקודמת, שרשם מעוז, השתמש גם בעדויות חדשות מפי חברים ניצולים של הקבוצה.
23. הדברים שבסמוך מבוססים על החומר שאספה Margot Pikarski, Die Rolle der Parteiorganisation der KPD in der Herbert-Baum-Gruppe, Berlin 1939—1942, עבודת-דיפלומה באוניברסיטת לייפציג 1964 (במכונת-כתיבה. ומבקש אני להודות במקום זה לספרית האוניברסיטה של לייפציג, ששלחה בסובה עותק של עבודה זו בהשאלה לירושלים). מלבד חומר ארכיוני הנמצא בגרמניה המזרחית, גבתה הגב' פיקארסקי עדויות לרוב, וכך נודע לחיבורה ערך לא-מועט, למרות מגמתיותה הנוקשה.
24. תחילה היה חבר ב-DJVG (ע' לעיל, הערה 18), אח"כ (בשנת 1931) עבר עם חברים אחרים ל"קאמרדון". כשנתפרקה תנועה זו עברו הוא וחבריו הקרובים ל"צופים האדומים", ארגון נוער סוציאלי-דימוקראטי. כך לפי פיקארסקי (לעיל, הערה 23), עמ' 10—11. גם היא לא הצליחה לקבוע בדיוק את מועד הצטרפותו של באום לתנועת-הנוער הקומוניסטית ומסתפקת בניסוח, ש"כנראה נעשה בסתיו 1931 חקר ב-KJVD" (ר"ח של : Kommunistischer Jugendverband Deutschlands), שם, עמ' 11, 14.
25. ע' לעיל, הערה 18. — באום עצמו שימש מרריך ב"רינג", לפי פיקארסקי (לעיל הערה 23), עמ' 16.

26. ע' פיקארסקי (לעיל הערה 23) עמ' 11—12. אין סיבה לפקפק בעובדות עצמן שנמסר עליהן למחברת. לא כן הרבר לגבי טיב הפעולה החינוכית שעסקו בה חברים אלה. כל עוד מדובר שם ב"אנטי-פאשיזם" — גיחא. לעומת זאת קשה לקבל את הטענה בדבר "חינוך קומוניסטי שקיבלו החברים ברינג' וב'שומר הצעיר", שם, עמ' 19. בתנאי הפעולה בתנועות-הנוער לא ניתן היה להעלים "חינוך קומוניסטי" לאורך ימים, ואין ספק שהיו התנועות מגיבות בחריפות (כשם שאירע בסניף "החלוץ" בברלין, אחרי 1933). ואפשר שהכוונה לשנים מאוחרות יותר או לאחר סרישתם של האנשים מן התנועות הנזכרות, כשלא היו קיימות עוד תנועות-הנוער היהודיות (באופן ליגאלי), וברה"מ היתה הכוח הראשי במלחמה בגרמניה הנאצית.
27. ובדבר זה הרחיקו לכת, הש' הרשימה על השוב"צ בקובץ Gemeinschaftsarbeit (לעיל, הערה 18), עמ' 58—59, שאף אין בה חצי רמו על כיוונה החברתי של תנועה זו — מה שאין כן ברשימה על "הבונים", שם ע' 57—58, שמדובר בה בשאיפה ל"הבראה לאומית וחברתית (Nationale und soziale "Gesundung) של העם היהודי", יתר על כן, נראה שאף היגיסטאפו לא ידע (מכל מקום בשנת 1934) את טיבו הרעיוני האמיתי של השוב"צ, שכן בחוור שיוחד לו דובר רק בהיותו "תנועת צופים ציונית", "שניתן לראות בה קבוצת נוער של הציונים". ע' מכתב משרד היגיסטאפו של קארלסרוהה (ואין ספק שנכתב לפי הנחיות מברלין) מיום 17 באפריל 1934, בספרו של Paul Sauer, Dokumente über die Verfolgung... in Baden-Württemberg... שטוטגארט 1966, כרך א, עמ' 270.
28. עדותו של פאול פרידלנדר, לפי פיקארסקי (לעיל, הערה 23) עמ' 12. (העדות נמסרה ב-17 במארס 1964, ע' "רשימת המקורות והספרות", שם, עמ' 29).
29. יוסף ואשיץ, ספר השומר הצעיר, כרך א, מרחביה 1956, עמ' 416.
30. עדותו של גינסר מראגר, לפי פיקארסקי (לעיל, הערה 23), הע' 59. (העדות נמסרה ב-12 ביוני 1964, ע' "רשימת המקורות והספרות" שם, עמ' 29).
31. ואשיץ (לעיל, הערה 29), שם.
32. ע' Gemeinschaftsarbeit (לעיל, הערה 18), עמ' 92—93, ההודאות בענין זה. Reichsjugendführung. (בראשה עמד, כידוע, באלדור פון-שיראך [נולד 1907] ששוחרר באוקטובר 1966 מכלאו, אחר שריצה את מאסר עשרים השנים שהטיל עליו ביה"ד הצבאי הבין-לאומי בנירנברג).
33. הספר Gemeinschaftsarbeit (לעיל, הערה 18) הוא דו"ח רשמי על פעולתו של Reichsausschuss der Jüdischen Jugendverbände לשנים

- 1936—1933. יש בו גם מאמרים רבים על בחינות שונות של פעולת הנוער היהודי בשנים הן, וגם סקירות רשמיות של התנועות היחידות על עצמן.
34. השווה, לדוגמה, *Gemeinschaftsarbeit* (לעיל, הערה 18), עמ' 97, על מדינת באדן: שם נאסרו, בתוך שאר רברים, גם טיולים קבוצתיים, על כל תנועות-הנוער ה"לא-נאציות". (צו זה לא נכלל באוספו של Sauer. הקטע ששימש נושא למ"מ עם השלטונות, גרס ב" *Gemeinschaftsarbeit*, שם.). "הוועד הארצי" השיג את ביטול האיסור לגבי תנועות-הנוער היהודיות.
35. איטורים אלה כוללים בהוראת שונות שטורסמו מסתיו 1934 ואילך. ראשונה להן — לפי מצב ידיעותינו כיום — היחה הוראתו של ראש משטרת ברלין מיום 20 בספטמבר 1934, שנתפרסם תכנה גם בעתונות, ע' *Dokumentensammlung über die Entrechtung... der Juden in Deutschland* [אמסטרדאם, 1936], עמ' 191. על-פי העתון *Berliner Tageblatt* מיום 22 בספטמבר 1934 [תאריך ההוראה עמ' *Gemeinschaftsarbeit* (לעיל הערה 18), עמ' 96; שניה לה הוראה מפורטת יותר, כנראה, שנתפרסמה בעתון "Der Führer" "מסעם מיניסטר הפנים של מדינת באדן", ע' Sauer (לעיל, הערה 27), כרך א, עמ' 271—272. לפנינו איפוא הוראה ארצית ומקורה במרכז הגיסטאפו, כלומר בברלין; אמנם ההוכחה לכך עקיפה, לפי שעה: הוראה כהוראות הנזכרות עצמן זהה בתכנה אף-כי לא בניסוחה, גרסה בקובץ *Gemeinschaftsarbeit* (לעיל, הערה 18), עמ' 95—96. ומקורה (לפי הנאמר שם) במשרד המחוזי של גיסטאפו בעיר מיננדן (וסספאליה). ועוד נזכרו שם תשע ערים אחרות (וגם הן כולן בפרוסיה) ששם הוצאה הוראה זו. בבאואריה שלחה המשטרה המדינית (= גיסטאפו) הוראה מקבילה לכל המשרדים הכפופים לה ב־19 בדצמבר 1934, ע' *V F Z*, שנה 10 (1962) עמ' 78 הע' 5. יש להניח שעורכי הקובץ *Gemeinschaftsarbeit* ידעו סיבה האמיתית של ההוראה הנדונה, ובודאי היה טעמם עמום, שהסתפקו בציון הגזירות בתור "מקומיות".
36. בקובץ *Gemeinschaftsarbeit* (לעיל, הערה 18) ניתנה סקירה על ההגבלות והאיטורים לפי סוגי הפעולות של תנועות-הנוער, ע' שם, עמ' 96—100. והש' גם דברי המחבר, לקמן פרק ה'.
37. ע' לפי שעה, במאמרים "1938 — השנה הגורלית" ליוסף סנגבוים [ז"ל], "יד ושם" קובץ ב (תשי"ח), עמ' 45—70; "בין הפליה להשמדה (1938) — השנה המכרעת" לכותב השורות האלה, שם, עמ' 71—83. מאז כתיבת המאמר הוא נאסף תחת ידי חומר נוסף, ויש בו כדי לאשר ולהשלים את הנאמר שם.
38. ע' גם דברי המחבר, לקמן פרק ה'.

39. הכוונה לגירוש היהודים בעלי אזרחות פולנית — רובם גברים ובני נוער, אך לא כולם — מגרמניה אל מעבר לגבול פולין, ביום 28 באוקטובר 1938 (ובמקצה גם סמוך לפנייכן ואחרייכן). תואנה לגירוש זה — שהיה ראשון מסוג זה בטיבו ובתיקפו — שימשה ההוראה שפירסמה ממשלת פולין, שעל-פיה בוטל תוקף הדרכונים הפולניים של אזרחיה תושבי-חוץ, אלא אם הוטבעה בהם חותמת — שמנעו אותה מן היהודים שכבר ישבו שנים רבות מחוץ לפולין. גרמניה לא רצתה בתוספת יהודים הסריו-נתינות ונקטה איפוא צעד קיצוני כדי לסכל את תכניתה של ממשלת פולין. נראה איפוא ש"מבצע המולנים" ("Polenaktion") היה תוצאה של מדיניותן האנטישמית של גרמניה ושל פולין כאחת. למבצע זה הש' ג' וארבורג (פרק ג, הע' 35), עמ' 251—253; Heiber (לעיל, הע' 1), עמ' 36—38; Kochan בקובץ חוות-הדעת (פרק א, הע' 26) עמ' 90—93. הצלת ילדים מארצות הנאצים לאנגליה אחרי פרעות נובמבר 1938 ועד פרוץ מלחמת-העולם השניה תוארה לראשונה על-ידי John Presland (Gladys Bendit), אחת העובדות במפעל זה, בחוברת בשם *A Great Adventure* (לונדון), יולי 1944. בצורת "אוסוביוגראפיה קולקטיבית" תוארה הפרשה לא מכבר בספרה של Karen Gershon, *We came as children*, לונדון 1966. תיאור מפורט של מפעל-הצלה זה ניתן בספר (שהוא במידה רבה קובץ שפרקיו נכתבו בידי אנשים שהיו פעילים במפעל זה *Norman Bentwich*, *They found refuge*, לונדון 1956, עמ' 56 ואילך. העברת חברי התנועות החלוציות ו"עליית הנוער" לאנגליה והקמת מרכזי הכשרה שם בשבילים (המדובר ב־1,350 בחורים ובחורות) תוארו שם, עמ' 94—102 (הפרק נכתב בעיקרו בידי שלום אולר-רודל). על הבעיות שניצבו לפני תנועות-הנוער החלוציות בענין הגדון ע' גם מכתבו של ג' יוספסל, שפעל או בלונדון מטעם הקיבוץ המאוחד, בספר: גיורא יוספסל חייו ופעלו. תל-אביב תשכ"ג, עמ' 388—389. רשימה על אחד ממרכזי ההכשרה שהוקמו לנוער החלוצי ותוא אחוזתו של הלורד באלפור, *Whittingehame House*, ע' בספרה הנזכר של קארן גרשון, עמ' 78—80.
41. ב־20 בפברואר 1935 הורחה המשטרה המדינית בבאואריה לכל המשרדים הכפופים לה, לאסור אסיפות של אותם הארגונים "המנהלים תעמולה להישארות היהודים בגרמניה". בתוספת להוראה זו, שנשלחה ב־5 באפריל ושסווגה "חשאי", הודגש, שאין לגלות לארגונים הנפגעים את סיבת איסור אסיפותיהם. ע' *V F Z* 10 (1962), עמ' 79—80. ההוראות המקבילות מבאדן ומווירטמברג (26 בפברואר, 15 באפריל 1935) — ע' Sauer (לעיל, הערה 27), כרך א, עמ'

272—273 — מזכירות שהמדובר בהנחיות שמקורן בברלין ושהיו מכוונות לכל גרמניה. גראה שהארגונים הנפגעים התחייבו לחדול מ"תעמולה" מפורשת זו והורשו על-סמך זאת להמשיך בפעולותיהם. אך היחס הקפדני כלפיהם לא ספק: ב-21 ביוני של אותה השנה חזרה המשטרה המדינית בבאוואריה והורתה לאסור את פעולות הארגונים ה"גרמניים-יהודיים" (כלומר לא-ציוניים ואנטי-ציוניים) אם יתעורר הצורך בכך, ובפירוש הוצאו מאיסור האסיפות פעולות של איגודי-התרבות, איגודי-הספורט ו"אסיפות ופעולות של ההסתדרויות הציוניות", V F Z שם, עמ' 81—82. ב-18 במרץ 1937 הוציא משרד ה"גיסטאפו בברלין תוזר שציווה בו להשגיח במיוחד בפעולת הארגונים ה"מתבוללים", ש"גברה באחרונה". ואמנם ביצעו את האיום הכלול ב"השגחה" זו — אך כלפי כל הארגונים היהודיים, ואסרו כל פעולה ציבורית של היהודים (להוציא פעולות בתחום הדת והתרבות). למשך חודשיים, מ-10 באפריל עד 10 ביוני 1937. ע' Sauer, כרך א, עמ' 280—281; D. Andernacht — E. Sterling (ed.); 281—280, Dokumente zur Geschichte der Frankfurter Juden 1933—1945, פראנקפורט ע"ג מיינו 1963, עמ' 343. — גיסלה רשות הדיבור ממרצים שדיברו בזכות הישארות היהודים בגרמניה (V F Z שם, עמ' 82), ולא החזירה להם אלא אם הוכיחו את ציונותם (שם, עמ' 83, מקרהו של ג' לובינסקי = גירא לוסן) — כל אלה בשנת 1935. — הרשו ייסוד של סניף "הבונים" וכנגד זה אסרו על ייסוד סניף ל"איגוד הגוער היהודי" — משום שהאחד ציוני מגשים, והאחד — ציוני מתון (וכבר קיים במקום הוא סניף "החלוץ", ו"דומה שזה מספיק") — כך במדינת באדן בשנים 1935—1936, ע' Sauer, כרך א, עמ' 273, 274, 279.

441. תמיכה זו לא נעמה לציונים כלל והם השתדלו לצמצמה, בוודאי כדי לא לתת פתחון-פה ליריביהם, שהם כמו עושים יד אחת עם הנאצים. האמת ניתנה להיאמר שגם הלא-ציונים יכלו ליהנות מיחס דומה, אילו נקסו מדיניות של הגירה ושל התרחקות מן הלאומיות הגרמנית. אך לא הגיעו למדיניות מהיבט הגירה אלא במועד מאוחר למדי, וגם אז לא כלב שלם. הד להרגשת אי-הנעימות שגרמה לציונים יחסם הקפלה של הנאצים כלפיהם, בשנים הראשונות לשלטונם, עוד נשמע בדבריו של אחד מראשי ציוני גרמניה שכתבם אחרי כמעט שלושים שנה, ע' Benno Cohn, בספר-היובל לזיגפריד מוזס, "בשני עולמות" (גרמנית), ת"א 1962, עמ' 52—53.

42. בין אלה יש להבחין בין אנשי "אגודת-ישראל" שגם הם התכוננו לעליה לא"י ובין הלא-ציונים (ואף אנטי-ציונים) הליבראליים, שהכשרתם היתה מכוונת אל

ארצות שמעבר-לים (בעיקר באמריקה הלאטינית, ובמקצת גם באמריקה הצפונית), על הנסיון האנטי-ציוני החשוב ביותר לארגון הכשרה הקלאית-חברתית ע' עכשו Auswandererlehrgut Gross-Breesen, Werner T. Angress, LBI YB X (1965), עמ' 168—187.

43. Reichsvereinigung der Juden in Deutschland היה איגוד-כפיה הנתון לפיקוחם החמור של השלטונות הנאציים — ומבחינה זו יש לראות בו אב-טיפוס ל"יודנראטים" שנוצרו אחר-כך בארצות אירופה הכבושות והגרורות. הפיכת "הנציגות הארצית של יהודי גרמניה", הולונסטארית והדמוקרטית, לאיגוד-כפיה מטעם השלטון הנאצי, נעשתה אחר שחרור ראשי העסקנים היהודים ממחנות-ההסגר, לאחר פרעות-נובמבר 1938, והושלמה למעשה בראשית 1939 (בתחילת פברואר). [ההוכחות לכך אינן ענין לכאן, ויינתנו במקום אחר]. אך משום-מה לא נתפרסמה התודעה הרשמית על הקמת "האיגוד הארצי" — בצורת "ההוראה העשירית לחוק אורחות ה'רייך'" — אלא ב-4 ביולי 1939, ע' Blau מס' 242 (ושם גם סקסט ההוראה), ותאריך זה נחשב איפוא כציינור למועד ייסודו של "האיגוד הארצי". על פעולות "האיגוד הארצי" וקורותיו, ע' לפי שעה, Die letzte Etappe, H. E. Fabian, בתוך Festchrift... Leo Baeck... Philip Friedman (1953), עמ' 85—97; בארון (Essays on Jew. Life and Thought), ג'ורדורק 1959, עמ' 204—210; ק"י באל-כדורי, "ילקוט מורשת" חוב' ד' (תשכ"ה) עמ' 129—135. מאמרים אלה לא מיצו את החומר שהיה ידוע עד אז — על-אחת-כמה-יזכמה שאינם מספיקים עכשיו, כשנתגלה חלק גדול מארכיון "האיגוד הארצי" על-ידי מר דוב קולקה (ירושלים). יש לקוות שיועמד החומר לרשות החוקרים בעתיד לא-רחוק. 44. Martin Gerson (1902—1944), ע' עליו Bewahrung (פרק א', הע' 2), עמ' 58—60 (ותמונה שם, מול עמ' 65). דברים עליו גם בזכרונותיה של אורה בורניסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 270, 271, 274—275; ברשימת-עדותו של אהוד גרובאלד (מבוא, הע' 45), עמ' 2—3. שניהם מספרים על קשרים אישיים של גרזון אל פקידי ה"גיסטאפו", ובזכותם עלה בידו להציל נערים ממחנות או לדחות הגלייתם. לאמיתו של הדבר לא היו אלה קשרים פרטיים, אלא פרי פעולתו בתפקידו, שכן היה גרזון אחראי לפני ה"גיסטאפו לכל מרכזי ההכשרה שבגרי-מניה, עוד משנות השלושים, ע' דברי מ' שפיצר, "ידיעות ארגון עולי מרכז אירופה" (גרמנית), 8 בנובמבר 1963, עמ' 3. גרזון, אחד האגרונומים היהודים הספורים בגרמניה, נמנה עם ראשי הלוחמים להתיישבות יהודית על אדמת גרמניה והיה המרכז המקצועי של המפעל ההתיישבותי שהוקם בשנת 1932

- בי Gross-Gaglow, גרובאלד מעיד (שם), שבתקופת הגליות הודה גרוזן ואמר לאנשי "החלוץ": "תמיד נלחמתי בכס, אך אתם צדקתם". דברים מעטים עליו נמצאים גם בערות אחת שבארכיון "מורשת" (D. T. 614), עמ' 5.
45. אהוד גרובאלד, מניצולי חברי ההכשרה של השנים ההן, מספר ברשימת-עדותו שעוד בשנת 1942 הקפיד ה-גיטטאפו על קיום שיעורי עברית, כפי מה שהוגשו ב"תכנית העבודה" (ארכיון "יד ושם" 01/241, עמ' 4).
46. דבר זה רגיל היה גם במשפחות שמוצאן מן המורה, כמשפחתו של המחבר: שם משפחתו Schwersenz מוכיח על מקור המשפחה במחוז פוזנא Schwersenz הוא שמה הגרמני של העיר Swarzedz, כ־10 ק"מ ממזרח לעיר פוזנא). בידוע שיהודי מחוז זה ניכר חלקם ביהדות גרמניה בדורותיה האחרונים, במגניה ובבנייה.
47. השווה לכך גם את ההשפעה המכרעת שהשפיעה פגישה כזו על יהודה קורס בלומנפלד ז"ל בילדותו, ע' בספרו (לעיל, הערה 3), עמ' 11–12.
48. ע' בפרק א' לקמן.
49. על התנועות השונות, "עזרא", "קדימה" ובה"ד (ברית חלוצים דתיים) ע' לקמן פרק א, והע' 7, 8, 17 שם.
50. על אלה ע' רבני המחבר בפרק ב' לקמן.
51. לפי "ההוראה לביצוע ההודאה בדבר העסקת יהודים" מיום 31 באוקטובר 1941 (Blau, מס' 341), הושו בני 14 עד 18 למבוגרים, הן לגבי שעות העבודה הן לגבי שאר תנאי העבודה, ע' שם סע' 14 (נדפס אצל בלאו, עמ' 96–97, ובתרגום אנגלי בתוך The Black Book, ניו-יורק 1946, עמ' 173).
52. ע' אורה בורנינסקי, זכרונות מימי השואה, "גיב הקבוצה", כרך ז' חוב' ב, מאי 1957, עמ' 271; עזרא בן-גרשום (פיינברג), מברלין לתל-אביב בשנתיים, "הצופה", 22 בדצמבר 1944, עמ' 5; גם מכתביהם של גינסר [בר] (מגויאגדורף) ושל ל[וסה] קייזר (מפאדבורן), "מכתבים מן הגיטאות" (בעריכת ברכה חבס), תל-אביב תש"ג, עמ' 74–75.
53. עזרא בן-גרשום (ע' ההערה הקודמת), שם.
54. ע' אורה בורנינסקי (לעיל, הערה 52), שם.
55. עזרא בן-גרשום (לעיל, הערה 52), שם, עמ' 7.
56. עזרא בן-גרשום (לעיל, הערה 52), שם. המדובר בקיבוץ-הכשרה שסקלסדורף של בחי"ד.
57. על מוסד זה ע' פרק ו' לקמן.
58. אורה בורנינסקי (לעיל, הערה 52), עמ' 272. ברם נראה שלא מעטים היו החברים

- שלא קיבלו על עצמם החלסה זו, ונילוו אל ההורים אעפ"י שהוצאו בשל כך משורות תנועתם ו"החלוץ" (אורה בורנינסקי, שם). חברה אחת מקיבוץ-ההכשרה יסן כותבת: "אמי 'קיבלת' את הגירוש ליום 4 בדצמבר ומובן מאליו שלא תוכל לצאת לבדה. אינני יודעת מה לעשות. את מבינה, זה לא יתכן שאני אשב פה ואמי תהיה במינסק...". מתוך מכתב שנדפס בחוברת "מבעד לסורג" (הנוער העברי במחתרת ובמעצר), הוצאת... גורדוניה-מכבי הצעיר [ת"א 1] (1942), עמ' 21.
59. אורה בורנינסקי (לעיל, הערה 52), שם. עמ' 278–279. — מקצת מן הדברים הובאו במאמרו של ק"י באל-כדורי על היהודים בברלין בשנת 1943, "יד ושם" קובץ ה (תשכ"ג), עמ' 226–227 (ונעלם ממנו שכבר נדפסה רשימת-עדותה של אורה בורנינסקי בעברית). גם אהוד גרובאלד, שהיה באותו הסראנספורם, מציין (אף כי ברמזיה) את הופעתה המלוכדת והממושמת של קבוצת חברי "החלוץ", ומעיד שעשתה רושם על רואיה. ע' ברשימת-עדותו (לעיל, הע' 45), עמ' 5.
60. דברים חריפים בנושא זה כתבה אֶדית וּלֶף ברשימתה על יצחק שברונזן, (ארכיון יד-ושם 01/247, עמ' 5–6).
61. Alfred Selbiger (1910–1942). ממנהיגי "מכבי הצעיר" בגרמניה, משנת 1940 ועד למאסרו מזכיר "החלוץ". ע' עליו Bewährung, עמ' 152–155; "חו שין גימל", שנתון "דבר", תל-אביב תש"ד, עמ' 345–346 (ושם ידעה מוטעית ברבר הגלייתו לסריינסטאט והמתהו שם). רשימה מפורסת עליו: יצחק שברונזן, ארכיון יד-ושם 01/238 (משנת 1944, עמ' 15) וגם ברשימת-עדותה של אורה בורנינסקי (לעיל, הע' 52), עמ' 280–283.
62. "אך בקושי מצא את דרכו בחיי-מחתרת, ובהתנהגותו חסרת-הזהירות סיכן את כולנו": כך העידה עליו (בלא לדעת את שמו האמיתי, אלא את כינויו "יואכים" כלבד) Liselotte Pereles בזכרונותיה שרשמה בחוברת-היובל (בשכפול) לכבוד Elisabeth Abegg, Und ein Licht leuchtet in der Finsternis (ברלין 1957) עמ' 8. הדברים נדפסו גם בספרו של Kurt R. Grossman (ברלין 1961, עמ' 90–91. — על אליוזאבת אבג ע' לקמן פרק י"א, והע' 2 שם.
63. ע' בייחוד הפרקים י"א וי"ב, לקמן.
64. מקורם בארכיון-העבודה, ת"א, והעתקם ב"בית לוחמי הגיטאות" (והם שהיו לנגד עיני). המכתב "השלישי" נכתב בימים 13–19 ביוני 1943, ונדפס בתרגום עברי בשבועון "ידיעות התנועה לאחדות העבודה", מס' 5, 7 ביולי 1944, עמ' 5. המכתב "הרביעי" נכתב ב־15 בספטמבר 1943 ופורסם בתרגום עברי (לא-מדויק

כל צרכו) במאמרו של שלום רוזנברג, מתחרת חלוצית בברלין בשנות השואה, "ידיעות בית לוחמי הגיטאות" 18-19, אמריל 1957, עמ' 33-34. המספרים הנוכחים של המכתבים מוסברים בואת, שקדמו להם דו"חות מעין אלה בסתיו 1940 ("ר"ה תש"א) ובמאמרו 1942. הראשון שבהם, דו"ח של "ביה"ס לנוער העולה", נכלל ברברי המחבר לקמן בפרק ז. השני, דו"ח על "יום הצופים" בשנת 1942, נכלל לקמן בפרק ה, העתקי הנוסח המקורי של שני המכתבים הראשונים בידי יצחק שברזנץ.

65. ע' Israelitisches Wochenblatt (ציריך), 21 באפריל 1944, עמ' 25 (כינוס פסח); שם, 9 ביוני 1944, עמ' 24 (מחנה שבועות); 18 באוגוסט 1944, עמ' 21 (מחנה הקיץ).

66. בצד התיאור המפורט שבספר הזה על דרכו של נוער חלוצי בגרמניה בשנות המלחמה יש להזכיר ביחוד את רשימותיהם של אורה בורניסקי (כתבה דבריה בשווייץ, אחר שחרורה מאושוויץ ובואה לשם בשנת 1945) ושל עזרא בן-גרשום (כתב דבריו בארץ, אחר עלייתו בשנת 1944), ע' לעיל הערה 52. ועוד יש להזכיר מכתבים משנות המלחמה שהגיעו ארצה, והם כלולים באוספים "מבעד לסורג" (לעיל, הערה 58); "מכתבים מן הגולה הנאצית", הסוכנות היהודית לא"י, לשכת ההסברה, ירושלים, אדר ב', תש"ג; "מכתבים מן הגיטאות" (לעיל, הערה 52). שמות מקומות ואדם נסתמו בהוצאות הללו מסעמים שהזמן גרמם, וכיום ניתן לפרשם, והדברים ייזכרו במקומם.

פרק א

1. שימשה לאחר מכן, בתחילת 1943, במשך זמן קצר מרכזת הפעולה של התנועה החלוצית בגרמניה. הוגלתה ב"אקציית בתי-החרושת" של 27 בסברואר 1943 לאושוויץ וניספתה שם. ע' עליה בעדותה של אורה בורניסקי (ע' מבוא, הערה 52), עמ' 276-277. כמה ממכתביה האחרונים של לוסה קיזור נדפסו באוספים שעוד נתפרסמו בימי המלחמה. ע' "מכתבים מן הגיטאות" (ע' מבוא, הע' 52), עמ' 72, 73, 77-78 — כולם בחתימת "ל-ה"; "מכתבים מן הגולה הנאצית" (ע' מבוא, הע' 66), עמ' 12, 13.
2. הדר' רודולף פיק (1891-1942 [?]), עו"ד בברלין, היה מן המנהלים האחרונים של המשד הארצישראלי בברלין; הוגלה בנובמבר 1941 לרייגה (המשלוח מס' 7 יצא מברלין לרייגה ב-27 בנובמבר 1941). ע' עלי בספר *Bewährung in Untergang*, E. G. Lowenthal (ed.), לונדון 1965, עמ' 193; וכן רחה פרייאר, "ישרש", תל-אביב תשי"ג, עמ' 63-64.
3. אין צורך עוד לסתור טענה זו, שהיתה רווחת במערכת-הסיעונים האנטישמית בגרמניה (ובאוסטריה) מראשית התנועה האנטישמית המודרנית. האמת המצערת היא, שמספר לא-מועט של יהודים בגרמניה הושפעו מסענה עויינת זאת, והיחס אל "יהודי המזרח" היה מסלעי המחלוקת החשובים בין הציונים למתנגדיהם במאבקם החריף במשך עשרות בשנים. ספרות על נושא "יהודי המזרח" בגרמניה ע' בקאטאלוג German Jewry של Wiener Library, לונדון 1958, מס' 1192-1208, וגם מס' 728-729. ועכשיו ע' ספרו של S. Adler-Rudel, *Ostjuden in Deutschland*, סיבינגן 1959.
4. בית-הכנסת שברחוב פסטאלוצי (במערבה של ברלין, ברובע שארלוטנבורג) היה אחד מבתי-הכנסת החרדים שבבעלות קהילת ברלין (כ-800 מקומות). (ביכ"נ זה ניצל ומשמש היום ביכ"נ ליבראלי, בעל עוגב, של קהילת ברלין המערבית, ע' *Geschichte der Juden in Berlin*, H. G. Sellenthin, etc., ברלין 1959, עמ' 104 [ישם עמ' 105 גם תמונה]).
5. בית-הכנסת זה (Heidereutergasse) ששמו הרשמי היה בדורות האחרונים "ביהכ"נ הישן" (Alte Synagoge), היה בית-הכנסת הגדול (1,100 מקומות)

- הראשון שנבנה בקהילת ברלין, כשנים 1712—1714; ע' Ludwig Geiger, *Geschichte der Juden in Berlin*, ברלין 1871, כרך א' עמ' 23; Sellenthin (לפיל, הע' 2), עמ' 16 (ושם גם תמונה).
6. Charlottenburg, עיר במערבה של ברלין, מרכז למוסדות תרבות וחינוך, סופחה לברלין בשנת 1920. לפי מפקד 1933 היה אחוז היהודים באוכלוסייה כ-8% (לעומת 3.4% בכרך כולו; היו בה 27 אלף יהודים מכלל 340 אלף תושבים).
7. "תנועת הנוער היהודי — 'עזרא'" (Jüdischer Jugendbund "Esra") נוסדה בשנת 1918 והייתה תנועת-נוער חרדית בלתי-מפלגתית (עד שנת 1932 שבה נתפלגה, אחר דיונים רבים, וחבריה הציונים נצטרפו לבח"ד — "ברית הלוצים דתיים", שהייתה חלק בתנועת "תורה ועבודה" — הש' למטה הע' 17—). רובם המכריע של חברי "עזרא" נמנו עם משפחות המעמד הבינוני מיהדות גרמניה הוותיקה. ע' סיכומי הדברים על "עזרא" ועל הוויכוחים בתוכה, בין הנוסעים ל"מזרח" לבין הנוסעים ל"אגודת-ישראל" במאמרו של Joseph Walk, *LBI YB VI, The Torah va-Avodah Movement in Germany* (1961), עמ' 242—243, 247—245, 250—251.
- על מאגפרד ליטן ועל אשתו ע' בספרו של s'-Gravenhage, *Ondergang*, J. Presser 1965, כרך א', עמ' 449.
8. "קדימה" התנועה נוער יהודי" (Kadimah, Bund jüdischer Jugend) נוסדה בשנת 1926 בתור תנועת נוער ציונית-הלוצית על-מפלגתית. הייתה מורכבת בעיקר מבני משפחות של המעמד הבינוני, ממוצא "מערבי". הש' למטה הערות 14, 15.
9. חנוך רינות (או — ריינהולד, נולד בשנת 1911 בטארנוב), היה בעת ההיא ממנהיגי "קדימה" (אח"כ "הבונים") ו"החלוק" בגרמניה. בפברואר 1934 עלה ארצה בתור מדריך הקבוצה הראשונה של עליית-הנוער שהלכה לעין-חרוד; ומאז היה קשור במפעל עליית-הנוער, באחרונה (בשנות 1951—1960) בתור מנהלו החינוכי. בשנים 1960—1967 היה המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות.
10. נולד 1889 בליפק, צעיר בנוי של הרב שלמה קרליבך, אבי משפחת הרבנים הידועה. נפתלי קרליבך שימש בשנים 1917—1931 רב "האגודה הדתית מערב" (Religionsverein Westen) שבברלין, שנתמכה על-ידי הקהילה הגדולה. ביה"כ של האגודה נקרא ע"ש הרחוב שנמצא בו (Passauer Strasse). בשנים 1931—1938 היה רבה של קהילת באון (ליד וינה), ואחר הגירתו לארה"ב — רב בייכ"ב "קהילת יעקב" שבניו-יורק. ע' בספר שכתב לזכר אחיו:

- Joseph Carlebach and his generation, Naphtali Carlebach, ניו-יורק 1959, עמ' 30, 34 (ושם, עמ' 197, תמונה).
11. Dessau, בעת ההיא הבירה של מדינת אנהאלט שבגרמניה התיכונה (כיום ברפובליקה הגרמנית הדמוקרטית). ידועה בתור עיר הולדתו של משה מנדלסון, בתקופה הנוכרת בסכסס היתה בה קהילה יהודית קטנה (400 נפש, מכלל 80,000 תושבים).
12. היים אַנצו סירני (רומא, 1905—1944, מת במחנה דאכאו), ממנהיגי הנוער הציוני באיטליה וממייסדי גבעת-ברנר. על חייו ועל פעלו ע' בספר "האביב הקדוש" שבעריכת כלב קסטלבלונג, תל-אביב תש"ז. על שליחותו זו, הראשונה, בגרמניה, ע' שם עמ' 57—59, ודבריו "באוני הלוצים באשכנז" שם, עמ' 272—275.
13. הנאצים ניסו להחדיר לבתי-ספר תפילות לאומניות-אנטישמיות כבר באביב 1930, אחר עליית כוחם בארץ תורינגיה והצטרפם שם לממשלה (וילהלם פריק — 1877—1946, אח"כ מיינסטר-הפנים של הרייך בשנים 1933—1943, שגידון וגיטלה בנירנברג — היה למיינסטר הפנים והחינוך). ע' בענין זה Brich Eyck, *Geschichte der Weimarer Republik*, גרלונבאך-ציריך 1956, כרך ב', עמ' 329; Karl Dietrich Bracher, *Die Auflösung der Weimarer Republik*, מהד' ג', פילינגן 1960, עמ' 360, הע' 110; Werner E. Mosse, (ed.), *Entscheidungs-jahr 1932*, טיבינגן 1965, עמ' 429, הע' 86.
14. רמזים לתהליך זה, שהיה בו משום התפלגות והתגבשות כאחת, ע' במאמריהם של א' ליבנשטיין [ליבנה], הנוער היהודי בגרמניה, מ ב פ נ י ס, ינואר 1932, עמ' 29—30; לוח שיל, ב מ ע ל ה, מס' 7, 7 במרץ 1932, עמ' 5; וגם במאמרו של יעקב שמעוני, "על הנוער היהודי בגרמניה", בקובץ "דרכי הנוער", ירושלים תרצ"ח, עמ' 140. עד כמה רחקו חברי "קדימה" אלה מאלה בתקופת שקיעתה ניתן ללמוד גם מתוך העובדה, שבברלין עבר "סניף המזרח" ביולי 1931 אל "השומר-הצעיר" (שנוסד אז בגרמניה), בעוד שפלוגה מ"סניף המערב" (ובה המחבר) עברה אל בה"ד, בשנת 1932.
15. תנועת "הבונים" נוסדה ביום 19.2.1933 מתוך איחוד "קדימה" ו"ברית העולים", והייתה תנועת-הנוער החלוצית הגדולה בגרמניה (למעלה מחמשת אלפי חברים) ועמוד-התווך של "החלוק" בגרמניה הנאצית. הינכה את חבריה הצעירים לעליית-הנוער ואת הבוגרים — לקראת "הקייבוץ המאוחד". ע' גם במאמר "לאיחוד תנועת הנוער החלוצית בגרמניה", מ ב פ נ י ס, אפריל 1933, עמ' 18—20. ועכשיו ראה גם מאמרו המקיף של Brith Haolim, Richard Markel, *LBI Bull.*, שנה 9 (1966), עמ' 119—189, הדין באיחוד התנועות ל"הבונים",

בעמ' 186—187.

16. לדיוקן של הרבר לא נוצרה תנועה זו, במתכונתה שהמחבר מתכוון אליה, אלא בשנת 1934, מתוך התמוגגותה של "ברית הצופים היהודיים" (Jüdischer Pfadfinderbund) עם "מכבי הצעיר". התנועה המאוחדת חינכה להגשמה חלוצית בא"י, בקבוצות עצמיות, שנצטרפו לאחר זמן ל"חבר הקבוצות". הש' גם החוברת של מנהיג התנועה בשנות השלושים, Hardy (Bernhard) Unser Weg zum Volk, Ein Beitrag zur Ideologie, Swarsensky des Makkabi Hazair, ברלין, אוגוסט 1936 (עמ' 25). בעת ההיא היו בתנועה זו כששת אלפי חברים.
17. זו היתה התנועה החלוצית של החוגים המקורבים ל"מזרחי" בגרמניה, שנוסדה בשלהי 1928. ע' מאמרו של רוזי [אברהם] הרץ, "ספר החלוצי", ירושלים ת"ש, עמ' 439—440 (והוא תרגום מאמר שנדפס ב"ידיעה רונדשאר", 7.10.1936, עמ' 22; הש' גם עדותו (משנת 1958), שנדפסה עכשיו בספרו של K. J. Ball-Vor der Katastrophe, Kaduri, תל-אביב 1967, עמ' 29—31. ועוד הש' יוסף ואלק (לעיל, הע' 7) עמ' 253 ואילך.
18. על מצעדי-הלפידים הגדול שערכו "פלוגות-הסער" (S A) וגם איגוד החיילים הוותיקים ("Stahlhelm") במרכז ברלין בלילה שלאחר ה־30 ביאנואר 1933, הש' לדוגמה Der Fuehrer, Konrad Heiden (אנגלית), בוסטון 1944, עמ' 540; תיאור נאצי נחן גבלס ביומנו שפירסם Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei, מינכן, 1934, עמ' 251, 253; תיאורו של אנטי-נאצי נמצא ביומנו של Harry Graf Kessler Aus den Tagebüchern 1918—1937, (מהדורת dtv), מינכן 1965, עמ' 352.
19. אין לקבל חלוקה-זמנים זו כפשוטה; גם בתקופה שעד פרעות נובמבר 1938 ניתן להבחין בכמה שלבים במדיניות הנאצים נגד היהודים, ובייחוד יש להזכיר את חוקי-נירנברג מ־15 בספטמבר 1935, שציינו שלב חדש, וגם ההחרפה שהוכנה בכל התחומים משלהי 1937 — תחילת 1938 ושניכרה בבירור ביחס כלפי יהודי אוסטריה יתקף לסיפוחה לגרמניה, במאוס 1938.
20. על ייסודם והתפתחותם של בת"ס יהודיים בגרמניה הנאצית השווה בייחוד מאמריהם של Gaertner (1956), LBI YB, עמ' 131—142; Schiratzki, שם, (1960), v, עמ' 299—307; III (1958), עמ' 189—201; Kaefer LBI Bull., שנה 4 (1961), עמ' 145—166; Echt, שם, שנה 6 (1963), עמ' 382—394; קולודנר, "יד ושם" קובץ ג' (תשי"ט), עמ' 147—171. מאמר אחרון זה הוא פרק מתוך ספר שנתפרסם או Solomon Kolodner

- Jewish Education in Germany under the Nazis, ניו-יורק 1964 — אלא שהספר אינו עונה כלל על צרכי המחקר (וראה גם "ידיעות ירושם" 35 [1965], עמ' 49—50).
21. על "איגוד התרבות", קורותיו ופעולותיו ע' עכשיו ספרו של Herbert Frieden Jüdisches Theater in Nazideutschland, סיבינגן 1964. ע' עליו ליכטהיים (מבוא, הע' 3), עמ' 155—158, 173—174; על המאמר הנוזר ע' שם, עמ' 169. (תצלום המאמר שם, מול עמ' 161). המאמר חוזר ונדפס בקובץ מאמריו של ולטש מן החודשים מאוס—יולי 1933, Ja-Sagen zum Judentum, ברלין 1933, עמ' 24—29. (באחרונה נכלל בקובץ Leitartikel bewegen die Welt שבעריכת Walter Fabian — Will Schaber, שסטוגארט 1964). שלושים שנה אחרי-כן פירסם ולטש עצמו כמה הרהורי ביקורת על מאמרו זה, ע' "ידיעות ארנון עולי מרכז אירופה" (גרמנית), 5 באפריל 1963, עמ' 1—2. נעלם ממנו שאמנם הגיב נוער חלוצי בשעת הגזירה ברוח דבריו משנת 1933: "כשעמדנו לראשונה בגאון את הסלאי הצהוב, קיימנו מפקד חגיגי", כתבה אורה בורינסקי, ניצולת אושוויץ, אחר הצלחה (ע' מבוא, הע' 52), עמ' 271. וכבר נמסר ב"דבר" מיום 27.1.1942, עמ' 2, "מפי נתינה ארצישראלית שחודה לארץ בסוף 1941", שבמועצת "החלוצי" בגרמניה, בסתיו 1941, נערך דיון גם בסלאי הצהוב והוחלט: "נישא את הסלאי בגאוה, אל נתבייש בו, נשמש דוגמה ליהודים הרואים בסלאי את אבן כל כבודם האנושי", ואין צריך לומר, שלא ידעו באותה השעה את המשמעות האמיתית של צו הסלאי.
23. ידיעות מוסמכות על גורלו של יעקב ארנפרוינד מסר אחיו, מרדכי עמית (משואות-ייצחק), במכתבו אלי (מיום כ' בשבט תשכ"ו). לפי דבריו עשה אחיו, ססודנט לרפואה, מה שעשה מתוך יאוש על שנאלץ להפסיק את לימודיו. מיד לאחר מעשהו התנפלו עליו אנשי אס"א, אך התגונן ויכול להם, עד שבאה משטרה שאסרה אותו. הוא נמסר לידי האס"א והובא לקסרקסין שלה שברח' גנראל פאפה, שהיה ידוע לשימצה (הש', לדוגמה, התיאורים בספרו של K. J. Ball-Kaduri Das Leben der Juden in Deutschland im Jahre 1933, פראנקפורט ע"נ מיין 1963, עמ' 58—59, 63—77). שם עיגוהו עינויים אכזריים ביותר — ושחררוהו אחרי זמן-מה כשהוא שבור בגופו וברוחו. הטיפול בבית-חולים קאתולי החזיר את בריאותו גופו, אך הוא נשאר חולה ברוחו. באוקטובר 1938 גורש עם אמו לפולין, בתוך שאר יהודי מליין שבגרמניה. שניהם ניספו, כנראה, בגיטו סטאניסלאב.
24. לא עלה בידנו לאמת סיפור זה ממקור אחר. האפשר שהמחבר מתכוון למעשה

שאינו בקיבוץ ההכשרה בומסדורף (שהיה מסונף ל"בח"ד") בעת פרעות נובמבר 1938? לפי דו"ח סודי, ששלח אחד מעסקני הסעד היהודים האמריקניים ב־30 בנובמבר 1938 לארה"ב (ושתצלמו תחת ידנו), מעשה הפשע כך היה: "בבוקר יום חמישי הנודע [הוא 10 בנובמבר 1938] הופיעו אנשי "פלוגות-הסער" [אס"א] במרכז ההכשרה בומסדורף ופקדו על הצעירים, שהיו לבושים פיזאמות, להתייצב בחורשה. הנערים סודרו בשורות ונמנו. אנשי האס"א מצאו רק 38 צעירים, בעוד שלפי האינפורמציה שהיתה בידם ככל-הנראה, מספרם היה צריך להיות 40. משום כך דרש אחד מאנשי האס"א הסבר על שני האנשים החסרים, מפי הנער הראשון בשורה. בחור זה, מופתח עד-כדי נסילת כוח-הדיבור, לא הצליח לענות תשובה סדורה, ואיש האס"א בערה בו המתו עד-כדי ששלף את אקדוחו וירה במצח הבחור ובעם בגופו". ממקומות אחרים בר"ח זה מתברר שהגרצה היה בן 16.

25. גולד בשנת 1894 בלאבישין (מחוז פוזנא), משסן. בשנות העשרים היה ממנהיגי תנועת הנוער הציונית "בלאווייס". מ־1933 ואילך יו"ר ההסתדרות הציונית בברלין (BZV) ובסוף שנות השלושים ועד עלייתה ארצה (במארס 1939) — יו"ר ההסתדרות הציונית בגרמניה (ZVD) האחרון שכהן במשרה זו. בארץ היה אבי-בית-הדין המשמעותי של עובדי המדינה ומרצה בבית"ס הגבוה למינהל, עד לפרישתו לגימלאות. חבר הכנסת התמישית.

26. הכוונה למעצר שנתכנה Schulungslager, בתוך Schulungslager כביכול (ובאמת בתוך מחנות-ההסגר הכלליים). מעצר זה הונהג לגבי מהגרים יהודים שתורו לגרמניה — ולוא לשם ביקור בלבד! — מאביב 1935 ואילך. הזכרתו המוקדמת ביותר של מעצר זה, הידועה לנו, נמצאת במברק מאת וולף, הקונסול הכללי של גרמניה בירושלים, אל משרד-החוץ הגרמני, מיום 22 ביוני 1935: הוא מזכיר שם הוראת ראש משטרת ברלין מיום 16 באפריל 1935 (הסימן: Stapo & Emigr. H 40/35), שלפיה יש לעצור יהודים מהגרים המבקרים בגרמניה. כבר כשבוע ימים אחרי-כן כתב בענין זה Das Schwarze Korps, בטאונו של האס"א (בגליונו מיום 24 באפריל 1935), והזכיר ש"כל המהגרים החוזרים לגרמניה... יועברו תחילה למחנה-הסגר, ובו ילמדו אותם לדעת, שעתה גשתנו כמה דברים בגרמניה!" (עפ"י Dokumentensammlung [מבוא, הערה 35], עמ' 96). דוגמאות לאנשים שנעצרו לפי ההוראה הזכרת והוראות כיוצא בה, ניתן למצוא ביומנו של השגריר דוד (מבוא, הע' 19), עמ' 331, בתאריך 26 במארס 1936; ברשימתו של הס, מפקד אושוויץ, על הימלר, ע' הקומנדנט מאושוויץ מעיר, (תל-אביב), תשכ"ה, עמ' 179. ע' גם דברי Hans

- Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte Buchheim בקובץ
[כרך א], מינכן 1958, עמ' 310—311, ויש להוסיף לדבריו את הדברים הנזכרים.
27. (ממל, 1899—1952, ירושלים); ע' עליו Die Juden in Zwi Asaria (ed.)
Köln, קלן תשי"ט, עמ' 253—254; Adass, Alexander Cariebach
Yeshurun of Cologne, בלפאס, 1964, בייחוד עמ' 121—129, 145—155.
28. גולד 1887, עלה ארצה בשנת 1924; מ־1929 בגרמניה לשם השתלמות, ונתעכב
בה בשל מאורעות הזמן. מ־1940 ועד לפרישתו לגימלאות, ב־1956, שימש מנהל
בית-הילדים והנוער "אהבה" שבקרית ביאליק, הש' קובץ מאמריו "חינוך
ומסורת", חיפה תשכ"ו, ובייחוד בפרק השני בו: "מעון החינוך הכפרי היהודי
בהרלינגן ליד אולם".
29. סמינר זה למורים יהודים נוסד על-ידי "איגוד הקהילות היהודיות של פרוסיה"
באביב 1934. הלימודים בו נמשכו שלוש שנים. מאביב 1936 תוכר המוסד על-ידי
שלטונות פרוסיה ונערכו בו בחינות ממשלתיות. בשנת-הלימודים 1935/36 היה
מספר הלומדים בו 58 (מהם 31 תלמידים ו־27 תלמידות). ע' על המוסד בדו"ח
Tätigkeitsbericht des Preuss. Landesverbandes jüd. Gemein-
den, ברלין [1936], עמ' 45—47.
30. גולד 1902 בפראנקפורט ע"ג מיין. היה חבר-מחקר ב"אקדמיה למדעי היהדות"
בברלין, בתחום הפילוסופיה העברית. בשנים 1934—1938 מנהל ביהמ"ד למורים
(ע' ההערה הקודמת) והמונה הפדגוגי במחלקה לבתי-ספר של קהילת ברלין.
משנת 1939 בארה"ב, ומשנת 1962 פרופיסור ועוזר לגשיא Hebrew Union
College — Jewish Institute of Religion.

1. כיום : תמר ברגר, תושבת חיפה.
2. לא היה לנגד עינינו המכתב גופו, אך פרטי תכנו אושרו עליידי הכותבת (בשיחה עם כותב השורות האלה). אף היא הוסיפה והטבירה שנתנה את המכתב, ללא מעספה, בידי איש אֶסֶס, ולא ידעה עד אחרי המלחמה אם אמנם הגיע המכתב לתעורתו.
3. השם חסר בהעתק שלפנינו.
4. בזכות ידיעתה לחלל בחליל צורפה הכותבת לתזמורת המחנה. אמנם נערכו "סלקציות" גם בין חברי התזמורת כפעם בפעם, אך הנאי החיים היו נוחים לחברי התזמורת מלאסירים פשוטים, ולכן גדולים היו סיכוייהם לעבור את ה"סלקציות" בשלום. ע' על צמיחת התזמורת ועל תפקידיה *Danuta Czech*, *2 Hefte von Auschwitz* (1959), עמ' 98 (לפי האריך 6.1.1941, יום שהתחילו הנגנים הראשונים לנגן ביחד); תנאי החיים מתוארים בדבריו זכרו-נותיו של שמעון לאקס (שהיה עצמו חבר התזמורת) בקובץ *Auschwitz / Zeugnisse und Berichte* בעריכת *H. G. Adler* ואחרים, פראנקפורט ע"נ מיינ 1962, עמ' 223—232.
5. כלומר, גם הם נהרגו.

1. המשלוח ("טראנספורט") יצא ב־18 באוקטובר 1941 ונשלח לגיטו לודז' ("ליצמאנשטאט"). הוגלו בו 1013 (לפי *Sellenthin* [פרק א, הערה 4], עמ' 85) או 1082 איש (לפי ישעיה טרונק, *לדזושער געטט*, ניו־יורק, 1962, עמ' 432).
2. בית־כנסת זה (*Levetzowstrasse*), בצפון־מערבה של ברלין, שנבנה בשנת 1914, היה מבתי־הכנסת הליבראליים של קהילת ברלין. היו בו 2100 מקומות. (תמונתו בספרו של *Sellenthin*, עמ' 56). על השימוש בו בתור "החנת איסוף" להכנת הגליות, ע' גם *Die letzten Tage des deutschen Judentums*, תל־אביב 1943, עמ' 36; *Edith Hirschfeld*, בקובץ *Den Unvergessenen*, היידלברג 1952, עמ' 12; *Signund Weltlinger*, *Du es schon vergessen?* ברלין, 1954, עמ' 24—25.
3. ה"טראנספורטים למזרח" שנשלחו מכל ערי גרמניה, כללו בדרך־כלל כ־1000 איש כל אחד. אמנם כפרטים אתה מוצא הבדלים, הן כלפי מעלה הן כלפי מטה. המשלוחים מברלין נרשמו בספרו של *Sellenthin*, עמ' 85 ("למזרח") ועמ' 84—85 (לטרזיינשטאט; אלה של כמאה איש היו כלי־אחד, ברובם הגדול).
4. בשבת, ה־27 בפברואר 1943, נערך מצוד גדול על יהודי ברלין, שתכליתו היתה לעשות את בירת הרייך "פנויה מיהודים" ("judenrein"), ע' ביומנו של גבלס, *The Goebbels Diaries*, *Louis P. Lochner* (ed.), ניו־יורק 1948, עמ' 261 (במהרר' הגרמנית, ציריך 1948, עמ' 237—238). מבצע זה נחמנה בשם "מבצע בית־חרושת" ("Fabrikaktion"), משום שנעצרו בו גם אלה, שער או נפטרו מן ההגליות בשל עבודתם (עבודת־כפיה) בבתי־חרושת, למען המאמץ המלחמתי של גרמניה. בדומה ל"אקציות" רבות אחרות, גם ב"אקציה" זו היו שידעו עליה מראש והספיקו להזהיר אחרים מפניה. ע' עורא בן־גרשום (מבוא, הע' 52), "הצופה", 19.1.1945, עמ' 6. עדויות עליה ע', לדוגמה, בספרו של *Sellenthin* (פרק א', הע' 4), עמ' 90; בספרו של *H. G. Adler*, *Theresienstadt*, מהד' ב', סיבינגן, עמ' 784—785; בספרו של *M.*

Riesener, Das Licht verlöschte nicht, ברלין (מורח) 1960, עמ' 20-21; בספרו של Gerhard Schoenberger, Wir haben es gesehen, האמבורג, 1962, עמ' 309-312, 317; בספרו של גרוסמאן (מבוא, הע' 60), עמ' 47-48, 62-63; במאמרו של ק"י באל-כדורי (מבוא, הע' 59), עמ' 217 ואילך. תיעוד נאצי על מיבצע זה ע' רובס קמפנר, "המקצוע: השמדה", ירושלים ותל-אביב תשכ"ד, עמ' 100-102; Wolfgang Scheffler, Judenverfolgung im Dritten Reich, פראנקפורט 1961, עמ' 175-179. אמנם הודיעה מינהלת המחנות של ה־אס־אס פעמיים למפקדת מחנה אושוויץ, שעליה לשמור על כושר־עבודתם של באי טראנספורטים אלה — ע' באוסף התעודות של N. Blumental, Obozy, Dokumenty i materialy, I: Lódź, 1946, עמ' 100, 117 — אך בכ"ו הומחו רובם בתא־הגזאים סמוך לבואם, הש' בלוח המאורעות של המחנה שחיברה Danuta Czech, Hefte von Auschwitz, חוב' 4 (1961), לפי הארכיום אלה: 2.3. (פעמיים), 3.3. (פעמיים), 6.3. (לפי התעודה אצל בלומנטל, עמ' 110 = Scheffler עמ' 175, צ"ל: 5.3.), 7.3., 13.3. בכל הטראנספורטים האלה (עד סוף חודש מארס) הובאו לאושוויץ כ־8,000 איש, ולא 15,000, כפי מה שהודיעה מינהלת המחנות של ה־אס־אס (שם, 3.3.) — ע' המספרים אצל Sellenthin עמ' 85 ואצל באל-כדורי, עמ' 222-223.

5. בית־החולים של קהילת ברלין היה בצפון העיר (Iranische Strasse) והיו בו 300 מיסות. מנהלו של בית־החולים מודרני זה (נבנה בסמוך לפני מלחמת־העולם הראשונה) היה המרופ' הרמאן שטראוס (1868-1944), רופא נודע למחלות פנימיות ופרופסור באוניברסיטת ברלין עד לשלטון הנאצים. ב־1942 הוגלה לסרניינשטאט, צורף שם ל"מועצת הזקנים" וניהל את הוועדה המדעית של מחלקת הבריאות. מת שם חדשים מספר לפני השחרור. מיוני 1943 ועד לתבוסת גרמניה שימש בנין בית־החולים גם משרד לשריד "האיגוד הארצי של יהודי גרמניה", גם תחנת־איסוף ליהודים לפני הגלייתם, גם תחנה וכלא למשטרה וגם משרד ליגיסטאציה. ע' Riesener (למעלה, הערה 4), עמ' 25-26; באל-כדורי (מבוא, הע' 59), עמ' 235 ואילך.

6. Aufsichtsbehörde — בשם זה נקראה המחלקה (רפראס) לעניני יהודים ב"משרד הראשי של הרייך לבטחון" במגעת עם היהודים ומוסדותיהם. הבסיס ה"חוקי" לסמכות־הפיקוח הזאת היה נעוץ בעובדת השילוב של משרד זה במיניסטריון־הפנים של הרייך. ה"הוראה העשירית לחוק אחרות הרייך" מיום 4 ביולי 1939, שנוסח בה מבנה איגוד הכפיה של יהודי גרמניה (ה"איגוד

הארצי" — Reichsvereinigung), קבעה בסעיף 4, ש"האיגוד הארצי נתון לפיקוח מיניסטריון־הפנים של הרייך". בזאת ניתן למחלקה לעניני היהודים — שאייכמאן עמד בראשה, כידוע — הבסיס להוציא את הסיפול ביהודים מידי רשויות אחרות — ממלכתיות, מקומיות, מפלגתיות — במידה גדלה והולכת, אף כי לא לגמרי. סמכות מחלקתו של אייכמאן היתה איפוא לא של פיקוח בלבד, אלא גם של הסלח גזירות בכל תחומי־החיים ושל ביצוען — ומבחינה זו השם Aufsichtsbehörde אינו מגלה אלא ספה אחד.

7. הודאה זו פורסמה לגבי ברלין ב־4 ביולי, 1940, ע' Blau, מס' 282. הסקסס של ההוראה ע' Kennzeichen J, H. Eschwege (ed.), ברלין (מורח) 1966, עמ' 126 (מקצתו לפני כן אצל Riesener, [למעלה, הערה 4], עמ' 32). הפנין נודע בעולם עוד בשעת הנהגתו, ע' ברשימות־העדות של Max Contemporary Jewish Record, Life in Wartime, Nussbaum Germany, Die letzten Tage... (1940), עמ' 580, ושל מחברת אלמונית Max Contemporary Jewish Record, Life in Wartime, Nussbaum Germany, Die letzten Tage... (1940), עמ' 580, ושל מחברת אלמונית (לעיל, הע' 2), עמ' 21, ושם גם פרטים שלא מצאנו במקומות אחרים: בכל חנות נקבעה כרוז: "קניה של יהודים ובשבילים בין השעות 16 ו־17 בלבד"; בשבת נאסרה הקניה לגמרי; בבית־מקתח הותרה הקניה בין השעות 9 ל־10 בלבד. — הנהגת שעה אחת לקניות ליהודים בכל התנויות היתה בה משום שינוי הכוונה והגזירה הראשונה, שלפיה הוגבלו היהודים לתנויות מיוחדות להם. שיטה זו עוררה התמררות בקרב התנוונים ה"מיוהדים", שראו את עצמם מקופחים בהיותם "מתחייבים" למכור ליהודים, ע' החוזר הסודי של בורמאן מיום 30 באוקטובר 1939, אצל Scheffler (למעלה, הערה 4), עמ' 142-143; בתחור זה ניתנה ההגחיה לקבוע ליהודים שעות־קניה מוגבלות. וע' גם התיעוד אצל זואר (מבוא, הפ' 27), כרך ב', עמ' 178-179; אף־על־פי־כן לא בוסלה השיטה הראשונה בכל מקום. וכך עמדה בעינה, לדוגמה, בעיר שטוטגארט. ע' צלצר (מבוא, הע' 19), עמ' 222-223; וכן בהאמבורג, ע' Mein, Leo Lippmann Leben... האמבורג 1964, עמ' 696; וכן פראנקפורט, ע' אַנדרנאכט וטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 444-445.

8. החובה לנשיאת טלאי צהוב בצורת מגן־דוד פורסמה ב"צו המשטרה בדבר סימון היהודים" מיום 1 בספטמבר 1941 ונהגה מיום 19 בו (שהחל להיות בו ראש־הסנה בשנה ההיא!) ע' Blau, מס' 329. ההוראות בדבר פרטי התפירה כלולות ב"הנחיות" לצו הנזכר שפורסמו ב־10 באוקטובר 1941, סעיף 1, ע' הסקסס אצל Blau, מס' 339, (ההנחיות כבר נשלחו ב־15 בספטמבר ממשרדו של אייכמאן אל משרדי המשטרה והשלטון, ע' התעודה [ירושלים] ת-209; אנדר-

- נאכט ושטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 435; זאוּאָר (מבוא, הע' 27), כרך ב, עמ' 207).
9. בדיקות כאלה נזכרו גם בחוברת Die letzten Tage (למעלה, הערה 2). עמ' 7-8 (אנשים שנמצאו מחוץ לדירותיהם, נאסרו והובאו למחנות), וגם ב"הבוקר" מיום 22.12.1941, עמ' A, ברשימה "שתי נשים מספרות", מפי צעירות ארצישראליות ששבו בעת היא מגרמניה. עוצר-הלילה הוטל בפרוץ המלחמה, בחודש ספטמבר 1939, ע' התור הנזכר של בורמאן, אצל Scheffler עמ' 142; בראשית מאי 1940 הוסדר העוצר דרך קבע לקיץ ולחורף (מ' באוקטובר עד 31 במארס — בשעות 20 עד 6, ומ' באפריל עד 30 בספטמבר — בשעות 21 עד 5) בתור שבתחיתת היידישן, ע' אנדרנאכט ושטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 433. גזירה זו היה אסור לפרסמה בעיתונות או בכרזות, ע' שם: Die letzten Tage... (למעלה, הערה 2), עמ' 7. [ראשית גזירת זו העוצר: Blau, מס' 251, רושם בספטמבר 1939 — אך ללא כל אסמכתא; ליפמאן (למעלה, הערה 7), עמ' 694, נוקב "אמצע ספטמבר", ומועד זה מתאשר מן התעודה המוכרת אצל Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews, שיקאגו 1961, עמ' 116 והע' 43. אמנם טעה ליפמאן, כנראה, בייחסו לתקופה מוקדמת זו את שינויי שעות העוצר לפי עונות השנה].
10. דבר זה הניחו יהודי גרמניה בעת היא כדבר המובן מאליו, ועל-כן חרדו בשעת שנראה להם שהרב לא נצד את לשונו דיי-הצורך בשעת דרשתו. הרב הדר' אמיל כהן (Cohn), רב בברלין-גרונאלד, נאסר שלוש פעמים בשל "הסתה כנגד הממשלה", ואחר שחרורו השלישי הצליח להימלט מגרמניה; ע' Hans Tramer, Bernhard und Emil Cohn LBI Bull., שנה 8 (1965), עמ' 344. הרב הדר' יעקב הופמאן בפראנקפורט ע"ג מיין (שניסלה ממנו הנתינות הגרמנית והוא חזר ורכש את האזרחות ההונגרית) הואשם בשנת 1937 באותה האשמה, נאסר וגורש מגרמניה; ע' אנדרנאכט ושטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 251-252, 255. Riesenburger (למעלה, הערה 4), עמ' 14-15, טען שלא חת מנוכחות פקידי גיססאפו בשעות דרשותיו, ופיו דיבר מה שחשה נפשו העמוסה — בלא שאירע לו דבר (בשנת 1942?).
11. בשנים הראשונות למלחמה לא קפחו היהודים אלא בגודל המנות שנמכרו בקיצוב. בדבר איסור מכידה של סוגי מוון יודע מראשית ימי המלחמה רק על צו של מיניסטר התזונה והחקלאות מיום 2 בדצמבר 1939, שאסר בו מכירת כל מוצרי שוקולדה ועוגת-תה ליהודים. ע' זאוּאָר (מבוא, הע' 27), כרך ב, עמ' 189. מאמצע שנת 1942 לא ניתנו ליהודים עוד תלושים לקניית ביצים (ע' Blau

- מס' 393; תאריך הצו: 22.6.1942), ומיום 19 באוקטובר 1942 ואילך נשללו מהם מזונות הרבה (כגון בשר ומוצרי בשר, חיטה ומוצריה, חלב), באופן שתזונתם יורדת מתחת למינימום הנדרש, לא בקאלוריות בלבד אלא גם בוויטאמינים. (צו זה של מיניסטר התזונה והחקלאות, שהוצא ב"18 בספטמבר 1942, הוגש שלוש פעמים במשפטי גירנברג, וסימולו NG-452, PS-3243, PS-1347. הצו גרפס פעמים הרבה, ובאחרונה: אנדרנאכט ושטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 453-455; זאוּאָר (מבוא, הע' 27), כרך ב, עמ' 225-229. תיאור ציורי של מצב התזונה ע' Die letzten Tage (למעלה, הערה 2), עמ' 21-25.
12. עיץ עליו במבוא, הע' 43.
13. אין ספק שזה התפקיד שהועידו השלטונות ל"איגוד הארצי" כמו לכל "יודנראט", אך כמו-כן אין ספק שלא הגביל ה"איגוד הארצי" את עצמו לתפקיד של מעביר-פקודות, אלא ניסה לקיים תיים יהודיים, ואף היו בעובריו אנשים שהיו מוכנים לעשות כפעם בפעם מעשים שהיו אסורים מסעם השלטונות. והרי גם החסות שפרשו אנשי ה"איגוד" על פעולות ה"תלוץ" בראשית שנות הארבעים, כפי מה שתואר בספר זה ובמקורות אחרים, חרגה מן המסגרת שהתוותה ה"רשות המפקחת", והיו פעולות אלה פעמים הרבה בבחינה "ליגאליות-למחצה" (לפי מינות הזמן).
14. הכוונה לשנים 1941-1943, שכן ב"10 ביוני 1943 נסגרו משרדי ה"איגוד הארצי" והופקע רכישו, ע' Fabian (מבוא, הערה 43), עמ' 92. — באל-כדורי (מבוא, הע' 59) עמ' 236, מתפלפל בענין זה ואינו מוכן לקבל את הדעה שאמנם פורק ה"איגוד הארצי", אף שהוא עצמו מדבר ב"איגוד הארצי החדש" (שם 237, 238) ויודע שלא היה זה המשך אורגאני לפעולה הקודמת. נעלמו ממנו עדויות רשמיות מפורשות, כגון זו שבחזור של מיניסטר הפנים של וירטמברג מיום 30 ביוני 1943, ובו מדובר ב"איגוד הארצי" ש"בוטל, בתוקף מיום 10 ביוני 1943" וב"פירוק ה"איגוד הארצי", ע' זאוּאָר (מבוא, הע' 27), כרך ב, עמ' 357; וכגון זו הנמצאת ברו"ח של איש גיססאפו בפראנקפורט ע"ג מיין, מיום 15 ביולי 1943, והמוכיר אנב דרכו את "פירוק האיגוד הארצי של יהודי גרמניה (ישו)" ואת "האיגוד הארצי של יהודי גרמניה (חדש)", ע' אנדרנאכט ושטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 504.
15. הרגיססאפו התחיל להדיח מאנשי הצמרת של ה"איגוד הארצי" עוד לפני תקופת ההגליית: הדר' זליגון נאסר בדצמבר 1940 והובא למחנה זאכסהאוזן (מת שם ב"1942); הדר' הירש נאסר באביב 1941 והובא למחנה מאוסהאוזן (ונהרג שם בסמוך לכך). בתקופת ההגליית נפגעה צמרת ה"איגוד הארצי" מחודש יוני

- ואילך ; ב"2 בו הוגלה היינריך שסאל לטרוינישטאס (מת שם באותה השנה) ; כעשרה ימים אחר-כך הוגלו ארבעה ראשי מחלקות ל"מזרח" (למינסק ?) ע' Fabian (מבוא, הערה 43), עמ' 93.
16. בחייהספר היהודיים בכל גרמניה (לרבות אוסטריה) נסגרו ב"30 ביוני 1942, לפי צו-ששלחה מחלקתו של אייכמאן ב"20 ביוני לכל השלסונות ול"איגוד הארצי" ע' העתק הצו אצל זאואר (מבוא, הע' 27), כרך א', עמ' 346 ; העתק החומר של ה"איגוד הארצי" אל הקהילות בדבר הוצאתו לפועל של צו זה ניתן בהצלום ב"יד ושם" קובץ ג' (תשי"ט), מול עמ' 161.
17. רשימה של מקומות ההכשרה ושל מעונות צורפה בדף נפרד להוברת Vor der Berufswahl שהוציאה לאור ה"נציגות הארצית" עם גורמים אחרים, ברלין 1938. ברשימה זו גם נתונים על התשתיכות התנועתית של "קיבוצי ההכשרה".
18. Hannah Karminsky (1897—1942), במשך שנים רבות יו"ר איגוד הנשים היהודיות בגרמניה, ע' עליה Bewährung (פרק א', הערה 2), עמ' 89—93 (ושם, מול עמוד 96, תמונתה); LBI YB II (1957), עמ' 309—314.
19. Conrad Cohn (1901—1942), ע' עליו Bewährung עמ' 36—37 (ותמונתו שם, מול עמ' 33) ; Fabian (מבוא, הערה 43), עמ' 91, הע' 21.
20. Paula Ffirst (1896—1942), ע' עליה Bewährung, עמ' 57—58 (ותמונתה שם, מול עמ' 65).
21. ע' עליו מבוא, הע' 61.
22. Paul Eppstein (1901—1944), אחד האנשים מתקופה זו שדמותו שנויה במחלוקת קשה. מראשי ה"נציגות הארצית" וה"איגוד הארצי". ב"26 ביאנואר 1943 הוגלה לטרוינישטאס ונתמנה שם ל"זקן היהודים". נאסר לפתע ב"27 בספטמבר 1944 ונהרג בו ביום. ע' עליו Bewährung, עמ' 42—44 (ושם, מול עמ' 48, תמונתו) ; הספרות הקודמת עליו נזכרת בדובה בספרו של אדלר (לעיל, הערה 4). אדלר דן בו במקומות הרבה בספרו, ע' ביחוד עמ' 116—117, 191—192, 728—729, 740—741, 746, 812—814 ; ובספרו השני על טרוינישטאס (ספר תעודות) Die verheimlichte Wahrheit, סיבובגן 1958, ביחוד עמ' 315—316. — על אלה נדאה להוסיף את הדברים שכתבו עליו : אחד (הרברים) גרובאלר ברשימת-יעדותו (מבוא, הע' 42) עמ' 3—4 ; ראובן גולן ברשימת-יעדותו (ארכיון יו"ש, 01/204, גם היא משנת 1958), עמ' 6 — שניהם על תקופת ברלין. על תקופת טרוינישטאס כתב עליו בבקורתיות הריפה — אף כי בלא הזכרת שמו — הפסיכולוג Emil Utitz בספרו Psychologie des Lebens im Konzentrationslager Theresienstadt, וינה 1948, עמ' 69—68.

23. קהילת ברלין, שהיו בה בפרוס שלטון הנאצים כשליש מיהודי גרמניה, כנראה, חסרה עד היום היסטוריה ראויה לשמה. על התפתחותה עד יסוד הקיסרות הגרמנית כתב לודוויג גייגר, Geschichte der Juden in Berlin, ב' כרכים, ברלין 1871. על התקופה מאו ועד חורבן הקהילה בימי הנאצים — ובה פריחתו העיקרית של היישוב היהודי בברלין — לא נכתב חיבור כולל. גם על קורות הקהילה ומעמדה בימי הנאצים נכתב אך מעט, יחסית ; ע' לפי שעה Walter Breslauer בתוך Festschrift... Leo Baeck... (מבוא, הערה 43), עמ' 43—49 ; Die letzten Tage... (לעיל, הערה 2) ; באל-כדורי (מבוא, הע' 59), עמ' 215—249 ; גם Sellenthin (פרק א', הערה 4) וגם ספרונו של Riesenburger (לעיל, הערה 4).
24. לפי ברונז בלאו (מבוא אצל Fabian [מבוא, הערה 43], עמ' 91) היו בברלין ב"1 באוקטובר 1941, כלומר כשבועיים וחצי לפני התחלת ההגלות משם, 72,872 יהודים. יש לזכור שאלה היו יהודים "במשמעות חוקי גירונברג" כלומר נכללו במספר זה גם אנשים שכבר נולדו בתור נוצרים, גם מומרים וגם אנשים שפרשו מן היהדות.
25. כידוע לא הוקמו בגרמניה (ולא בארצות שממערב לה) גיטאות, אך הופקעה מן היהודים תחולת החוק להגנת הדייר והם הוצאו מדירותיהם ורוכזו בדירות מיוחדות ובמקצת הערים גם בבתים מיוחדים. ראשית התכנית הזאת ניתן למצאה בפרוסקול הדוע של ישיבת המיניסטרים ופקידים בכירים, בראשותו של גרינג, ביום 12 בנובמבר 1938. פרוסקול זה הוגש במשפט פושעי-המלחמה הראשיים וסימולו PS—1816 ; נדפס IMT, כרך 28, עמ' 499 ואילך. הענין הנדון נמצא בחלק האחרון של הפרוסקול, והתוצאה נוסחה ב"חוק בדבר ענייני שכירות של היהודים", מיום 30 באפריל 1939, ע' Blau מס' 234 (ושם גם הטקסט). בסע' 4, נאמר ש"יהודי — בעל-בית או שוכר — חייב לקבל יהודים בתור שוכרים או שוכרי-משנה, לפי דרישת הרשות המקומית". על מצב המגורים בברלין ע' Die letzten Tage... (לעיל, הערה 2), עמ' 15 ; Sellenthin (פרק א', הערה 4) עמ' 86. המדיניות שם לא השלימה עוד את ריכוז היהודים ב"Judenhäuser מיוחדים, כשם שנעשה הדבר בערים אחרות, כגון בהאמבורג או בדרוזן. עדויות על המצב בשתי ערים אלה מלוקטות עכשיו בספרו של אַשוונג (לעיל, הערה 7), עמ' 160—161.
26. הוראה זו של מיניסטרי-הכלכלה של הרייך, יצאה ב"23 ביאנואר 1940 (ונתפר-סמה בעיתון היהודי ה"ישמי" בתחילת פברואר, ע' Blau, מס' 269). נוסחה נדפס לא מכבר במלואו, ע' זאואר (מבוא, הערה 27), כרך ב', עמ' 190—191, שם,

- כרך א', עמ' 307—310, ניתן לראות דוגמה לדרך שביקש "איגוד הארצי" (המרוכז שם במשרד המחוזי של באדן) להתגבר על גזירה זו.
27. על דבר זה מעיר, לדוגמה גם Weltlinger (לעיל, הערה 2), עמ' 22.
28. רליקה זו היתה פרי הצהה שנעשתה בידי קבוצת מחתרת של יהודים צעירים קומוניסטיים, בהנהגתו של הרברט באום. על "קבוצת באום" נכתב בייחוד בשנים האחרונות, הש' אליהו מעוז, "ילקוט מורשת" ג' (תשכ"ה), עמ' 79—88 (ושם גם נזכרה ספרות קודמת); ב' מארק, בלעסער פאר געשיכטע, שנה י"ד (1961), עמ' 27 ואילך; Margot Pikarski Die Rolle der Parteiorganisation; der KPD in der Herbert-Baum-Gruppe, עבודת-דיפלומה באוניברסיטת לייפציג, 1964, (נמצאת — בכתב-מכונה — בספרייה האוניברסיטית של Lucien Steinberg במאמרו על חלקם של היהודים במרי בגרמניה, בקובץ Stand und Problematik der Erforschung des Widerstandes... (בשכפול), באדיגורסברג, 1965, עמ' 113—143.
29. Riesenburger (לעיל, הערה 4), עמ' 48—49, נהרגו בו ביום 250 איש, ו-250 אחרים נאסרו והובאו למחנה זאכסנהאוזן וניספו. עם Weltlinger (לעיל, הערה 2), עמ' 23, הנוקב גם הוא במספר 200 נורים, טעה במועד הרצח.
30. פעולות תרבות ובידור נערכו עד קיץ 1941 — תוך הגבלות גדולות והולכות — במסגרת "איגוד התרבות". כל הפעולות האלה הופסקו שעה שנאסר קיום "איגוד התרבות" ביום 11 בספטמבר 1941, ע' נוסח הצו בספרו של פרידן (פרק א', הע' 21). על פעולות התרבות מראשית המלחמה ועד לצו ההפסקה ע' שם, עמ' 158—163.
31. למי: Die letzten Tage... (לעיל, הערה 2), עמ' 10—11, נערכה תפילה בציבור בשנת 1941, אך לא בשנת 1942. Riesenburger (לעיל, הערה 4), עמ' 14—15, מספר על "תפילה לעובדים" (Gottesdienst der Werktätigen) בשבתות אחרי-הצהריים, בשנת 1942. אין ספק שיהודים חרדים עוד הקפידו על עריכת מנינים בחשאי, וגם ריינבורגר מעיד על עריכת מנינים בחשאי, ביחוד כהגים, באחד המבנים שבבית-הקברות היהודי שבברלין-וייסנהוף, עד סוף שנת 1944. עזרא בן-גורשום (מבוא, הערה 52) מספר על מנין השאי בימי הפסח 1943, ומעיד שנערכה "תפילה כרת עם קריאת התורה" ("הצופה", 9.2.1945, עמ' 4).
32. ע' עליו גם למעלה (פרק ב'), בין ניירותיו של המחבר נשמר העתק המכתב האחרון שכתב לו ברטולד יעקבסון ערב הגלייתו, מתוך מתנה-האיסוף. וזה לשונו (בתרגום, חוץ מן המלה "חוק" שנכתבה עברית במקור): "רח' לבצו, 18 ביוני 1942. יצחק יקירי! הוגלית באקציה-של-הרבנים. אתה יודע את

- עמדת: אפילו ייספה זה או זה, העם היהודי, קשור באלהיו, יחיה לעד. חוק — שלך ברטולד" (על "אקציה-של-רבנים", כלומר הגליית רבנים מברלין כמרכוז, לא נודע עד עתה ממקור אחר).
33. זכרונו של המחבר הטעה אותו בדבר המוסד שארגן מפעל זה — ואין תימה בכך, שהרי רבו המוסדות הנאציים שעסקו ב"חקר בעיית היהודים" וכד', ע' מ' וויינרייך, היסלעריס פראפעסארן, ניו-יורק 1947, פרקים VIII—XII. המפעל בברלין אורגן על-ידי מחלקה VII (מחלקת החקר) של ה"משרד הראשי לבטחון של הרייך" (RSHA). ראש הצוות היהודי היה הר' ארנסט גרומאך, והוא גם העלה על הכתב את הפרשה הזאת ברו"ח (שעדיין לא פורסם). עיקרי הדברים ידועים לנו ממאמרו של יהושע ססאר, Jewish Social Studies 12 (1950), עמ' 45—47.
34. "Meinekestrasse 10" נעשה שם-דבר בתנועה הציונית כולה, מאז 1924, כשנרכש הבית הזה, ע' עליו ליכטהיים (מבוא, הע' 3), עמ' 101, 177.
35. Kurfürstendamm — הרחוב המרכזי בברלין-שארלוטנבורג, ברחוב זה, שרבו בו בתי-שעשועים, בתי-קפה ובתי-גלידה, היה מרכז לחיי-חברה של יהודים בני המעמד הבינוני. ריכוז זה היה לצנינים בעיני הנאצים, והם עוררו מהומות שם שגבלו בפרעות, בכמה הודמנויות, ואלה המהומות הידועות ביותר: ההתנפלויות ב-13 באוקטובר 1930 (יום פתיחת הרייכסטאג, שהיו בו הנאצים הסיעה השנייה בגודלה), ע' לדוגמה, F. A. Krammacker — A. Wucher, Die Weimarer Republik מינכן 1965, עמ' 307 (תמונה: 308); Die Auflösung der Weimarer Republik, מהר' ג. פלינגן 1960, עמ' 376, 377, הע' 46; והדיהן בעתונות העברית ("הארץ") 15, 16 באוקטובר 1930, "דבר" 15 בו — ככולם בעמ' 1; ההתפרעויות שם שנכרכו בהפגנות כנגד הסרס "במערב אין כל חדש", שדרשו הנאצים את איסורו (והצליחו בדרישתם), ע' "הארץ" 11, 12 בדצמבר 1930 בעמ' 1 וע' התמונות בספרם של Krammacker—Wucher, עמ' 309. בליל ב' ראש-השנה, תרצ"ב — 12 בספטמבר 1931, התנפלו יחידות של "פלוגות הסער" על יוצאי בית-הכנסת Fasanenstrasse, שמילאו את רח' קורפירסטנדאם הסמוך, וצל כל מי שנראה להם שיהודי הוא. המשטרה אסרה רבים מן הפורעים והעמידתם למשפט, ובראשם את מפקד-המחוז של אס"א, הרון הלדורף (נתמנה ב-1933 לראש משטרת פוטסדאם, ב-1935 — לראש משכרת ברלין, וב-1944 הוצא להורג בשל השתתפותו בקשר שקשרו על המטר). "משפט פרעות קורפירסטנדאם" היה לאחת השערוריות המשפטיות ברפובליקה של ויימאר. על הפרעות ע' 1932

- Entscheidungsjahr (מבוא, הע' 2), עמ' 302 הע' 37, עמ' 478—479 ;
 "הארץ" בין 14 ל-27 בספטמבר 1931, עפ"ר בעמ' 1. על המשפט ע' Eike von
 Repkow [= Robert M. W. Kempner], Justizdämmerung, ברלין
 1932 (הדפסת צילום: [פראנקפורט ע"נ מיין] 1963), עמ' 32—33, 45, 54—57,
 66—67; Politische Justiz, Heinrich & Elisabeth Hannover, 1933—
 1918, פראנקפורט ע"נ מיין 1966, עמ' 283—290. — ביולי 1935 שוב התגלו
 יחידות אס"א על יהודים בקורפירסטנדאם, בתואנה שהיו מצדם הפרעות בשעת
 הקרנתו של סרט שוודי בעל מגמה אנטישמית, באחד מבתי-הקולנוע שברחוב
 זה. על פרעות אלה ע' The Yellow Spot, לונדון, 1936, עמ' 58—62 ;
 Six years of Hitler, G. Warburg, לונדון 1939, עמ' 232 ואילך ;
 The British press and Jews under Nazi rule, Andrew Sharf,
 לונדון 1964, עמ' 47—49. להרי הפרעות בעתונות העברית ע' "הארץ" 14—21
 ביולי 1935, "דבר" יום 17 בו, עפ"ר בעמ' 1. — עוד יש להזכיר, שבימי
 המלחמה נאסרה על היהודים ההליכה ברחוב זה, ע' דבריו של עזרא בן-גרשום
 ברשימת-עדותו (מבוא, הע' 52) : "אתמול [המדובר בתחילת שנת 1943] תפסו
 יהודי... הוא לא ידע שליהודים אסורה הכניסה לרחוב קורפירסטנדאם והלך שם
 לטייל להנאתו", "הצופה", 2.2.1945, עמ' 5.
 36. עדיין אין בידנו תיאור מסכם של עליה ב' מגרמניה (ומאוסטריה) בימי מלחמת-
 העולם השנייה. ע', לפי שעה, ספר המעפילים, בעריכת משה כסוק, ירושלים,
 תש"ז, עמ' 221 ואילך (עמ' 212—216 על האניה "הילדה" ; 223—227 על פרשת
 קלאדובו ; 227—233 על האנייה "פנצ'ו" ; 234—260, 268 על האנייה "פסריה") ;
 בדכה חבס, פורצי השערים, תל-אביב, תשי"ז, פרקים כ"א עד כ"ה (וביחד עמ'
 235—245, 257—259) ; בן-צבי קאלישר, בדרך לארץ-ישראל, תל-אביב תש"ה
 (על "פנצ'ו"). הגב' רחה פרייאר פעלה באופן נפרד מן המוסדות היהודיים
 הרשמיים והצליחה בפעולתה באופן חלקי, ע' "ישרש" (פרק א', הערה 2), עמ'
 63—70. ועוד ע' העדויות שבארכיון ירושם ; 01/220 (פרוטוקול מס' 3 של
 החוג לעיון של ציונים יוצאי גרמניה), 01/221 (אפרים פראנק), 01/241 (אהוד
 גרובאלד).
 37. Jüdische Jugendhilfe, ע' על מוסד זה רחה-פרייאר (פרק א', הערה 2) ;
 דר' ו' [שלמה] גרוס ב"ספר עליית הנוער", ירושלים תש"א, עמ' 83 ואילך.
 38. ע' לעיל הע' 16.
 39. ע' מבוא הע' 51.
 40. גזירה זו נחפרסמה ב-19 ביוני 1942 (ע' Blau, מס' 391). על-פיה נאסרה

- החוקת מכשירים חשמליים למיניהם בידי יהודים, וגם אופניים, תקליטים,
 משקפות ועוד.
 41. לגזירה זו לא נודעה לנו, לפי שעה, אסמכתה בכתב.
 42. ע' לעיל הע' 17.
 43. Pankow לא הייתה עוד "פרבר", לדיוקו של הדבר, אלא מאז 1920 נפה בתוך
 ברלין. בשנת 1933 היו בנפת פאנקו כ-140 אלף תושבים ובהם כאלפיים יהודים
 (Sellenthin, [פרק א, הערה 2], עמ' 72).
 44. בית-היתומים ע"ש רייכנהיים נוסד בשנת 1872 בגדתו של מוריץ רייכנהיים
 ונועד לנערים ולנערות בגיל היגוך חובה ; "בית-היתומים השני", בפאנקו,
 נוסד בשנת 1882 ונועד לנערים בלבד. שני המוסדות היו בבעלות הקהילה
 היהודית של ברלין.
 45. גם בזכרונותיה של אורה בורניסקי (מבוא, הע' 52), נזכרת תערוכה זו, בשם
 "עבודה יהודית". היא מוסיפה בדבריה ש"ל'החלוק' היה ביתן מיוחד, ובו תבנית
 נקודות ההכשרה של קיבוציו [בגרמניה] ושורת תצלומים נהררים מן הארץ" —
 שם, עמ' 269.
 46. איסור החניכות פורש ב"הוראה" מיום 31 באוקטובר 1941, (מבוא, הערה 51),
 סע' 13 ; עבודת הכפייה לבני-נוער — שם, סע' 14, כנוכח.

1. פרעות נובמבר 1938 תוארו פעמים הרבה, כידוע, ולא יוזכרו כאן אלא תיאורים מספר מהשנים האחרונות: "הארגונים היהודיים המרכזיים בברלין בימי פרעות נובמבר 1938", ליקט ק"י באל-כדורי, "יד ושם" קובץ ג' (תשי"ט), עמ' 239-259; Pogrom, November 10, 1938, Lionel Kochan; 1957; November 1938, Hermann Graml (כך ז'), Der 9, בון 1957; העדויות שבשני ספרים אלה: Schoenberner (פרק ג, הערה 4), עמ' 47-74; באל-כדורי (פרק א', הע' 17), עמ' 158-205; התעודות שבספריהם של אשונגה (פרק ג, הערה 7), עמ' 97-105, ושל זאאָר (מבוא, הע' 27), כך ב, עמ' 14-58.
2. אמנם השתעשעו היהודים בפירוש זה לאי-הכללת השם "יוסף" ברשימת השמות ה"יהודיים" — ובכל זאת אין פירוש זה נראה. בוודאי יש לבקש את הסיבה האמיתית במקום שנודע לשם זה בנצרות — ומתוך כך גם בעם הגרמני. והרי גם שמות מקראיים אחרים נעדרים מן הרשימה הנזכרת, כגון "אברהם" או "דוד" ע' הרשימה, Blau, מס' 174; הרשימה ראויה לעיון בפני עצמה, ואכמ"ל.
3. הכוונה ל"הוראה השניה לביצוע החוק בדבר שינוי שמות משפחה ושמות פרטיים" מיום 17 באוגוסט 1938, Blau, מס' 173, מחבר "הוראה" זו היה Globke (לפי תצהיר שהגיש עמיתו Lösener לבית-המשפט [האמריקני] בנירנברג, התעודה [נירנברג] NG—1944—A). על הרקע של גזירה זו דיבר גלובקה עצמו בעדותו לפני אותו בית-משפט; ובריו נדפסו בספרו של Dr. Hans Globke, Reinhard — M. Strecker, האמבורג 1961, עמ' 134-135.
4. ענין זה, כלומר הערכת חלקם של מוסדות יהודים בפעולות ההגליות למחנות ולגייטאות, נתון בוויכוח חריף מאז ימי החורבן ועד היום הזה, ואי-אפשר לדון בו כאן, כמוכן. להבנת דברי המקבר יסיק להצביע על עדויות ותעודות מספר הנוגעות לפרשה זו בגרמניה. על ברלין ע' Die letzten Tage... (פרק ג,

- הערה 2), עמ' 35-36, 38; Weltlinger (פרק ג', הערה 2), עמ' 24-25; Die verheimlichte Wahrheit (פרק ג, הע' 22), עמ' 38-40; על קהילות אחרות ע', לדוגמה, אנדרנאכט ושטרלינג (מבוא, הע' 38), עמ' 507-508; זאאָר (מבוא, הע' 27) כך ב', עמ' 275-282, 290-298, 306-307, 313-319, 324-325, 338-342; עזריה (פרק א', הע' 27), עמ' 368-369. 5. על "מבצע" זה עיין גם למעלה, ואין אני צריך לומר, שלא "כל היהודים הנות-רים" נעצרו והוגלו ב"מבצע" ההוא. לאחר סיומו של המבצע הודה גבלס ביומנו בזאת, שעדיין נמצאו יהודים בברלין, ע' Lochner (פרק ג, הע' 4), עמ' 335 (רישום מיום 18 באפריל 1943). בי 30 ביוני 1943 ישבו בברלין עוד 6,840 יהודים (רובם נשואים נישואי-תערובת), ע' באל-כדורי (מבוא, הע' 59), עמ' 247.
6. זכור לטוב בענין זה Werner Scharff (1912-1945), שארגן עזרה כזו, עד ל-10 ביוני 1943, כשירד למחתרת. לאחר מכן עסק בפעולה מדינית בלתי-ליגאלית, נאסר והומח בשלהי המלחמה, במחנה זאכסנהאוזן. ע' עליו אֶדית הירשפלד (פרק ג', הע' 2) עמ' 11-18; קטעים מרשימה זו עכשיו גם אצל Eschwege (פרק ג, הע' 7), עמ' 317-318. (נוסח פאראפראסטי של רשימה זו נחפרסם בידיש בעיתון "פארווערטס", ניו-יורק, 19 באפריל 1957, עמ' 3, 7).
- ד. פאול אפשטיין שימש למעשה המנהל הכללי של ה"איגוד הארצי" אחר רצח אוטו הירש, יולי 1941.

1. על פרעות נובמבר 1938 ע' לעיל עמ' 43.
2. בית-כנסת זה (Fasanenstrasse) נמצא סמוך לרחוב המרכזי של ברלין — שארלוטנבורג, Kurfürstendamm. בית-הכנסת (שהיו בו 1,800 מקומות) נחנך בשנת 1912, אשר לסיפור בדבר נוכחות הקיסר בהנכחת הבית הטעהו זכרונו של המחבר (או של אביו) מעט: בשעת הנכחת בית-הכנסת היה הקיסר מיוצג על-ידי שלישי; הוא עצמו ביקר בו כחדשים אחרי כן, עיין Sellenthin, (פרק א', הערה 4), עמ' 120—122 (חנוכה הבית), 51 (ביקור הקיסר). בפרעות נובמבר 1938 נשרף גם ביכ"נ זה, ע' תיאור שרפתו בספר של Günther Memorial, Weisenborn, מינכן 1948, עמ' 191; תמונת הבניין השרוף ע' Sellenthin עמ' 80; תמונה של ביהמ"כ על תילו ע' שם, עמ' 53, 119, 121). במקומו הוקם בשנים 1957—1959 מרכז קהילתי (Jüdisches Gemeindehaus) של קהילת ברלין המערבית, ע' Sellenthin עמ' 124—130.
3. נמצא מסוף שנות השלושים בבואנוס-איירס, והוא שם פעיל כחיי הציבור של היהודים יוצאי אירופה המרכזית. בשנת 1967 נבחר לנשיא המגבית היהודית המאוחדת בארגנטינה. הוא מייסדו ועורכו של השבועון Semana Israelita (בספרדית ובגרמנית).
4. Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche, אחת הכנסיות הראשיות של ברלין, בראש דה' Kurfürstendamm. הכנסיה נחרסה בהפצצות בעלות-הברית במלחמת-העולם השנייה, ואעפ"י שנבנתה כנסיה חדשה במקומה, החורבה נשמרת כמצבת זכרון.
5. Berufsvorbereitung (ובקיצור: B. V.)
6. Berufsumschichtung
7. Arbeitseinsatz
8. הוגלה באפריל 1943 לאושוויץ; עלה ארצה אחר המלחמה ומשמש מזכיר ביה"ס

- החקלאי "כפר גלים" שליך חיפה, חיבר רשימת-עדות: "הכשרה ומרכזי-הכשרה בשנים 1940—1943" (מבוא, הע' 45).
9. Sonja Okun (מינסק 1899—1944 אושוויץ), שימשה מרכז עבודה ב"החלוץ" אחר רציחת אלפרד זלביגר, אך הוגלתה זמן לא-רב אחר-כך לטרוזיינסטאט (בטראנספורט מס' 82), עם פאול אפשטיין ומשפחתו (26 ביאנואר 1943). גם שם הייתה טעילה בתנועת הנוער החלוצית, ע' טרוזיינסטאט (בעריכת יהודה רוניצ'נקו [ארז]), ת"א תש"ה, עמ' 149. בסתיו 1944, אחר הריגת פאול אפשטיין בסוף ספטמבר, הוגלתה לאושוויץ עם אלמנתו שהיחה ירידתה, ונספתה שם ב-30 באוקטובר. ע' עליה גם אורה בודינסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 276; Bewährung (פרק א', הע' 2), עמ' 193.
10. בידוע, שלא עמדו — במשך זמן רב — היהודים הנשארים על גורלם האמיתי של אחיהם שהוגלו, וכך גם בגרמניה. לגבי הנוער החלוצי שם מעידה על כך אורה בודינסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 272: "חשוב חשבנו... עד הרגע האחרון, עד שהגענו אנו עצמנו אל... אושוויץ [ב-20 באפריל 1943], כי פירושו של הפינוי הוא עבודת-פרך ומחסור חריף, העלולים להפיל חללים בין הנמשות אך מעולם לא העלינו על דעתנו, כי פירושו של הפינוי משתווה כמעט לכליון חרוץ וכיוצא בזה העיד על עצמו גם אהוד גרובאלד, שהוגלה לאושוויץ באותו הטראנספורט: "איכרים או פועלים זרים בשדות, שעברנו על-פניהם [בנסיעה לאושוויץ], נענעו בידים בצווארם לסימן שאנחנו נוסעים למיתה, אך לא האמנו להם" (מבוא, הע' 45), עמ' 5.
11. מזכיר "החלוץ" וראש ה"מכבי הצעיר" בגרמניה עד לעלייתו ארצה. ניספה בסביעת "פאטריה" (ע' בסוף הפרק).
12. בענין מכתבים אלה ע' במבוא, והע' 64 שם.
13. במקור: "Aufbau im Abbau" — הספרות על ליאו בק רחבה מאד, וע' בייחוד Eva G. Reichmann (ed.), Worte des Gedenkens für Leo Baeck, היידלברג 1959.
14. בענין "פאטריה" וסביעתה ע' "ספר המעפילים" (פרק ג, הע' 36), עמ' 234—260, 268.
15. Ludwig Kuttner, שימש בימות המלחמה מרכז קיבוץ ההכשרה של "מכבי הצעיר" שבעיר פאדרבורן, עד להגלייתו לאושוויץ, במאוס 1943. ע' עליו אורה בודינסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 270, 271; לפני הטראנספורט נפרד מהבריו בטלפון במלים (בעברית): "להתראות כארצנו". באושוויץ אסף את חבריו לפעולות משותפות במסיבות ובשיחות, "במרץ עצום" — עד שחלה, הוצא בכוח

מצריף החולים והובל על עגלה לתא-הגאזים.
 16. מפעילי "החלוקץ" ומטנהלי ה"איגוד הארצי" לצפון-מערב גרמניה (בהאמבורג).
 היגלה ב־1942 לסרוויינשטאט וכ־1944 — לאושוויץ; בגמר המלחמה שוחרר
 במחנה דאכאו. כיום פרופסור לפדגוגיה באוניברסיטת פראנקפורט ע"נ מיין.
 17. ילירת פראנקפורט ע"נ מיין, סופרת ועיתונאית. כימי שלטון הנאצים שימשה
 כמשך שנים עורכת השבועון הנודע Israelitisches Familienblatt. הוגלתה
 ל"מזרח", ע' עליה Bewahrung (פרק א', הערה 2), עמ' 177—178 (ותמונתה
 שם, מול עמ' 177).

פרק ז

1. לענין זה ע' "ספר עליית הנוער" (פרק ג', הערה 37); רחה פרייזר (פרק א',
 הערה 2); חנוך רינהולד [רינות], נוער בוגה ביתו, תל-אביב תשי"ג.
2. Sonder-Hachscharah כינוי זה לעליה ב' היה רווח, (ובקיצור: S. H.).
 השווה באל-כדורי, (פרק א', הערה 17), עמ' 240. הכינוי נזכר גם ברשימת-עדותו
 של אהוד גרובאלד, (מבוא, הע' 45), עמ' 2. כינוי אחר לעליה ב', Sonder-
 Transport, נזכר בספר "פורצי השערים" מאת ברכה תבס, ת"א תשי"ז, עמ'
 261. ואפשר שהקיצור S. H. T., שאורה בורינסקי משתמשת בו ברשימת עדותה
 (ארכיון יו"ש 01/174, עמ' 6), אינו אלא צירוף שני הכינויים הנזכרים.
3. טענה זו אינה מוכחת כלל. מספר המועמדים לשליית-הנוער עלה בדרך-כלל על
 מספר מקומות הקליטה בארץ, ולא היה בידי ההורים שבגרמניה להשפיע על
 מצב זה.
4. על בית-ספר זה ע' לעיל, עמ' 13, ולקמן פרק ז'.
5. Hans-Wolfgang Cohn (Ha-Wo); זאב (כך שמו העברי) כהן עבר,
 אחרי פירוק קיבוץ ההכשרה יסן, להכשרה בנויאנורף, ע' עליו גם אורה
 בורינסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 271.
6. רעיה ווייל ניצלה, עלתה ארצה ונצטרפה לקב' מעיין-צבי.
7. אחרי-כן מן העובדים במרכז התנועה החלוצית בברלין, ע' אורה בורינסקי
 (מבוא, הע' 52), עמ' 276. פוזננסקי הוגלה לאושוויץ, ניצל ועלה ארצה.
8. היתה בהכשרה בארגסדורף. בסתיו 1941 עברה לנויאנורף; הוגלתה לאושוויץ.
 ניצלה ועלתה ארצה, חברה בקב' מעיין-צבי. עור בהיותה בשווייצריה. בשנת
 1945, כתבה "זכרונות 1940—1943" (כ"י, 34 עמ', ארכיון יו"ש 01/174), שעיקרם
 נתפרסמו בתרגום עברי אחרי תריסר שנים (ע' מבוא, הע' 52).
9. עלתה ארצה באביב 1940 בעליה ב', נמצאה באניה "פאטריה" בשעת טביעתה
 וניצלה. כיום — מורה בחיפה.
10. ע' עליו מבוא, הע' 10.

11. כיום: ראובן גולן, מראשי מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית. מקיץ 1938 ועד סוף 1939 בראש הפעולה לעליית-הנוער ומראשי "החלוץ" בברלין, ע' סקירתו (על התקופה שאחרי פרעות-נובמבר) ב"ספר עליית הנוער" (פרק ג, הערה 37), עמ' 158—161. הש' גם רשימת-עדותו: "החלוץ" ו"עליית הנוער" עד דצמבר 1939; (משנת 1958, 7 עמ'; ארכיון ירושם 01/204).
12. עלה ארצה בדצמבר 1939, ומאז בירושלים; מעובדי שירות-השירות.
13. על שתי הצעירות הארצישראליות מסופר גם במקורות אחרים: אורה בורניסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 271, מעידה ש"במיוחד השפיעו עלינו לטובה שתי החברות הארצישראליות, ששוחררו ממתנה עצורים ואשר באו אל נויצנבורף משניבינכו, חנה [בן-יוסף] וברכה, ואתם נירה, בתה של ברכה. שלוש אלה היו לגבינו הקשר המורגש והמתחדש יום יום אל הארץ". על שובן לארץ הודיעו העיתונים, הש' "הצופה" (21 ו-24 בדצמבר 1941), "הבוקר" (22 ו-24 בדצמבר 1941), ובייתור "העולם" מיום 22 ביאנואר 1942, עמ' 133—134 ו"דבר" מיום 27 ביאנואר 1942, עמ' 2, במאמר שלם (כמעט זהה בשני המקומות). "דבר" הכתיר את הרשימה בכותרת: "על החלוץ ושארית הציבור היהודי בגרמניה בשנת 1941. מפי נתינה ארצישראלית שחזרה לארץ בסוף 1941". רשימת-עדות של אחת מהן נמצאת בארכיון "מורשת" (D. I. 614, 6 עמ').
14. רברים אלה תואמים בכללם את דבריה של אורה בורניסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 270 (והיא עצמה מעידה שהמספרים המוזכרים בדבריה — והם שונים מן המספרים המוזכרים כאן — אולי אינם מדויקים כלל).
15. Kurt Silberpfennig (טורן, 1905—1942 [?], אושוויץ). בשנים 1933—1939 מורה בביה"ס "פילאנתרופין" בפראנקפורט ע"ג מיין, מ-1939 פעיל במרכז כח"ד ובמפעל ההכשרה שלה, ע' עליו Bewährung (פרק א', הערה 2), עמ' 195; אורה בורניסקי (מבוא, הע' 52), עמ' 269, 273.

פרק ז

1. תיאור זה משקף את הדעה שהיתה רווחת בציבור הציוני על חברות-הנוער הראשונות של עליית-הנוער, אך הוא טעון תיקון-מה, אף לגבי התקופה הראשונה. אמנם שימשו הנועות-הנוער הציוניות-החלוציות בחינת חוט-שיררה לחברת-הנוער הראשונות, אך כבר מתחילה נצטרפו אליה גם בני-נוער לא-מאורגנים אף החוקים מכל ענין יהודי. ע' חנוך ריינהולד [רינות], ב"ספר עליית הנוער" (פרק ג', הערה 37), עמ' 239: "נפגשו כאן מדריכי תנועות נוער עם הניכיהם. אמנם, עוד מראשית הימים התקבץ מסביב לגרעינים אלה נוער בלתי-מאורגן אשר מצוקת השעה הביאה אותן לכאן". דוגמאות לכך ניתן למצוא שם, עמ' 339—340 (בתיאורו של מרדיך), עמ' 120—123, 129—130 (עדויות ותעודות של חברי חברת-הנוער הראשונה).
2. בית-הספר נקרא בגלגולו הראשון בגרמניה באופן רשמי — "Schule der Jugend Alijah" ובעברית — "בית-הספר לנוער העולה". על תקופת זו ע' רחה פרייאר, (לעיל, פרק א', הע' 2), עמ' 39—42; שם, עמ' 84—88 רשימה על בית-הספר מאת פראנץ ורות אולנדורף. פראנץ אולנדורף (ע' בסמוך לקמן, הע' 3), היה מנהלו של ביה"ס זה מראשיתו בשנת 1935 ועד 1938. הרשימה הנזכרת נדפסה בשלמותה בגרמנית בספר Durchkreuzter Hass שבעריכת Rudolf Weckerling, ברלין 1961, עמ' 85—96. בהכנות לייסודו של ביה"ס לנוער העולה נודע חלק חשוב גם לג' יוספטל, שעבד כעת היהא גם במשרד עליית-הנוער בברלין (מלבד עבודתו ב"החלוץ"). לפי דברי סנטה יוספטל "החליט לפתוח בברלין בית-ספר מיוחד למועמדים לעליית הנוער", משום ש"מיכסת הסרטיפיקטים לעליית הנוער היתה קטנה מדי, אך תהליך פליטת הנוער מכל מסגרות הלימודים גבר מחודש לתודש". ע' בספר גיורא יוספטל (מבוא, הע' 40), עמ' 16, והש' גם בדו"חו של יוספטל למרכז "החלוץ" בברלין משנת 1936, שם, עמ' 387. לפי דברי רחה פרייאר עמ' 42, "בסגר בית-הספר מטעם השלטונות הנאציים", הועבר בחשאי לקיבוץ-ההכשרה שניבינגן "ושם המשיך בקיום

- במחברת". המחבר מדבר אפוא על תקופתו השנייה של ביה"ס, כשהור וגפתח בברלין.
3. נולד בשנת 1900 בברלין. בשנים 1928—1933 שימש מרצה במכללה הטכנית (כיום: האוניברסיטה הטכנית) בברלין, וזו העניקה לו ב־1960 תואר דוקטור כבוד. מאז עלייתו ארצה פרופסור לפיסיקה בטכניון. התן פרס ישראל, תשי"ד.
4. עצורי פרעות נובמבר שוחררו מן המחנות ומבתי־הסוהר מן הסעם הנזכר בטקסט — אך לא מטעם זה בלבד — ע' לענין זה Kochan (פרק ד', הערה 1), עמ' 146—147; ראוּבן גולן, "יד ושם" קובץ ג (תשי"ט), עמ' 257—258; והרי דוגמאות מערים שונות: ברלין — האנס אריך פאביאן, "ידיעות ארגון עולי מרכז אירופה" (גרמנית), 18 באוקטובר 1963, עמ' 32; קניגסברג — דוד ס. קלטר, שם, עמ' 29, וביתר פירוט במאמרו שבתוך LBI Bull. שנה 4 (1961), עמ' 163; שטוטגארט — Zelzer (מבוא, הע' 19), עמ' 200, 205; שטטין — Jacob Peiser, Die Geschichte der Synagogengemeinde zu Stettin, וירצבורג 1965, עמ' 128. דוגמאות לשחרורים מטעמים אחרים (שלא לשם הגירה), ע' זאָרַר (מבוא, הע' 27), כרך ב', עמ' 50—51 ("ל'לוחמים בחזית"); שם, עמ' 52 (בני 50 ומעלה); בנו כהן, "יד ושם" קובץ ג (תשי"ט), עמ' 252 ו־Peiser כנ"ל, שם ("ל'פעולת הרבות"); במשך החורף שוחררו כמעט כל העצורים, ע' Der SS-Statt, Eugen Kogon, מהדורה ה', פראנקפורט ע"נ מיין (1959), עמ' 212; Teufel und Verdammte, Benedikt Kautsky; עמ' 29—30.
5. ע' Adass Jisroel Berlin, Max Sinasohn (ed.), ירושלים 1966. על רשת־החינוך של קהילה זו — שם, עמ' 50—70; על בניין ביה"ס, ברחוב Siegmundshof — שם, עמ' 44.
6. במקור: "Jual-Schule" ("Jual" — ראשי הברות של Jugend-Allija, A. Menczer, הוגלה ב־1 באוקטובר 1942 לסרוינישטאט, ושם נבחר בנובמבר לחבר מרכז "החלוצ" במחנה, בתור נציג "גורדוניה", ע' "סרוינישטאט", (פרק ה', הערה 9), עמ' 126. משם הוגלה לאושוויץ. מכתב משלו (וינה, באוקטובר 1942) נדפס ב"מכתבים מן הגיטאות" (מבוא, הע' 52), עמ' 71, וגם ב"מכתבים מן הגולה הנאצית" (מבוא, הע' 66), עמ' 12 (בתרגומים שונים זה מזה).
8. משורר ומספר יהודי בלשון הגרמנית, (נולד 1898 בקניגסברג), יושב בירושלים.
9. מתוך השיר "אל ספור...". לדוד שמעוני, ע' "שירים" שלו, כרך ג', מהד' ב', תל־אביב תשי"ד, עמ' רכג. (השיר נכתב בניסן תרפ"א, בתגובה למאורעות ירושלים ויפו).

10. הרב דר' מאיר (מאקס) גרינוואלד (נולד 1899 בשלויה עלית) שימש רב וגם יו"ר של קהילת מאנהיים, והיה פעיל בהסתדרות ציוני גרמניה וב"נציגות הארצית של יהודי גרמניה". כיום רב קהילת "בני ישראל" בעיר (ניו־גירסי), ארה"ב.
11. Karl Wolfskehl, משורר יהודי בלשון הגרמנית (1869—1948), מן המקורבים ביותר למשורר הגרמני המפורסם סטיפאן גאורגה. מאורעות השנים מן 1933 ואילך הביאו את וולפסקל לידי חיבור שירים בעלי תוכן יהודי מובהק, שרבים מהם קיבוץ בספר "הקול מדבר". ספר זה תורגם לעברית בידי ס' ברגבוּר וג' ליבס, תל־אביב תש"ב. הכוונה בטקסט בוודאי לשיר "תקומה 2: אל תביט אהור...". שם, עמ' 52—54 — הספרות עליו רחבה למדי, ע' עליו באחרונה את מאמרו המסתייג של ע"א סימון בספר היובל לזיגפריד מוזס (מבוא, הע' 41 א), עמ' 414—469.
12. הכוונה לבית־המדרש לרבנים, שייסד הרב הדר' עזריאל הילדסהיימר בשנת 1873, וששימש המוסד המרכזי להכשרת רבנים חרדים לכל אירופה המרכזית. ע' עליו מאמרו של יוסף וולגמוט, שהיה גם בוגר המוסד וגם מורה בו במשך עשרות שנים: Zum Fünfzigjährigen Bestehen des Rabbinerseminars Jeschurun, שנה 10 (1923), עמ' 317—338; בספרו של Sinasohn (לעיל, הע' 5), עמ' 17—21, 32—34, 102—115. בניין הסמינר — ובצמוד לו ביהכ"נ של "עדת ישראל" ובניין המינהלה של קהילה חרדית זו — נבנה בשנים 1903—1904, ע' שם, עמ' 37.
13. ע' עליו פרק ה', עמ' 57 והע' שם.
14. Wannsee, שם אגם בגבולה הדרומי־מערבי של ברלין ושם פרבר־הווילות שלידו. באחת הווילות שם נערכה, בידוע, "ישיבת המנהלים הכלליים" הידועה (Staatssekretärsbesprechung), בראשותו של היידריך, ב־20 ביאנואר 1942 — המכונה בקיצור "ישיבת ואנוה". בה תואמה פעולת ה"פיתרון הסופי" בין המטרדים השונים של השלטון הנאצי.
15. חובת־העבודה של בני־הנוער היהודים, בני 14 ומעלה, אמנם לא הוטלה במפורש ב"הוראה לביצוע ההוראה בדבר העסקת יהודים" מ־31 באוקטובר 1941 (ע' עליה מבוא, הע' 51), אך שימשה לה בסיס למעשה. דבר זה מסתבר, בתוך השאר, גם ממכתב של מורה שנשלח מפראנקפורט ע"נ מיין ב־9 באוקטובר 1941. בו נאמר שתלמידי קורס ה' (הכיתה העליונה) עברו ל"סדנה להכשרה מקצועית". ע' Das Philanthropin zu Frankfurt am Main, פראנקפורט 1964, עמ' 112. הסדנה הנזכרת הייתה מקום־עבודה מוצר על־ידי השלטונות. צו מפורש

- בדבר חובת-עבודה לנוער יהודי (לנערים — מבני 14 ומעלה, לנערות — מבנות 15 ומעלה) הוצא כמועד מאוחר יותר, כגון בהאמבורג ב־27 בפברואר 1943, ע' Lippmann (פרק ג', הערה 7), עמ' 697.
16. "הפעלה בעבודה" (או "הצבה לעבודה") — Arbeitseinsatz.
17. השימוש ב"כלי תחבורה ציבוריים" ללא רשיון אישי מיוחד נאסר על היהודים לפי צו שנתפרסם בעתון Jüdisches Nachrichtenblatt מיום 17 באפריל 1942 (Blau, מס' 377, ויש לחקן שם את התאריך). תוקף האיסור היה מן ה־1 במאי 1942. נוסח הצו נדפס בספרו של בלאו; תרגום אנגלי (של דובו) נדפס כמה פעמים, גם בתוך The Black Book, עמ' 517.
18. רודי (שמו העברי: ראובן) ברנשטיין נשאר בברלין עד סוף המלחמה. עוד ב־16 במארס 1945 שלח משם מכתב וגלויה לנתן שוואלב, מזכיר מרכז "החלוקי" בו־נבה. הגלויה נשתמרה (ארכיון י"ש, M 4/1).

פרק ה

1. Schutzhaft — כינוי (ולא מחידושי-הלשון של הנאצים) למעצר שרירותי למעשה, בלא הוראת שופט ובלא זכות לערעור לפניו. יסוד חוקי-כביכול ראשון שימשה "הוראת נשיא הרייך להגנת על העם ועל המדינה" מיום 28 בפברואר 1933. בסע' 2 שם נאמר: "עד להורפה חדשה חדל תוקפם של הסעיפים 114 . . . של חוקת הרייך הגרמני. [סע' 114 של חוקת ויימאר הבטיח את חירות הפרט]. על כן מותרות הגבלות של חירות הפרט. . . גם מחוץ לגבולות החוקיים שנקבעו לכך". הוראה זו עמדה בעינה במשך כל ימי שלטון הנאצים ויש לראות בה את היסוד ה"חוקי" היותר חשוב לרודנות של היטלר ומפלגתו, וממנה יחד לכל מעשי הסירור והאלימות שנעשו אחרי־כן. ע' Die nationalsozialistische Machtergreifung Bracher-Sauer-Schulz, קלן ואופלאדן 1960, עמ' 88—82, 428—429, 432, 721, 720; Walther Hofer, Die Diktatur Hitlers, קונשטאנץ 1960, עמ' 17—18; על ענין "מעצר המגן" ע' עוד בראכר־זואר־שולץ, בכמה מקומות, כגון עמ' 538—543; הופר בספרו הנזכר, עמ' 109, 111—112; תיאור מטורס של מוסר המעצר הזה והתפתחותו במשטר הנאצי ע' עכשיו Martin Broszat, בחוך הספר Anatomie des SS-Staates, כרך ב', אולטן־פרייבורג 1965, עמ' 11—13, 32—41, 78—89, 128—129 ועוד; תיאור ממשי של לקיחה למעצר כזה ע' לדוגמה Kogon (פרק ז', הערה 3), עמ' 72—73.
2. דעה זו היתה, כידוע, רווחת בארצות השואה אף אחר שכבר התחילו הנאצים בהשמדה ה"ממוכנת", ע' גם דברי אורה בורינסקי (מבוא, הערה 52), עמ' 273.
3. על הגזירה הזאת ע' Blau, מס' 253, 254, 257. עתה יש בידנו להוסיף על מה שהביא בלאו במקומות הנ"ל (אגב, ללא מראה מקומות) וגם לתקן מקצת נתוניו. היזמה לגזירה זו יצאה מאת מיניסטרוֹן התעמולה, אחר שהוטל איסור על כל תושבי גרמניה להאזין לשידורים זרים (פורסם בתאריך מיום פרוץ המלחמה, 1 בספטמבר 1939, בעיתון הרשמי, ח"א, עמ' 1683). התאונה הראשונה

היתה שיש להבטיח את שמירת האיטור הזה מצד היהודים בהחרמת מקלטי הראדיו שכרשותם, התואנה השניה — שצרכי הצבא, בתי החולים ועוד במקלטים גדל מכדי אפשרות סיפוקם עליידי התעשייה, ושעליכן גם יאת וגם זול יהיה ליטול אותם מן היהודים. דברים אלה מוסר Lösener, מן הפקידים הבכירים במיניסטרויון הפנים של הרייך בעת ההיא, ברשימת-עדותו (VfZ שנה 9 [1961], עמ' 294). לפי סיפורו נתכוון מיניסטרויון התעמולה לפרסם את דבר ההחרמה כרבים, ונערכו כמה ישיבות עם פקידים של רשויות נאציות שונות בדבר עיבוד הפרטים, לזגר ביקש להוציא את בני התערוכת והנשואים בנישואי תערוכת "בעלי זכויות" מכלל הגזירה — כדרכו בחוקים האנטישמיים — אלא שכל הענין הוצא מידי המיניסטרויונים; ועאס"י שאין לזגר קושר ואת בגזירה הגדונה אלא מדבר דרך כלל על השתלסותו של היידיך ומנגנונו על עניני היהודים — הדבר נכון גם בענין זה: ב-20 בספטמבר (ולא ב-29 בו, כפי מה שרשם בלאו; ע' זאוואר [מבוא, הע' 27], כרך ב', עמ' 183) שלח היידיך חוזר לכל משרדי הגיסטאפו, ובו הוראות ההחרמה. תוכנו של חוזר זה (ובמידה רבה גם נוסחו) ידוע לנו כיום מתוך חזרי גיסטאפו פראנקפורט ע"נ מיין וקארלסרוהה (שניהם מיום 21 בספטמבר), ע' אנדרגאט וסטרינג (מבוא, הע' 38), עמ' 433—435; זאוואר, כרך ב', עמ' 179—180. ואמנם כשניהם גזר בפירוש שיש לבצע את ההחרמה ביום 23 בספטמבר — הוא היום שחל בו להיות יום-כיפור בשנה ההיא. תיאור ציורי של הדבר מצד הנפגעים ע' Die letzten Tage... (פרק ג', הערה 2), עמ' 6. — בחוזר של קארלסרוהה נאמר ש"לפי שעה מתכוונים למסור את המקלטים לידי "פולקס-דויטשה" בפולין, חיל-המצב שבביצורי-המערב, בתי-חולים צבאיים, מפעל-הסעד הנאצי (NSV). אמנם למעשה נהנו מן הגול הזה בראשונה משרדי-מנהל נפתים, יחידות משטרה, צבא, מפלגה ו-אס-אס, ע' זאוואר, כרך ב', עמ' 181, 182, 184. לפי Die letzten Tage... עמ' 7, "גרם יוסף גבלס לחברי-מפלגה ללא-מספר את השמחה, שנתן להם במתנה מקלטי-רדיו לרגל תגי-המולד 1939" — אפשר שבזאת ביקש להפיק לפחות תועלת תעמולתית לעצמו, אחר כישלונו בעצם ההחרמה. — עוד יש להעיר, שיהודים בעלי נתינות זרה (לא פולנית!) הוצאו מכלל הגזירה; וגם זאת, שרשימותיו הנזכרות של לזגר הופרו לאחר זמן, בחוזר של RSHA, מיום 1 ביולי 1940, ע' זאוואר, כרך ב' עמ' 183—184 (וספק אם נודע ערך מעשי לדבר, כי המקלטים שהוזכרו "בטעות" כביכול, לא הוחזרו לבעליהם, ע"ש). 4. בידוע, שהראדיו הבריטי בחר בצלילים הראשונים של הסימפוניה החמישית לבטהובן בתור אות-הקריאה לשידוריו משום התאמתם לאות V בסימני-מורס,

- והאות פורשה בתור ראש תיבת Victory. דברי המחבר על-אודות העידוד ששאבו מאזינים באירופה בהאזינם לאות זה, מתאשרים גם ממקורות אחרים. 5. במקור: "Aufbewarier", הרכבת המלים Aufbewahrer (שומר פיקדון), ו- Arier. — תיאור מפורט של העברת הפציהם של יהודים מוגלים לדירתו של שכן, שאף הסתיר את ילדי המשפחה במשך זמן-מה, נמצא ברשימת-עדותו של עזרא בן-גרשום (מבוא, הע' 52). 6. תרגום גתן אלחרמן, (ת"א) תשי"ח, עמ' 122.

- הוראות הביצוע". עד ספטמבר 1942 נהגו מכך כ־340 "נחשבים ליהודים", ע' לזר, VIZ 9 (1961), עמ' 300.
3. אמנם גם בענין זה נברלו שני סוגי "בני־תערובת" אלה מאלה: לא נתעוררו ספקות ברבר הפשירות לשירות פעיל בצבא לגבי היהודים־למחצה ("דרגה א'"); הללו — וגם בעליהן של נשים יהודיות — הורחקו מן הצבא בימי המלחמה, עפ"י הוראה סודית של מפקדת הצבא מיום 20 באפריל (יום הולדתו של היטלר!) 1940; ע' בלאו מס' 277; אך ספק, אם אמנם הוצאה הוראה זו אל הפועל מייד (לפי זאוגר [מבוא, הע' 27], כך ב', עמ' 360, ו־379 הערה, לא הורחקו אלא בשנת 1941). לגבי יהודים־לרביע ("דרגה ב'") נאמר בפירושו, שכל עוד תימשך המלחמה, אף יוכלו לעלות בדרגה (ע' בלאו מס' 373 מיום 25 במארס 1942).
4. "עבירה" זו נקראה בלשון המשפט הנאצי *Judenbegünstigung*, והסילו עליה עונשים חמורים, ע' ברונו בלאו, *Vierzehn Jahre Not und Schrecken* (כ"י), עמ' 72 (מיקרופילם בארכיון ירושם).
5. במקור *Judenknechte*, ביסויו שגור בתעמולה הנאצית. "הרוצה לכות אדם אד"י בדרך המוגנה ביותר — יכנהו 'Judenknecht'" — כך ניסח זאת Victor Klemperer, *Notizbuch eines Philologen*, LTI — ברלין (מורח) 1947, עמ' 189.
6. במקור: Blockwart. במיבנה המפלגה הנאצית וגם הארגונים הנאציים המסופחים לה או הקשורים אליה, היה ה"בלוק" היחידה הקטנה ביותר והיו בה כ־40 עד 60 משפחות (כ־160 עד 240 נפש), ע' Wolfgang Schäfer, *Die NSDAP*, האנובר—טראנקפורט ע"נ מיין 1957, עמ' 72 (עפ"י מקורות נאציים). בתוך יחידה זו תפס ה־Blockwart את המקום הנמוך ב"סולם הדרגות", ע' Cornelia Berning, "Abstammungsnachweis", ברלין 1964, עמ' 24.
7. במקור *privilegierte Mischehe*, כלומר נישואי־תערובת בעלי זכויות יהדות, שלא חל עליהם דין היהודים. נישואים אלה כללו: א — נישואי־תערובת שהיו בהם ילדים — אם הילדים לא היו "נחשבים ליהודים"; ב — נשואים ללא ילדים — אם הבעל גרמני היה. לזר טוען ברשימת־עדותו, שהוא הוא שהמציא מושג זה, ע' VIZ 9 (1961), עמ' 286—287, ושבוואת הציל אנשים רבים מן התגלית — לפי טענתו (שאינה עומדת לפני הביקורת ככולה). גם מוזר הדבר, שלפי דבריו שימשה ההגדרה לראשונה בגזירה בדבר מסירת התכשיטים וחפצי־הערך של היהודים מיום 1 במארס 1939 (חסרה אצל בלאו, אך

פרק ט

1. בידוע שהושגו ה"יהודים־במקצת" תחילה ליהודים הגמורים, לפי ה"סעיף האר"י המפורסם (בראשונה ב"הוראה הראשונה" לביצוע חוק הפקדות, מיום 11 באפריל 1933, סע' 2 — ע' בלאו, מס' 6 — והיא שימשה בניק"אב לכל הגזירות הנוציות שלאחריה, עד ל"חוקי נירנברג"), ובריוקו של הדבר: עד ל"הוראה הראשונה לחוק האזרחות של ה"רייך" מיום 14 בנובמבר 1935, ע' בלאו, מס' 78. סעיף 2 (סעיף קטן 2) של הוראה זו הגדיר את "בני־תערובת", שהוצא מכלל היהודים לטובה. בזאת הוכתרו בהצלחה מאמציהם של לזר וכמה מחבריו, שהתחילו בהם עוד בשנת 1933 (ע' ה"תרשומת בדבר השימוש בסעיפים האר"יים לגבי צאצאים לנישואי־תערובת" שהגיש לזר לפריק, מיניסטר־הפנים של ה"רייך, ב־30 באוקטובר 1933, VIZ 9 [1961], עמ' 268—270). ההגדרה הנוכרת נתנה אחיזה להבחנה החשובה בין "בני־תערובת מדרגה א'" (= יהודי למחצה) ל"בני־תערובת מדרגה ב'" (= יהודי לרביע), כש"קיימים הבדלים ניכרים במעמדם", כדברי לזר עצמו, המתאר הבדלים אלה בפירוט, ע' Lösener-Knost, *Die Nürnberger Gesetze*, כאן עפ"י מהד' ב', ברלין 1937, עמ' 21 ואילך (בייחוד עמ' 23—25).
2. בלשון המשפט הנאצי: *Geltungsjuden*, והוא עפ"י הגדרת המושג "יהודי" בהוראה הנוכרת מיום 14 בנובמבר 1935 (ע' בהערה הקודמת), סע' 5 (סעיף קטן 2), וזה לשונו (בהשמטות): "ליהודי נחשב גם בני־תערובת יהודי גחין, צאצא לשני סכים יהודים גמורים, א) שנמנה עם העדה הדתית היהודית בזמן פרסום החוק או מתקבל בה אחר־כך, ב) שהיה נשוי ליהודי... ג) שהוא צאצא לנישואים עם יהודי... ד) שנולד ליהודי מחוץ לנישואים... (הנוסח השלם נדפס הרבה, גם אצל בלאו במס' ה"ל). — אעפ"י שבני־תערובת אלה "נחשבים ליהודים, וזאת טופיית" (Lösener-Knost, עמ' 48—49), בכ"ז נמצאה הדרך להשוותם ל"בני־תערובת מדרגה א'", בתוקף הסמכות שניתנה להיטלר בסעיף 7 של אותה ההוראה: "הפירר ו־רייכס־קאנצלר יוכל להעניק פטור מדיני

פורסמה — שלא כדעת לונר — בספרו של Alf Krüger, Die Lösung der Judenfrage in der deutschen Wirtschaft, ברלין 1940, עמ' 184—185). היא כבר נתונה ב"הכרעות עקרוניות אחדות" של היסטר בענייני היהודים, שניסח אותן גרינג ב־28 בדצמבר 1938, ע' בלאו, מס' 212.

8. לאחר המלחמה נודע לאון מפי אמה שלא כך היה הדבר, אלא היא, אמה, רמזה ל"גיסטאפו — כדי להציל את בתה הנתונה במאסר. לפי דברי און ברשימת עדותה האוטוביוגרפית (ארכיון "יד ושם" 01/247, עמ' 41—42) איים ה"גיסטאפו להגלות אותה למחנה־מוות, אם לא תגלה האם את מקום מתבואו של יצחק שברונזן, שביקשה אותו המשטרה מכבר. ואם תגלה דבר זה — הבטיחו לנהוג בבתה כב"בן־תערוכת" ולהטיל עליה מאסר רגיל בלבד. האם לא הסכימה למסור שמה וכתובתה של הגב. לאנגה והבטיחה לעשות רק זאת: אחר תפילת יום־ראשון תשוחח לפני הכנסייה עם אשה אחת, שדרכה לשוחח אהה כפעם בפעם, ואפשר שיימצא יצחק שברונזן בדירתה של אשה זו. וכך עשתה. ה"גיסטאפו חשב איפוא לעצור שם את יצחק — ותפס את פולדי.

9. Stadtbahn (ובקיצור: S-Bahn), רכבת המחברת את החלקים הפנימיים של ברלין; כיום כלי־התחבורה היחיד המשרת את שני חלקי העיר, אף שהנהלת המפעל נמצאת בברלין המזרחית.

10. ואמנם כך עשו כמה מן היהודים המסתתרים: למחרת הפצצה הלכו לתחנת־משטרה ברובע אחר וטענו שאבדו כל גיירותיהם — ונרשמו בשם אחר; אחרים השיגו "תעודות דואר" או כיו"ב שתוקפן החוקי לשם זיהוי היה מופקפק אך נתקבל ברוב המקרים. ע' רוגמאות כאלה: רות אנדריאס־פרידריך, יומן ברלין 1938—1948, ירושלים 1967, עמ' 112, 139; עזרא בן־גרשום (מבוא, הערה 52), ויקטור קלמפרר (למעלה, הערה 5), עמ' 90; גרוסמאן (מבוא, הע' 60), עמ' 92, 124, 129; Herta Zernar בספר Darauf kam die Gestapo nicht (גם הוא קובץ של רשימות־עדות) ברלין 1966, עמ' 16.

פרק י

1. יש להבין את הדברים בדיוקם: מוצא כזה נחשב "לכתם ולחרפה" בעיני רוב הגרמנים בימי שלטון הנאצים, אך לא היה בו עוד, מאז שלהי 1935, כדי להרוס מעמדו והיוו של האדם, שהיה "בן תערוכת מדרגה ב' " בלבד.

2. המדובר במפעלי Siemens-Schuckert, חברת־בת למפעלי זימנס המקוריים (Siemens & Halske). אחד מבת־החרושת הרבים של החברה היה ה"מפעל לייצור מנועים חשמליים" בעיר שפאנדאו (מאז 1920 חלק מברלין). במפעל זה יוחדה בימי המלחמה המחלקה מס' 133 ליהודים שהועבדו בה בעבודת־כפייה; מספר היהודים במחלקה זו הגיע עד כדי 500 איש ואשה. ע' מארגוט פיקארסקי (מבוא, הע' 23), עמ' 36—37.

3. עניין מלשינים יהודים, שפעלו בתור סוכני ה"גיסטאפו, ידוע הוא מכל ארצות שלטון הנאצים. לגבי ברלין ע', לדוגמה, בספר של גרוסמאן (מבוא, הע' 60), עמ' 36, 57, 75, 77, 105.

4. Carl Zuckmayer, Der Hauptmann von Köpenick. במחזה סאטירי זה (פורסם בשנת 1930) המחזי צוקמייצ'ר (בצורה חופשית) מעשה שאירע באוקטובר 1906; עברין מועד התחפש לסרן פרוסי ופקד על מחלקת חיילים שנקרו בדרכו, הדר לעיריית קפניק, עצר את ראשיה והחריס את קופתה — בלא שנעשה כל גיסיון להרהר אחר מעשיו או להפריעו.

5. «à la guerre comme à la guerre»

1. ע' למעלה, עמ' 108, 107.
2. Elisabeth Abegg (נולדה 1882); ע' עליה בחוברת היובל שהגישו לה אחדים מניצוליה ומידידיה במלאת לה 75 שנים: *Und ein Licht leuchtet in der Finsternis* (שכפול; המוש"ד); בארץ נתפרסמה רשימה לכבודה ב"דיעות ארגון עולי מרכז אירופה" (בגרמנית), במלאת לה 85 שנה, 3.3.1967.
3. ע' אנציקלופדיה עברית, כרך יא, עמ' 235, ושם ספרות עליו.
4. Bund Deutscher Mädel (ובקיצור B.D.M.), הטיבת הנערות של תנועת הנוער הנאצית. הקיפה בחטיבות משנה ילדות בנות 10 עד 14, נערות בנות 14—18, וצעירות בנות 18—21; ע' Gunter Kaufmann, *kommende Deutschland*, ברלין 1940, עמ' 29, 32, 33—37, 58—68; *Hitlerjugend*, Arnold Klönne, האנוכר ופרנקפורט ע"נ מיין 1956, עמ' 24 ועוד.
5. על עריכת הופה בחשאי בברלין (בהודש יוני 1943), מספר גם רייזנבורגר (פרק ג', הערה 4), עמ' 26.

1. *Jisrael, Volk und Land*, ברלין 1934. "אנתולוגיה יהודית" (כך כותרת המיטונה של הספר) זו מתארת את הקשר הרצוף בין עם ישראל לארץ-ישראל במשך כל הדורות, מימי המקרא ועד לעלייה החמישית, בדברי המקורות עצמם, ובמקצת גם בדברי היסטוריונים וסופרים. לספר הזה, שנערך בידי אפרים ברזיידא, נודעה חשיבות ראשונה במעלה בחינוך הציוני בגרמניה על כל זרמיו בתקופה ההיא, בעוררו בנוער את תחושת היותו חוליה בשרשרת ארוכה של דורות שעמדו על נפשם בגבורה ובמסירות — לעומת ההסתה המעליבה שהשתוללה כנגדם מתוך.
2. *Der Evangelimann* מאת המלחין האוסטרי וילהלם קינצל (1857—1941). המלים הן מתוך "דרשת החר" המפורסמת של ישו לפי נוסח האוונגליון על-פי מתיא, ה' 10 (כאן לפי התרגום של זליקסון). תחושת ההזדהות של יהודים נרדפי הנאצים עם דברים אלה, מובנת מעצמה.
3. מתוך נוסח הפתיחה, שנוהגים לאמרו לפני הברכה על ספירת העומר (בדומה לנוסחים הגאמרים לפני ברכות אחרות) לפי מנהג "ספרד", כלומר סדר התפילות מבית-מדרשו של האר"י (והוא נפוץ גם ברבות מקהילות האשכנזים). המשפט בשלמותו: הגני מוכן ומזומן לקיים מצוות עשה של ספירת העומר כמו שכתוב בתורה" (ואח"כ הפסוקים ויקרא כ"ג 15—16 ותהלים צ' 17).
4. המשפט בשלמותו, "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שייבנה בית-המקדש במהרה בימינו, ותן חלקנו בתורתך", משמש בתחומות של כמה תפילות, והוא לקוח ממסכת אבות ה' כ' (ושם במקצת הנוסחאות בשני קל).
5. לנסיון כזה של הצלה ע' נתן עק, "נסיונות הצלה על-ידי דרכונים ותעודות אורחות של ארצות אמריקה הלאסיניית", "יד ושם" קובץ א' (תשי"ז), עמ' 93—111. חומר נוסף על דרכונים כאלה שהוצאו לשם הצלה, ע' Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen*, האנוכר 1962, עמ' 44—52.
6. *Nordhausen am Harz*, היתה בה, בתחילת תקופת הנאצים, קהילה בת

כ־400 יהודים (מכלל כארבעים אלף תושבים). אף היה בה "איגוד נוער יהודי", סניף ל"תנועה הניאוסראלית" של איגודי נוער יהודי בגרמניה, שצמחה מתוכה אח"כ "ברית-הצופים — מכבי הצעיר", היא תנועתו של המחבר. ראש-הצעיר הנאצי של גורדהאוזן הביע כבר בקיץ 1935 את מישאלתו, "ל"בוא העת, בקרוב, שלא ישהה עוד יהודי בגורדהאוזן", ע' 'Jüdische Rundschau', 23.8.1935, עמ' 10, על-פי העיתון Braunschweiger Neueste Nachrichten. (הענין מובא גם בספר Yellow Spot [פרק ג, הע' 35], עמ' 185, אך ללא ציון המקור).

פרק יג

1. העיר Singen צומת-רכבות ועיר-העשייה (בעת ההיא כתייסר אלף תושבים), נמצאת במרחק כשלושה ק"מ מגבול שוויצריה.
2. Radolfzell, רחוקה כעשרה ק"מ מוינגן, נמצאת בדרך בינה לעיר קונסטאנץ.
3. Das Schwarze Korps, ("הגיס השחור"), העיתון הרשמי של היאס-אס, התחיל להופיע בשנת 1935, בעריכתו של Gunter d'Alquen (גולד 1910).
4. בכפר Beuren, המרוחק כשני ק"מ מגבול שווייץ, מסתיימת מסילת-הברזל הצרה המוליכה לשם מוינגן. הכפר הסמוך לו, Büsslingen, רחוק כק"מ אחד בלבד מן הגבול. — תיאור הדרך ופרטי גניבת הגבול תואמים לגמרי את התיאור שניתן בספריה של אלנה רוונפלד-ברנר, שעברה את הגבול עם כרבע שנה אחרי יצחק שברונץ, ע' 'Verfemt und Verfolgt, Rahel Berend', ציריך 1945, עמ' 317—325. [המהדורות הנוספות של ספר זה נתפרסמו בשם Else R. Rosenfeld, Ich stand nicht allein]. בספרה האוטוביוגרפאי, The four lives of Elisabeth Rosenfeld, לונדון 1964, נכללה פרשה זו בעמ' 120—125. היא היתה האחרונה שהצליחה לעבור את הגבול בדרך ההיא; ימים מספר אחרי שעברה, גילו שומרי-הגבול הגרמנים את מבריחי-הגבול עם זוג בורחים והמיתום בידיות, ע' שם, עמ' 132.
5. על מדיניות שווייץ כלפי הפליטים ע' עכשיו חיבורו המקיף של הפרופ' קארל לודוויג. חיבור זה נכתב על-פי הזמנת ממשלת שווייץ והוגש לה בצורת דו"ח: Die Flüchtlingspolitik der Schweiz in den Jahren 1933—1955 [ברן, 1957] — רברי המחבר כאן טעונים פירוט-מה: על מדיניותה הקפדנית של ממשלת שווייץ נמתחה ביקורת — גם בפרלמנט — כבר בשנת 1938, ע' Ludwig, עמ' 137—141, וביתר שאת בשנות המלחמה, ע' שם, עמ' 174—177. כשנהגו להחזיר פליטים בלתי-ליגאליים אל מעבר לגבול גם בתקופת ההשמדה, עוררה מדיניות זו סערה בציבור, אך זו לא הביאה לידי ביטול ההוראות אלא לרומפותן כמעט במעם, ע' שם, עמ' 208—211, 232—245. ההוראה

היטודית לגבי היהודים היתה, ש"פליטים מטעמי גזע בלבד, כגון יהודים, אינם נחשבים לפליטים מדיניים" וממילא אינם יכולים לבקש זכות למקלט עלי-פי המסורת של שווייץ, ע' לשון ההוראה שם, עמ' 205. הוראה זו הוצאה ב-13 באוגוסט 1942, חודשה כפעם בפעם, ע' שם עמ' 223 (26 בספטמבר 1942), 231 (29 בדצמבר 1942), ולא שונתה אלא ב-12 ביולי 1944, ע' שם, 293-294. הוראת ההחזרה נהגה לגבי פליטים שנתפסו באזורי-הספר (רצועה של 10-12 ק"מ לרוחב הגבול), ואמנם בכלל בהם הקאנטון שאפהאוזן (שעבר בו המחבר את הגבול) כולו, ע' שם, עמ' 229. באמת הוחזרו פליטים גם בתקופה שהגיע המחבר, ע' שם עמ' 271 (לשנת 1943), 309 (לשנת 1944).

6. הלוציה, השם העתיק של שווייץ על-שם השבט הקלטי שישב בה. השם נוהג גם כיום בתור כינוי לא-רשמי לארץ ולעמה.

הערות לחתימה

1. Lippstadt, עיר במחוז וסטפאליה (גרמניה המערבית).

ה ת ו כ ן

מבוא 5
 מבס אל נעורי 17
 שאלות-יטוד וענינים שבהשקפת-עולם 27
 יהודי גרמני בתוך הפורענות 31
 המעבר ל"פתרון הסופי של בעיית היהודים" —
 חיטולה של יהדות גרמניה 43
 "החלוק" ותנועות הנוער 49
 עליית-הנוער 61
 בית-הספר לנוער העולה 73
 הדרך לחיים במחתרת 92
 ארגון היינו הבלתי-חוקיים 100
 תעודות, כלכלה, מימון 116
 "החוג החלוצי" בפעולתו 129
 חרבות, תפילה — ומאסרים 137
 הבריחה 156
 חתימה 168
 נספה : מדוע בחרתי במאטר ? — ארית וולף 170
 אחרית דבר 173
 הערות 177

הנה לידי הנהלת
המכון לחקר תולדות ישראל

מספר סדר	1
מספר חשבון	1008
מספר חשבונית	11627

37